

АГРОСВІТ

№21 листопад 2023

Науково-практичний журнал

ISSN 2306-6792

9 772306 679204

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Васильєва Наталя Костянтинівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри інформаційних систем і технологій, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Вініченко Ігор Іванович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Кучеренко Г. Б.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Андрющенко Катерина Анатоліївна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки та підприємництва, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Безус Роман Миколайович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Василенко Леся Олексіївна, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технологій захисту навколишнього середовища та охорона праці, Київський національний університет будівництва і архітектури, академік академії будівництва України

Гончаренко Оксана Володимирівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Грабчук Оксана Миколаївна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Добровальська Олена Володимирівна, доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Козловський Сергій Володимирович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки, Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Каткова Наталя Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри обліку і економічного аналізу, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова

Качула Світлана Валентинівна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Козловський Сергій Володимирович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця

Крючко Леся Станіславівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Кураташвілі Альфред Анзоревич (Тбілісі, Грузія), доктор економічних, філософських і юридичних наук, професор в галузі суспільних наук, професор Грузинського технічного університету в області Публічного права (Факультет Права і Міжнародних відносин), науковий керівник Інституту Бізнесу і Права факультетів Права і Міжнародних відносин і Бізнес-технологій ГТУ, завідувач відділом економічної теорії Інституту економіки імені П.Гугушвілі Тбіліського державного університету імені Іване Джавахішвілі

Курбачка Лариса Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Лозинський Дмитро Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і аудиту, Державний університет «Житомирська політехніка»

Павлова Галина Євгенівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку, оподаткування та управління фінансово-економічною безпекою, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Пантелеєва Наталя Миколаївна, доктор економічних наук, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та банківської справи, Черкаський навчально-науковий інститут Державного вищого навчального закладу «Університет банківської справи»

Самойленко Алла Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Сегеда Сергій Андрійович, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри маркетингу та бізнес-аналітики, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Трусова Наталя Вікторівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Таврійського державного агротехнологічного університету, Таврійський державний агротехнологічний університет

Федоренко Станіслав Валентинович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технологій захисту навколишнього середовища та охорона праці, Київський національний університет будівництва і архітектури, академік академії будівництва України

Фролова Тетяна Олександрівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних фінансів, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Халатур Світлана Миколаївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Череп Олександр Григорович, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки, Запорізький національний університет

Чирва Ольга Григорівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Шабатура Тетяна Сергіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії і економіки підприємства, Одеський державний аграрний університет

Журнал засновано у січні 2001 року. Виходить 2 рази на місяць.

№ 21 листопад 2023 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»).

Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 975 від 11.07.2019 р.

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

ІНДЕКСАЦІЯ ВИДАННЯ В НАУКОМЕТРИЧНИХ БАЗАХ:

- Index Copernicus (IC);
- SIS;
- Google Scholar.

Свідоцтво KB № 23728-13568ПР від 27.12.2018 року
ISSN 2306-6792

Передплатний індекс: 21847

Адреса редакції:

04112, м. Київ, вул. Дорогожицька, 18, к. 29

Поштова адреса:

04112, м. Київ, вул. Дорогожицька, 18, к. 29

Телефон: (044) 458-10-73
(050) 382-06-63

E-mail: economy_2008@ukr.net
www.nayka.com.ua
www.agrosvit.info

Засновники:
Дніпровський державний аграрно-економічний університет,
ТОВ "ДКС Центр"
Видавець:
ТОВ "ДКС Центр"

Передрукування дозволяється лише за згодою редакції.

Відповідальність за добір і викладення фактів несуть автори. Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

За зміст та достовірність реклами несе відповідальність рекламодавець.

Рекомендовано до друку Вченою Радою 02.11.23 р.
Підписано до друку 02.11.23 р.

Формат 60x84 1/8, Ум. друк. арк. 13.4
Наклад — 1000 прим.

Папір крейдований, друк офсетний.
Замовлення № 0211/1.

Віддруковано у ТОВ «ДКС Центр»
м. Київ, пров. Куренівський, 17
Тел. (044) 537-14-34

© АгроСвіт, 2023

Журнал засновано у січні 2001 року. Виходить 2 рази на місяць.

№ 21 листопад 2023 р.

У НОМЕРІ:

Гончаренко О. В., Галаган Т. І., Самілик Т. М.

Онтологічні аспекти інноваційної модернізації агропромислового виробництва України 4

Вініченко І. І., Полегенька М. А.

Витратна домінанта як фундамент формування доходів мисливських господарств 10

Третяк А. М., Третяк В. М., Капінос Н. О., Прядка Т. М., Третяк Н. А.

Відтворювальна вартість землекористування: еколого-економічні та соціальні засади формування 15

Голян В. А., Дорош В. Ю., Мединська Н. В., Мороз Ю. О., Філюк Д. П.

Платність землекористування як фактор зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування 25

Бойко В. В.

Формування та розвиток людського капіталу на сільських територіях України 33

Свиноус І. В., Присяжнюк Н. М., Федорук Ю. В., Лозінський М. В., Горчанок А. В.

Організаційно-економічні засади розвитку бджолярства, як складової аграрного ринку України 39

Березіна А. М., Бородіна Д. С.

Сучасний стан виробництва продукції рослинництва в Україні 46

Ліба Н. С., Бушуєв П. В., Данканич В. А.

Систематизація закордонного досвіду розвитку кластерів: формування плюсів росту гірських територій 51

Халатур С. М., Векленко Ю. Г.

Інноваційні тренди удосконалення використання оборотних засобів аграрних підприємств 59

Меліхова Т. О., Грушевський С. С.

Удосконалення документування обліку та контролю собівартості готової продукції з метою підвищення якості організації обліку 64

Макаренко А. П., Куропятник О. О.

Удосконалення фінансового обліку і зовнішнього та внутрішнього контролю адміністративних витрат підприємства для поліпшення якості обліково-аналітичного забезпечення 71

Перчук О. В., Вовченко Р. С.

Удосконалення оцінки нематеріальних активів вітчизняних підприємств у практиці бухгалтерського обліку 77

Тимошук О. О.

Інтеграція країн Середземномор'я у глобальний ринок туристичних послуг 82

Трембіцька О. І., Богдан С. В.

Регенеративне сільське господарство у забезпеченні еколого-економічної безпеки 89

№ 21 / 2023

CONTENTS:

Honcharenko O., Halahan T., Samilyk T.

ONTOLOGICAL ASPECTS OF INNOVATIVE MODERNIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF UKRAINE 4

Vinichenko I., Polehenka M.

EXPENDABLE DOMINANT AS THE FOUNDATION OF FORMATION INCOME OF HUNTING ECONOMY 10

Tretiak A., Tretiak V., Kapinos N., Priadka T., Tretiak N.

REPRODUCTIVE VALUE OF LAND USE: ECOLOGICAL-ECONOMIC AND SOCIAL FOUNDATIONS OF FORMATION 15

Holian V., Dorosh V., Medynska N., Moroz Y., Filiuk D.

PAYMENT FOR LAND USE AS A FACTOR IN STRENGTHENING THE FINANCIAL BASE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT 25

Boiko V.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN RURAL AREAS OF UKRAINE 33

Svynous I., Prysiazhniuk N., Fedoruk Y., Lozinskyi M., Horchanok A.

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC PRINCIPLES OF THE DEVELOPMENT OF BEEKEEPING AS A COMPONENT OF THE AGRICULTURAL MARKET OF UKRAINE 39

Berezina L., Borodina D.

THE CURRENT STATE OF CROP PRODUCTION IN UKRAINE 46

Liba N., Bushuyev P., Dankanych V.

SYSTEMATIZATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN CLUSTER DEVELOPMENT: FORMATION OF BENEFITS FOR MOUNTAINOUS POLES GROWTH 51

Khalatur S., Veklenko Yu.

INNOVATIVE TRENDS IN IMPROVING THE USE OF WORKING CAPITAL OF AGRICULTURAL ENTERPRISES 59

Melikhova T., Grushevyi S.

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING DOCUMENTATION AND COST CONTROL OF FINISHED PRODUCTS IN ORDER TO IMPROVE THE QUALITY OF ACCOUNTING ORGANIZATION 64

Makarenko A., Kuropiatnyk O.

IMPROVEMENT OF FINANCIAL ACCOUNTING AND EXTERNAL AND INTERNAL CONTROL OF ADMINISTRATIVE COSTS OF THE ENTERPRISE TO IMPROVE THE QUALITY OF ACCOUNTING AND ANALYTICAL SECURITY 71

Perchuk O., Vovchenko R.

IMPROVING THE VALUATION OF INTANGIBLE ASSETS OF DOMESTIC ENTERPRISES IN ACCOUNTING PRACTICE 77

Timoshchuk O.

INTEGRATION OF MEDITERRANEAN COUNTRIES INTO THE GLOBAL MARKET TOURIST SERVICES 82

Trembitska O., Bohdan S.

REGENERATIVE AGRICULTURE IN ENSURING ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC SECURITY 89

УДК 664(477):330.341.1

О. В. Гончаренко,
д. е. н., професор, професор кафедри економіки,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6410-4966>

Т. І. Галаган,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економіки,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1421-2894>

Т. М. Самілик,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економіки,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5068-7440>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.4

ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ

O. Honcharenko,
Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Economics,
Dnipro State Agrarian and Economic University
T. Halahan,
PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department
of Economics, Dnipro State University of Agrarian and Economics
T. Samilyk,
PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department
of Economics, Dnipro State University of Agrarian and Economics

ONTOLOGICAL ASPECTS OF INNOVATIVE MODERNIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF UKRAINE

У статті здійснено аналіз, узагальнення сучасних тенденцій розвитку та визначені рушійні сили інноваційної модернізації агропромислового виробництва. Теоретико-методологічним базисом дослідження є системний підхід до визначення онтологічних особливостей розвитку агропромислового виробництва та обґрунтування напрямів його інноваційної модернізації.

Акцентовано, що сільське господарство займає вагоме макроекономічне місце в національній економіці, воно забезпечує майже 11% ВВП та понад 40 % доходу національного експорту, в даній сфері були зайняті більш як 17% працівників. Обґрунтовано формування експортної спеціалізації агропромислового виробництва внаслідок його сировинної й вузькоасортиментної орієнтації, що сформувалась під впливом та за присутності великого, переважно, іноземного капіталу.

Аргументовано, що для корекції наявної моделі агропромислового розвитку не достатньо скористатися умовними перевагами періоду довоєнного розвитку (грунтово-кліматичними умовами, дешевою робочою силою, географічним положенням). Для модернізаційної трансформації необхідні ефективні базисні і спеціалізовані інститути, інституції та сформовані ними умови (ефективна й дієва правова система; інноваційно-інвестиційна, логістична та інформаційно-комунікаційна інфраструктура; освічений і кваліфікований людський капітал).

Аргументовано, що стан аграрної галузі, який наблизився до "точки біфуркації" відкриває певні перспективи до відновлення або трансформації агропромислового виробництва до якісно іншого структурного формату, що потребує реалізації інструментів керованої інноваційної модернізації.

Теоретико-методологічні положення проведеного дослідження поглиблюють практичні засади інноваційної модернізації агропромислового виробництва та його інституціонального забезпечення.

The article analyses and summarizes modern development trends and identifies the driving forces of innovative modernization of agro-industrial production. The theoretical and methodological basis of the study is a systematic approach to the definition of the ontological features of the development of agro-industrial production and the substantiation of directions for its innovative modernization.

It was emphasized that agriculture occupies an important macroeconomic position in the national economy, it provides almost 11% of GDP and more than 40% of national export income, more than 17% of workers were employed in this field. The formation of export specialization of agro-industrial production as a result of its raw material and narrow-assortment orientation, which was formed under the influence and presence of large, mostly foreign capital, is substantiated. The mentioned has fixed the formed negative trend of agro-industrial development, which reflects the inefficient commodity structure of trade with the predominance of sales volumes of unprocessed products and the reduction of the share of processed products.

It is argued that in order to correct the existing model of agro-industrial development, it is not enough to take advantage of the conditional advantages of the pre-war period of development (soil and climate conditions, cheap labour force, geographical location). Modernization transformation requires effective basic and specialized institutions, institutions and the conditions formed by them (effective and efficient legal system; innovation and investment, logistics and information-communication infrastructure; educated and qualified human capital).

It is emphasized that the financing of capital investments in the agrarian sector is dominated by own funds (90% of the total amount of investment), loans from the banking sector cover up to 9% of investment requests of farmers, and the share of budget funds does not exceed 1-3%. In the pre-war period of agricultural development, the investment potential of agricultural producers was determined by their financial condition and ability to attract credit resources.

It is argued that the state of the agricultural sector, which has approached the "bifurcation point", opens up certain prospects for the restoration or transformation of agro-industrial production to a qualitatively different structural format, which requires the implementation of tools of managed innovative modernization.

The theoretical and methodological provisions of the conducted research deepen the practical principles of innovative modernization of agro-industrial production and its institutional support.

Ключові слова: агропромислове виробництво, модернізація, спеціалізація, інновація, розвиток, інститут.

Key words: agricultural production, modernization, specialization, innovation, development, institute.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Потреба в модернізаційній трансформації вітчизняного агропромислового виробництва обумовлена глобальними трендами та специфічними онтологічними особливостями, які були властиві розвитку вітчизняної аграрної сфери: кліматичні зміни й значне виснаження наявного природоресурсного потенціалу аграрного виробництва; розширення корпоративного впливу, монополія й концентрація власності та контролю; зростання вимог до біобезпеки, відповідності екологічним стандартам продукції; зміни споживчих переваг у харчуванні з акцентом на рослинницьку білкову продукцію; коливання цін на продовольчому ринку та ринку ресурсів агровиробництва; міграція робочої сили і сільського населення.

Збалансоване відновлення агропромислового виробництва потребує запровадження стимулів для структурних трансформацій, ак-

тивізації малих форм агробізнесу, інтеграції різних форм агровиробництва та виробничих процесів, використання наявних у довоєнний період конкурентних переваг (високий рівень забезпеченості основними видами продовольства і аграрною сировиною, високі темпи сільськогосподарського виробництва на протязі тривалого періоду, зростання обсягу інвестування, формування тенденцій до зростання частки продукції з більш високим вмістом доданої вартості). Загрозами для збалансованого відновлення агросфери є звуження сегментів внутрішнього споживчого ринку і зниження купівельної спроможності населення при зменшенні його чисельності; скорочення частки та блокування експорту сільськогосподарської продукції; зростання вартості основних виробничих ресурсів і зростання собівартості вітчизняної аграрної продукції й продовольчих цін.

Таблиця 1. Структура виробництва сільськогосподарської продукції, %

Показник	1990 р.	2000 р.	2010 р.	2021 р.
Продукція сільського господарства, разом	100	100	100	100
Продукція рослинництва, у тому числі:	45,6	55,9	70,5	81,4
зернові і зернобобові	14,6	13	27,1	38,5
технічні культури	8,2	7,2	21	28
овочі, картопля та баштанні	11,4	26,7	14,5	11,3
плодово-ягідні культури	4,3	4,6	1,5	2
кормові культури	6,2	3,3	4,2	1,1
Продукція галузі тваринництва, у тому числі:	54,4	44,1	29,5	18,6
вирощування сільськогосподарських тварин	32	21,7	13,8	10
молоко	17,2	17,1	10,7	5,4
яйця	3,3	3,4	4,2	2,3

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України <https://www.ukrstat.gov.ua/>

В даному аспекті наукового обґрунтування та подальших досліджень потребує узагальнення сучасних тенденцій розвитку та визначення рушійних сил інноваційної модернізації агропромислового виробництва.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Сучасні економічні дослідження відтворювальної динаміки економічних систем потребують наукового підходу й адекватної методології, що дозволяють визначити сутність процесів, які відбуваються в економічній системі, їхній зв'язок з іншими соціальними й економічними явищами, закономірності суспільного розвитку та специфічні особливості їх реалізації на даному етапі. Саме подібна спрямованість досліджень сприятиме визначенню власної траєкторії розвитку з урахуванням світових тенденцій та можливостей реалізації наявного потенціалу.

Формування трендів постіндустріального розвитку активізувало дослідження інструментів і рушійних сил інноваційної модернізації економіки, що знайшло відображення в наукових роботах А. Гриценка, В. Дементьєва, Е. Забарної, А. Гейця, Л. Федулової, А. Чухна [3—5; 7—8] та інших. Особливості відтворювальних процесів та перспективи інноваційної модернізації агропромислового виробництва досліджували М. Малік, Л. Молдаван, К. Прокопенко, О. Попова, П. Саблук, А. Федулова, О. Шпикуляк, О. Шубравська [6; 9—10].

При значному загалі наукових досліджень, присвячених модернізаційним трансформаціям економічних систем, їх структурним змінам, особливостям регулювання модернізаційних змін, залишаються дискусійними окремі сутнісні й практичні питання модернізації агропромислового виробництва та особливості її

інституціонального забезпечення, що актуалізує важливість й обумовлює перспективність подальших наукових досліджень даної проблематики.

ФОРМУВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є узагальнення сучасних тенденцій розвитку та обґрунтування напрямів інноваційної модернізації агропромислового виробництва.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Довоєнний період у розвитку сільського господарства можна охарактеризувати вагомим макроекономічним місцем в національній економіці. За підсумками 2021 р. воно змогло забезпечити майже 11% ВВП та 41 % доходу в національному експорті, в даній сфері були зайняті більш як 17% працівників, а внутрішній попит споживчого ринку на 77,6% був забезпечений вітчизняними продуктами. При достатньо високому продовольчому самозабезпеченні відбувалось поступове зростання виробництва аграрної продукції на 16 %, та роздрібною торгівлю вітчизняними харчовими продуктами [8].

Важливою характеристикою розвитку аграрної сфери в контексті довгострокових глобальних трендів розвитку є залучення галузі до світових ланцюгів формування доданої вартості, глобальних процесів аграрного розвитку. Узагальнення структурних зрушень виробництва сільськогосподарської продукції дозволяє акцентувати на переважно негативних тенденціях. Можемо констатувати, що існуюча структура суттєво змінилася на користь домінування вирощування зернових і олійних культур (табл.1). Так в останні десять років збільшилась частка зернових культур майже у 3 рази (з 13% до 38,5%) і майже у 4 рази технічних культур (з 7,2% до 28,0%).

У своїй сукупності зернові та технічні культури сформували майже 67% валової продукції сільського господарства [10, с. 45]. При зростанні обсягів зернових та технічних культур значно скоротився обсяг виробництва продукції тваринництва та сама частка даної галузі (у більш як 2 рази), що супроводжувалося зменшенням виробництва кормових (1,3%). Структурні зміни в галузі мали не тільки негативні наслідки для подальшого аграрного розвитку, адже в тих сегментах виробництва, які стали пріоритетами для виробничої діяльності сформувалися передумови для нарощування обсягів виробництва, інтенсифікації процесу відтво-

рення на аграрних підприємствах, були суттєво оновлені основні виробничі засоби та впроваджені нові технології. Окрім того, конкуренція за вихід на світовий ринок обумовила необхідність у вдосконаленні виробничих процесів та зростання якості вироблених продуктів. В результаті подібних змін обсяги вирощування зернових культур у чотири рази перевищили потребу внутрішнього ринку, що дозволяло отримувати експортну виручку, а у довоєнний період в країну імпортували переважно тільки плоди та ягоди (до 20% обсягу продажу) й молочну продукцію (до 5%).

Пріоритетність у забезпеченні потреб світового ринку серед вітчизняних сільськогосподарських виробників призвела до того, що товаровиробники відчували на власних виробництвах загальні тренди світового розвитку як позитивного напрямку (цифровізації, зростання продуктивності праці, використання сучасних аграрних технологій, включення до глобальних ланцюжків формування вартості), так і негативного спрямування, зокрема, кліматичних змін, вільного обігу сільськогосподарських земель.

Кліматичні зміни найбільш відчутно вплинули на функціонування аграрної сфери, адже екологічно збалансоване виробництво ніколи не ставилось пріоритетним завданням для аграрного розвитку, навіть при його включенні до пріоритетів у стратегічних документах. За результатами функціонування агропромислового виробництва в подібному спрямуванні відбулось погіршення природно-ресурсного потенціалу через деградацію земельних угідь внаслідок водної і вітрової ерозії, зниження вмісту гумусу, засолення земель й зростання водного дефіциту.

Продукція аграрної сфери у загальній структурі експорту формувала майже 30%, а його частка в структурі безпосередньо аграрного експорту становила 80%, він забезпечувався такими видами продукції як кукурудза, пшениця, ячмінь, олія і макуха. Відтак, експортну спеціалізацію агропромислового виробництва також можна визначити як сировинну та вузькоасортиментну, яка сформувалась під впливом та за присутності й розширення участі великого, переважно, іноземного капіталу. Зазначене закріпило сформовану негативну тенденцію, яка відбиває неефективну товарну структуру торгівлі з переважанням обсягів продажів непереробленої продукції і скороченням частки обробленої на кінець 2021 року.

Таблиця 2. Динаміка індексу капітальних інвестицій за 2015–2021 рр., (до попереднього року), %

Вид економічної діяльності	Рік						
	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Сільське господарство, мисливство та послуги	126,1	151,4	131,2	108,4	90,4	54,6	123,5
Промисловість	80,1	118,7	123,4	122,2	134,7	56,4	110,8
Будівництво	96,4	91,3	110,5	86,1	109,8	60,3	124,7
Разом по економіці	98,3	118	122,1	116,4	115,5	61,8	113,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Відтак, перспективи опанування глобальних тенденцій та можливості до розширення експортного потенціалу виявились у закріпленні сировинної спрямованості експорту аграрної продукції, а саму аграрну спеціалізацію можемо визнати вузько асортиментною і сировинною.

В той же час, маємо констатувати, що включення країни в глобальні процеси та інтернаціоналізація виробничої діяльності є незворотними процесами і в процесі повоєнного відновлення економіки та інноваційної модернізації задля відповідності світовим трендам агропромислового розвитку сформована неоптимальна структура аграрного виробництва має бути піддана впливу інструментів інституціонального регулювання.

Для корекції наявної моделі не достатньо скористатися тільки умовними перевагами агропромисловості періоду довоєнного розвитку (грунтового-кліматичними умовами, дешевою робочою силою, географічним положенням). Регулюючий вплив на модернізаційні трансформації мають справити ефективні базисні і спеціалізовані інститути, інституції та сформовані ними умови (ефективна й дієва правова система; інноваційно-інвестиційна, логістична та інформаційно-комунікаційна інфраструктура; освічений та кваліфікований людський капітал).

Важливою характеристикою, яка безпосередньо пов'язана із формуванням спеціалізації економіки є динаміка та структура інвестицій. Можемо констатувати, що достатньо тривалий період інвестиційні вкладення в агросфері (внутрішні і зовнішні) спрямовувались переважно до найбільш прибуткової експортноспрямованої рослинницької галузі, до виробництв і господарств, що займалися вирощуванням зернових і олійних культур. Зазначене поглибило деформацію існуючої виробничої структури сільського господарства та поступово закріплювало сировинну гіпертрофовану спеціалізацію економіки. Сформована спеціалізація виявилась у інтенсифікації виробничого процесу на тих підприємствах, які займали-

ся вирощуванням зернових і технічних культур та були орієнтовані на експорт; подальшим процесам деградації земельних і водних ресурсів; переході під контроль корпоративного сектору значної частки земель та монополізації даними структурами ринків сільськогосподарської продукції і ресурсів для агровиробництва.

Інвестиційні кошти, які були спрямовані в рослинницьку галузь набули тенденції до зростання і на кінець 2021 року їх зростання складало майже третину до 2015 року (табл. 2).

Скорочення вкладень інвестиційних ресурсів відбулось у 2019—2020 роках (90,4% та 54,6% відповідно до значень показників попереднього року). Уповільнення динаміки інвестиційних вкладень до аграрної сфери пов'язане із погіршення ситуації на світових ринках сировини й продовольства, що призвело до погіршення фінансового стану сільськогосподарських підприємств, скоротило можливості до капітальних інвестицій і звузило потенціал залучення зовнішніх інвестицій. Негативний вплив на інвестування галузі справила й глобальна криза, наслідки пандемії та песимістичні очікування товаровиробників агросфери щодо наслідків введення вільного обігу сільськогосподарських земель.

Зазначені екзогенні фактори були підсилені низькою спроможністю залучати до аграрного виробництва внутрішні фінансові ресурси інших суб'єктів економіки, окрім власних коштів виробників. У фінансовому забезпеченні капітальних вкладень аграрного бізнесу, майже весь період його існування домінували власні кошти (90% від загального обсягу інвестування), кредити банківського сектору покривали до 9% інвестиційних запитів аграріїв, а частка коштів бюджету не перевищувала 1—3%.

Відтак у період довоєнного розвитку інвестиційний потенціал сільськогосподарських виробників залежав від їх фінансового стану і спроможності залучати кредитні ресурси. Від подібного стану найбільше потерпали малі форми агробізнесу, яким були недоступні кредитні кошти, а власні були в дефіциті.

Основним об'єктом інвестиційних вкладень в агросфері тривалий період залишається вирощування зернових та соняшника, що не дозволяє зруйнувати сформовану і закріплену специфічну моноспеціалізацію агропромислового виробництва. Серед напрямів інвестиційних вкладень в сільському господарстві на протязі майже всього періоду його розвитку домінує вирощування однорічних та дворічних культур які є найбільш прибутковими та орієнтованими на експорт. В рослинництві виробляється

продукція, яка є конкурентоспроможною на глобальних ринках і кулі спрямовується найбільша частка вкладень, а дослідження впливу та структури іноземного інвестування на стан агропромислового виробництва доводить, що джерелом походження вкладень, доволі часто, виступають офшори і не широке представництво країн Європи.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Відновлення і подальший розвиток агропромислового виробництва вочевидь не може спиратися на сировинну експортну спрямованість. Даний процес буде супроводжуватись наявними екзогенними та ендогенними факторами впливу. Ендогенний вплив може справляти зрушення внутрішнього продовольчого ринку при скороченні платоспроможного попиту і загальному скороченні населення; руйнування та зміни експортної логістики і об'єктивна потреба у більш глибокій внутрішній переробці продукції; вплив кліматичних змін і нестачі водних ресурсів у окремих регіонах; велика частка деградованих сільськогосподарських земель, що ускладнює вирощування технічних і вибагливих до вологи сільськогосподарських культур. Екзогенний вплив можуть справити наступні чинники: підвищення попиту та зміни переваг споживачів світового і внутрішнього ринку на користь більш якісної, екологічно безпечної сільськогосподарської продукції; глобальні кліматичні зміни і вектор на диверсифікацію агровиробництва, орієнтація аграрної політики на ресурсозбереження; прогнозований поступальний перехід до споживання більшої частки продукції рослинницького походження, що зменшує попит на кормові культури.

Воєнні дії і спричинені руйнування змінили налагоджені господарські та експортні зв'язки, логістичні перевезення. В той же час, стан аграрної галузі, який наблизився до "точки біфуркації" відкриває певний шанс до відновлення або переформатування агропромислового виробництва до якісно іншого структурного втілення, що потребує реалізації інструментів керованої інноваційної модернізації.

Література:

1. Гончаренко О. В., Теслюк Ю. В. Функціонал базисних інститутів економіки в забезпеченні інноваційного розвитку агропромислового виробництва. Ефективна економіка. 2020. № 11. — URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8373>

2. Дементьев В.В., Вишневський В.П. Чому Україна не інноваційна держава: інституційний аналіз. Економічна теорія. 2011. № 3. С. 5—20.

3. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь; [за заг. ред. В.М. Гейця та ін.]. К.: НАН України, 2015. 336 с.

4. Парадигма інноваційного розвитку в умовах ринкової трансформації: монографія; [за заг. ред. Е. М. Забарної та ін.]. Херсон, 2019. 92 с.

5. Саблук П.Т. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило. К.: ННЦ ІАЕ, 2010. 706 с.

6. Федулова Л. І. Інноваційний розвиток економіки України: проблеми та перспективи. Економічний вісник університету. 2020. № 44. С. 42—49.

7 Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. К.: ЛОГОС, 2003. 617 с.

8. Шубравська О.В., Прокопенко К.О. Забезпечення продовольчої безпеки України: повоєнний контекст. Економіка України. 2022. № 7. С. 21—42.

9. Шубравська О.В., Прокопенко К.О. Перспективи модернізації аграрного сектору України. Економіка України. 2013. № 8 (261). С. 64—76.

10. Сільське господарство України : Статистичний збірник / за ред. О. М. Прокопенка К.: Держстат України, 2022. 222 с.

References:

1. Honcharenko, O. and Teslyuk, Yu. (2020), "Functional of basic institutions in providing innovative development of agricultural production", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8373> (Accessed 10 Oct 2023).

2. Dementiev, V.V. and Vichnevskii, B.P. (2011), "Why Ukraine the not innovative state: institutional analysis", *Ekonomichna teoria*, vol. 3, pp. 5—20.

3. Heyets, V.M. (2015), *Innovatsiina Ukraina 2020 [Innovative Ukraine 2020]*, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

4. Zabarna, E. M. (2019), *Parady`gma innovatsijnogo rozvy`tku v umovax ry`nkovoyi transformaciyi [The paradigm of innovative development in the conditions of market transformation]*, Oldiplyus, Kherson, Ukraine.

5. Sabluk P.T., Shpikuliak, O.G. and Kuri- lo, L.I. (2010), *Innovatiinai diulnist v agrarnii sferi: instutusalnii aspekt [Innovation activities in the agricultural sector: institutional aspects]*, NNZ IAE, Kyiv, Ukraine.

6. Fedulova, L. (2020), "Innovative develop- ment of the economy of Ukraine: problems and prospects", *Economic Bulletin of the University*, vol. 44, pp. 42—49.

7. Chukhno, A. (2003), *Postindustrialna ekono- mika: teoriia, praktyka ta yikh znachennia dlia Ukrainy [Post-industrial economy: theory, prac- tice and their significance for Ukraine]*, LOHOS, Kyiv, Ukraine.

8. Shybravska, O.B. & Prokopenko, K.O. (2022), "Ensuring food security of Ukraine: post- war context", *Economica Ukrainy*. vol. 7. pp. 21— 42.

9. Shybravska, O.B. & Prokopenko, K.O. (2013), "Prospects for the modernization of the agricultural sector of Ukraine", *Economica Ukrainy*, vol. 8, pp. 64—76.

10. State Statistics Service of Ukraine (2022), "Agriculture of Ukraine", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 10 Oct 2023).

Стаття надійшла до редакції 16.10.2023 р.

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292

УДК 502.7:330.341

I. Vinichenko,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Dnipro State Agrarian and Economic University
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9527-1625>
M. Polehenka,
PhD in Economics, Associate Professor,
Dnipro State Agrarian and Economic University
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5866-668X>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.10

EXPENDABLE DOMINANT AS THE FOUNDATION OF FORMATION INCOME OF HUNTING ECONOMY

I. I. Вініченко,
д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
М. А. Полегенька,
к. е. н., доцент кафедри економіки,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ВИТРАТНА ДОМІНАНТА ЯК ФУНДАМЕНТ ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ МИСЛИВСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

The article examines the costly dominant as the foundation of the formation of the income of hunting farms. The maximum permissible amount of expenditure of funds of hunting farms for the use of agricultural land for the lease of hunting grounds, game breeding and animal protection is presented. It is substantiated that the use of methods of system analysis, namely SVR-analysis and LCC-analysis, allows to combine economic, ecological and social components of expenditure dominants of formation of income of hunting farms and to predict the ratio of income and costs associated with strategic vision of their structure in the context of dynamic influence of ecological and economic factors, which change the level of effective use of the natural landscape of hunting farms and their transformational characteristics. The interdependence of indicators and factors of influence on efficiency of hunting industry is determined. It has been proved that the cost approach allows to accumulate the total amount of resources involved in the economic turnover of hunting farms for updating the biosystem of hunting grounds, protecting varieties of game and animals. The cost-resource dominant of the formation of the income of hunting farms combines the costs of developing agricultural land for hunting grounds and ensuring the optimal density of wild animals per 1 hectare of forest-forest area. The norms of extraction of individual species of hunting animals with their optimal number from the forest-forest area are substantiated. The expenses and income of hunting farms are grouped on average by one forestry region of Ukraine. The share of costs for wildlife protection is determined and the percentage of rent for 1 ha of agricultural land for biomass reproduction and game breeding is ordered. The permissible norms for the use (shooting, trapping) of certain species of hunting animals in the regions of Ukraine have been established. The value-resource dominant value in the formation of revenues of hunting farms is determined, which has a direct relationship between raising funds for the use of leased agricultural land plots for hunting grounds and their distribution in the total costs of hunting farms.

В статті досліджено витратну домінанту як фундамент формування доходів мисливських господарств. Представлено гранично допустиму величину витрат коштів мисливських господарств для використання земель сільськогосподарського призначення під оренду мисливських угідь, розведення дичини та охорони тварин. Обґрунтовано, що використання методів системного аналізу, а саме СVP-аналізу та LCC-аналізу, дозволяє поєднувати економічні, екологічні та соціальні складові витратної домінанти формування доходів мисливських господарств та прогнозувати

співвідношення доходів і витрат, пов'язаних із стратегічним баченням їх структури в контексті динамічного впливу еколого-економічних чинників. Визначено взаємозалежність показників та факторів впливу на ефективність ведення мисливської галузі. Доведено, що витратний підхід дозволяє акумулювати загальну величину залучених ресурсів в господарський обіг мисливських господарств для оновлення біосистеми мисливських угідь, охорони різновидів дичини та тварин. Вартісно-ресурсна домінанта формування доходів мисливських господарств поєднує витрати на освоєння земель сільськогосподарського призначення під мисливські угіддя та забезпечення оптимальної щільності диких тварин на 1 га лісомисливської площі. Обґрунтовано норми вилучення окремих видів мисливських тварин при оптимальній їх чисельності з лісомисливської площі. Згруповано витрати та доходи мисливських господарств в середньому на один лісомисливський регіон України. Визначено частку витрат на охорону диких тварин та впорядковано відсоток орендованої плати за 1 га ділянки земель сільськогосподарського призначення на відтворення біомаси та розведення дичини. Встановлено допустимі норми використання (відстрілу, відлову) окремих видів мисливських тварин в регіонах України. Визначено величину вартісно-ресурсної домінанти у формуванні доходів мисливських господарств, яка має пряму залежність між залученням коштів на використання орендованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення під мисливські угіддя та їх розподілу в загальних витратах мисливських господарств.

Keywords: expenses, income, hunting grounds, rent, agricultural lands, hunting farms, wild animals, biodiversity protection.

Ключові слова: витрати, доходи, мисливські угіддя, оренда, землі сільськогосподарського призначення, мисливські господарства, дикі тварини, охорона біорозмаїття.

FORMULATION OF THE PROBLEM

The imbalance of the structure of state support for the hunting industry, the lack of reorganization of government structures and budget policy for the development and restoration of hunting farms, encourages the latter to accumulate and use their own economic opportunities for survival in martial law and attract reserve resources to protect hunting grounds and wildlife. In the absence of a rational cost architecture of the state hunting fund, game breeding in hunting farms is reduced. This situation, in turn, leads to a decrease in biodiversity and the decline of the natural complex of hunting farms as a whole. The lack of real support for the state to cover the costs of renting land for hunting grounds and preserving the population of wild animals encourages hunting farms to independently carry out economic activities (the provision of hunting services), which are formed by hunting contributions of game hunting on natural landscapes. However, the coordination of economic, environmental and social needs with proper resource support cannot be implemented without a costly dominant, which determines the price policy and forms the income of hunting farms.

ANALYSIS OF RECENT RESEARCH AND PUBLICATIONS

Significant contribution to the process of formation of expenses of hunting farms, as economic entities, which are an integral part of state structures with natural potential, operating on the basis of the concept of sustainable develop-

ment, reproduction of ecological landscapes and preservation of biodiversity of the country's territory, social and aesthetic needs of the population, as well as an economically weighted cost mechanism, scientists such as N. Berezina made [1], V. Bondarenko, A. Deineka, V. Burmas, P. Hoetsky, V. Khodzinsky [2], Bray, E. Ellis, N. Armihocanto, K. Beck [5], F. Achard, H. Eve, H. J. Stibig, P. Mayo, J. Gallego, T. Richards, J.P. Malingro [11], T. Yavorskaya, V. Lysenko, O. Sobolevskaya, V. Apostolov, I. Ageyeva [12].

PURPOSE OF THE STUDY

The study is devoted to the conceptual understanding of the spending dominant as the foundation for the formation of the income of hunting farms.

SUMMARY OF THE MAIN RESEARCH MATERIAL

Using the methods of systematic analysis of the costs of hunting farms as a methodological foundation for the resource support of the hunting industry, allows combining the economic, ecological and social components of the industry with the assessment of interdependent indicators and factors of influence. It's not just the current cost level that needs to be determined. At the same time, the cost approach allows accumulating the total amount of resources of economic turnover of hunting farms for updating the biosystem of leased hunting grounds, protecting varieties of game and restoring its population. The cost-resource dominant of the

formation of the income of hunting farms combines the costs of developing agricultural land for hunting grounds and ensuring the optimal density of wild animals per 1 ha of their population area.

The use of the natural potential of hunting farms as a set of agricultural land plots for hunting grounds motivates the subjects of the hunting industry to introduce measures to preserve the complex natural biodiversity, which is determined by the optimal amount of costs per unit area [10]. At the same time, the cost mechanism for the reproduction of the natural landscape provides for the determination of the average level of cost return by calculating the level of coverage of the income received by the share of costs for renting agricultural land plots for hunting grounds [6].

The relationship of regulatory instruments of the natural potential of hunting farms with the cost mechanism implies a complex structure of consumables that should be covered by the income received and provide effective economic activity. The basis of consumable elements of the natural potential of hunting farms is the set of components that affect the formation of income and the scale of economic activity. We will focus on the land use of hunting farms, as the main component of the resource supply of their spending mechanism, since it is the dominant of the sustainable development of the subjects of the hunting industry, taking into account the levers of an ecological, economic and social nature that can provide long-term development in the context of the transformation of public needs. This problem is solved by applying restrictive standards that have a direct effect on the process of reproducing leased land and obtaining the economic benefit of hunting farms [14].

Restrictions should be understood not as a strict prohibition of certain actions on leased hunting grounds, but as a minimization of irrational, impractical and inefficient costs of hunting farms [9]. That is, limit the ability of participants in hunting land use to carry out unexpected and unpredictable costs.

Under the conditions of instability of the reproductive process of a transformational society, the state loses its leverage in the development of the hunting industry. At the same time, new approaches to regulating the consumption tools of land use by hunting grounds have not yet formed as an integral system, accordingly, there are no optimal structural proportions and spatial socio-economic priorities for the restoration of biodiversity, the problem of economic and environmental safety of game breeding, protection of animals from poachers and the preservation of their population is aggravated.

The set of actions that stop the negative processes of increasing the expenditure of resources for the development of hunting economy within the economic, social, natural, raw materials, land and recreational components describes a multifactor model of rational nature management, which includes: "zero level" of consumption of natural resources; compliance of anthropogenic load with the natural potential of hunting grounds; preserving the spatial integrity of the hunting fund as a natural system; preservation of a naturally determined cycle; coordination of production and natural rhythms; priority of ecological optimality in determining the economic efficiency of environmental use [10]. To balance the spending dominant as the foundation of the formation of the income of hunting farms and their effective economic activity, a holistic system of regulatory and legal assets is needed, which regulate the establishment of land use and their lease for hunting grounds [13].

As part of the reproducing approach, the collection of natural resources that are included in the hunting fund of a certain territory and the state of the environment are considered as a starting level of their use, which involves restoring the quality and quantity of hunting grounds taking into account environmental safety. The cost of the natural resource of the hunting fund in this case is defined as a set of costs necessary to reproduce or compensate for the losses of hunting grounds, natural biodiversity and animal species [5].

A balanced cost mechanism, provided that system cost analysis is used, ensures optimal allocation of resources for forming a price policy for hunting farm services according to the concept of sustainable development. We believe that the conceptual methods of estimating the cost system, which form the price policy and income from the provision of hunting services, are the following:

— concept of flow factors; it is it that is traditional for most types of hunting activities. The basis of the concept is functional (operational) and structural factors. Functional (operational) factors are associated with the ability of subjects of the hunting industry to successfully function. These include production facilities and the possibility of their use, as well as the involvement of labor in the process of constant quality management, rationality of planning, configuration of calculations, etc. Structural factors include scale and quantity of investment, horizontal and vertical integration, experience in economic activity and complexity of service delivery. It should be noted that structural flow factors affect the overall level of costs, primarily in the economic sense. That is, the optimization effect is achieved not as a result of

changes in the composition of costs, but due to the rationalization of the use of resources, the growth of their turnover [3; 7].

is the concept of value added. The cost components in the concept of added value of hunting farms are considered at all stages from the purchase of stocks to the provision of services. The essence of this cost estimation method is to maximize the difference (value added) between the acquisition of stocks and their sale [4].

— the concept of the value chain M. Porter. It stems from the need to go beyond enterprises to effectively manage costs and shifts attention away from systemic analysis of costs for processes that occur outside hunting farms. The value chain divides the hunting industry into separate strategic activities, the starting point of such a process is the establishment of the ratio of cost, income and assets for each type of economic activity (chain of values) [3].

— the concept of cost alternatives (or costs of lost opportunities); provides a comparison of alternative cost budgeting scenarios, namely: planning aimed at developing optimal solutions and controlling the achievement of any alternatives. Income and expenses that are not related to decision-making, regardless of when they occur, should not be taken into account [3].

— ABC concept; its platform is the distribution of indirect costs for specific types of hunting services, and their cost is calculated and analyzed in accordance with the type of economic activity. The concept is based on the statement that the implementation of hunting services is not the cause of costs, but is the cause of operations that result in costs.

— the concept of strategic positioning is aimed at forming the costs associated with the development of a strategy for achieving the competitive advantages of hunting farms and includes information and analytical support for system analysis of hunting industry costs [2; 4].

Hunting farms are able to use more progressive methods of cost formation, namely SVR analysis and LCC analysis, etc. CVP analysis is a system analysis and forecasting method based on the relationship between costs, the amount of revenue from business processes and profit based on the division of costs into fixed and variable costs with the hypothetical assumption that the preparatory stages of the provision of hunting services and their sale are consistent. The advantage of this method is that it allows you to determine the volume of sales of hunting services to achieve break-even economic activity or a given effective result [8]. At the same time, the SVR analysis determines the totality of labor costs, development, involvement in the economic circulation of quantitative and qualitative composition of material

resources, as well as the receipt of funds for the reproduction of hunting grounds and for the protection of various species of animals. In addition, the cost-resource component of the cost approach in determining the value (rent) of hunting grounds combines the costs of their development and income from use, thus ensuring a more effective assessment of their safe use. Within the effective approach, the cost of hunting farms is an economic effect obtained from their exploitation. The income from the use of hunting grounds can be both direct and indirect, which is very difficult to estimate. At the same time, hunting grounds, as a resource not used, according to this approach has no value, although it may be in demand in the future [7].

LCC-analysis (calculation of costs by stages of the life cycle), provides for the presence of market conditions for services during the life cycle of hunting farms, which carry out the operating cycle of non-standard types of services and have an unstable position in the market. This method predicts the ratio of income and costs associated with the strategic vision of their structure in the context of the dynamic influence of environmental and economic factors that change the level of effective use of the natural landscape of hunting farms and their transformational characteristics [8].

CONCLUSION

Thus, the hunting industry should provide a significant contribution to the development of the economy of the state and the formation of a costly policy of sustainable nature management, conservation of the natural landscape and biodiversity of animals. Balancing the cost mechanism, subject to the use of system cost analysis, ensures the optimal distribution of resources in the formation of the price policy of hunting services.

Література:

1. Березіна Н.Ю. Правове регулювання відносин у сфері використання мисливських угідь: окремі аспекти та особливості суб'єктного складу. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 89—93.
2. Бондаренко В. Д., Дейнека А. М., Бурмас В. Р., Хоєцький П. Б., Ходзінський В. П. Мисливське господарство України. Львів: Сполом. 2005. 258 с.
3. Великий Ю.М., Прохорова В.В., Сабліна Н.В. Управління витратами підприємства: монографія. Харків: ВД "ІНЖЕК", 2009. 192 с.
4. Кононенко Г.М. Концептуальний погляд щодо удосконалення системи управління ефективністю виробництва. Економіка: проблеми теорії та практики. 2006. Вип. 222. Т. I. С. 96—102.

5. Мироненко М.О., Шеремет І.М., Проців О.Р., Башта А.-Т., Делеган І.В., Вовченко В.Ю., Станкевич-Волосянчук О.І., Бурмас В.Р., Новіков Р.І., Карабчук Д.Ю. Проект моделі реформування та розвитку мисливського господарства України. 2015. URL: <http://www.fleg.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/Proekt-modeli-reformuvannya-i-rozvytku-myslyvskogo-gospodarstva-Ukrayiny.pdf>.
6. Олійничук О.І. Особливості лісогосподарського виробництва та підвищення його ефективності. Актуальні проблеми економічного розвитку регіону. 2009. № 5 (2). С. 148—154.
7. Олійничук О.І. Методика обліку витрат на виготовлення продукції лісової промисловості та її поліпшення. Науковий вісник НЛТУ України. 2010. № 20 (1). С. 231—238.
8. Пилипенко О.О. Управління витратами на сучасних підприємствах. Формування ринкових відносин в Україні. 2012. № 12. С. 8—9.
9. Проців О.Р. Плата за користування мисливськими угіддями чи податок на корупцію? Мисливство та рибальство. 2015. № 10 (168). С. 1—20.
10. Фурдичко О.І. Лісова галузь України в контексті збалансованого розвитку: теоретико-методологічні, нормативно-правові та організаційні аспекти. Київ: Основа. 2009. 374 с.
11. Achard F., Eva H.D., Stibig H.-J., Mayaux P., Gallego J., Richards T., Malingreau J.-P. Determination of Deforestation Rates of the World's Humid Tropical Forests. Science. 2002. № 299 (5583). P. 999—1002.
12. Bray D.B., Ellis E.A., Armijo-Canto N., Beck C.T. The institutional drivers of sustainable landscapes: A case study of the 'Mayan Zone' in Quintana Roo, Mexico. Land Use Policy. 2004. № 21. P. 333—346.
13. Hayes T.M. Parks, People, and Forest Protection: An Institutional Assessment of the Effectiveness of Protected Areas. World Development. 2006. № 34(12). P. 2064—2065.
14. Yavorska T.I., Lysenko V.V., Sobolevska O.O., Apostolov V.I., Ahieieva I.V. Formation of cost-resource determinants and stabilizers of the development of hunting in Ukraine. Review of Economics and Finance, 2022, № 20 (1), P. 306—319.

References:

1. Berezina, N.Yu. (2017), "Legal regulation of relations in the field of hunting land use: some aspects and features of the subject composition", Entrepreneurship, economy and law, vol. 8, pp. 89—93.
2. Bondarenko, V. D., Deineka, A. M., Burmas, V. R., Khoietskyi, P. B., and Khodzinskyi, V. P. (2005), Myslyvs'ke hospodarstvo Ukrainy [Hunting economy of Ukraine], Spolom, Lviv, Ukraine.

3. Velikiy, Y.M., Prokhorova, V.V., Sablina, N.V. (2009), Upravlinnia vytratamy pidpryemstva [Enterprise cost management], VD "INZHEK", Kharkiv, Ukraine.
4. Kononenko, G.M. (2006), "A conceptual view on improving the production efficiency management system ", Economics: problems of theory and practice, vol. 222 (1), pp. 96—102.
5. Myronenko, M.O., Sheremet, I.M., Protsiv, O.R., Bashta, A.-T., Delehan, I.V., Vovchenko, V.Iu., Stankevych-Volosianchuk, O.I., Burmas, V.R., Novikov, R.I. and Karabchuk, D.Iu. (2015), "Draft model of reforming and developing the hunting economy of Ukraine", available at: <http://www.fleg.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/Proekt-modeli-reformuvannya-i-rozvytku-myslyvskogo-gospodarstva-Ukrayiny.pdf> (Accessed 10 Oct 2023).
6. Oliinychuk, O.I. (2009), "Features of forestry production and increase its efficiency", Actual problems of economic development of the region, vol. 5 (2), pp. 148—154.
7. Oliinychuk, O.I. (2010), "Methods of accounting for costs of manufacturing products of the forest industry and its improvement", Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine, vol. 20 (1), 231—238.
8. Pylypenko, O.O. (2012), "Cost management in modern enterprises", Formation of market relations in Ukraine, vol. 12, pp. 8—9.
9. Protsiv, O.R. (2015), "Fees for the use of hunting grounds or corruption tax?", Hunting and fishing, 10 (168), pp. 1—20.
10. Furdychko, O.I. (2009), Lisova haluz' Ukrainy v konteksti zbalansovanoho rozvytku: teoretyko-metodolohichni, normatyvno-pravovi ta orhanizatsijni aspekty [Forest industry of Ukraine in the context of balanced development: theoretical and methodological, regulatory and legal and organizational aspects], Osнова, Kyiv, Ukraine.
11. Achard, F., Eva, H.D., Stibig, H.-J., Mayaux, P., Gallego, J., Richards, T. and Malingreau, J.-P. (2002), "Determination of Deforestation Rates of the World's Humid Tropical Forests", Science, vol. 299 (5583), pp. 999—1002.
12. Bray, D.B., Ellis, E.A., Armijo-Canto, N. and Beck, C.T. (2004), "The institutional drivers of sustainable landscapes: A case study of the 'Mayan Zone' in Quintana Roo, Mexico", Land Use Policy, vol. 21, pp. 333—346.
13. Hayes, T.M. (2006), "Parks, People, and Forest Protection: An Institutional Assessment of the Effectiveness of Protected Areas", World Development, vol. 34 (12), pp. 2064—2065.
14. Yavorska, T.I., Lysenko, V.V., Sobolevska, O.O. and Apostolov, V.I., Ahieieva, I.V. (2022), "Formation of cost-resource determinants and stabilizers of the development of hunting in Ukraine", Review of Economics and Finance, vol. 20 (1), pp. 306—319.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2023 р.

УДК 332.2:332.3

А. М. Третяк,

д. е. н., професор, член-кореспондент НААН України, професор кафедри геодезії та землеустрою, Білоцерківський національний аграрний університет,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1154-4797>

В. М. Третяк,

д. е. н., професор, професор кафедри геодезії та землеустрою,
Сумський національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6779-1941>

Н. О. Капінос,

к. е. н., доцент, завідувачка кафедри геодезії та землеустрою,
Сумський національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9354-5311>

Т. М. Прядка,

к. е. н., доцент, доцент кафедри геодезії та землеустрою,
Білоцерківський національний аграрний університет,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6179-0128>

Н. А. Третяк,

к. е. н., старший дослідник, Інститут демографії та проблем якості життя
Національної академії наук України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7602-8606>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.15

ВІДТВОРЮВАЛЬНА ВАРТІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ: ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ

A. Tretiak,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Chief Researcher, Bila Tserkva National Agrarian University

V. Tretiak,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Sumy National Agrarian University

N. Kapinos,

PhD in Economics, Associate Professor, Sumy National Agrarian University

T. Priadka,

PhD in Economics, Associate Professor, Bila Tserkva National Agrarian University

N. Tretiak,

PhD in Economics, Senior Researcher, Institute for demography and life quality problems
of the National Academy of Sciences of Ukraine

REPRODUCTIVE VALUE OF LAND USE: ECOLOGICAL-ECONOMIC AND SOCIAL FOUNDATIONS OF FORMATION

Стаття присвячена дослідженню засад еколого-економічного вибору та протиріччя в системі відтворення земельних та інших природних ресурсів, виділення екологічного капіталу в складі земельного та визначення відтворювальної ренти і вартості землекористування. В процесі дослідження, встановлено, що економічну цінність нових (екологічних) ресурсів землекористування виражає альтернативна вартість збереження (відтворення) земельних та інших природних ресурсів, обумовлена адекватним (еколого-орієнтованим) напрямом економічного зростання. Враховуючи необхідність вирішення різноманітних протиріч, які виникають у процесі землекористування, на даному етапі людського розвитку правомірно говорити про дотримання соціологічного закону — закону відтворення (збереження) земель та інших природних ресурсів (екологічних благ). Основна умова сталого відтворення екологічних благ землекористування — екологізація економічного зростання на основі зміни соціальної поведінки людини та її земельних і екологічних потреб. Проблема вирішення еколого-економічних протиріч полягає у знаходженні шляхів синтезу інтересів людини економічної та людини екологічної. Екологічне стає політичним, якщо взаємодія "суспільство — земля (земельні ресурси) — землекористування — природа" виростає у велику

проблему, вирішення якої потребує спеціальних зусиль. Зусилля (система заходів), спрямовані на сприяння та об'єднання протидіючих інтересів, виражають внутрішній зміст політичного процесу в системі відтворення земельних ресурсів, його ефективність. Пропонується відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, визначити як економічну систему збереження екологічної рівноваги, засновану на нормативно-ціннісному регулюванні екологічного попиту та екологізації економіки землекористування при забезпеченні прийнятного рівня екологічного ризику. Розроблено логічно-змістовну модель системи відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, в системі землекористування. Економічний інтерес земельного капіталу виражає відтворювальна рента, структурним елементом якої є екологічна рента. Екологічна рента — це форма присвоєння вигоди, що виникає в результаті використання високої якості земельних та інших природних ресурсів і природного середовища, а також експлуатації обмежених екологічних ресурсів (середовиществорюючих функцій землекористування і природного середовища), здатних відновлювати свої якості за рахунок кругообігу природної речовини, збереження та перетворення енергії, високого потенціалу саморегуляції. Обґрунтовано, що відтворювальна рента не є просте дублювання ренти капіталізованої, а являє собою (завдяки нижчій ставці дисконту) вираження повної цінності земельних та інших природних ресурсів, яка включає не тільки економічну (експлуатаційну), а й екологічну (відтворювальну) цінність. Запропоновано методичний підхід її визначення та відповідно відтворювальної вартості землекористування.

The article is dedicated to the study of principles of ecological-economic choice and contradictions in the system of land and other natural resource reproduction. It highlights the allocation of ecological capital within land resources and determines the reproductive rent and the value of land use. The research establishes that the economic value of new (ecological) land resources is expressed through the alternative cost of preservation (reproduction) of land and other natural resources, driven by an adequate (ecologically-oriented) direction of economic growth. Recognizing the necessity to address various contradictions arising in the process of land use, at this stage of human development, it is legitimate to speak of compliance with the sociological law — the law of reproduction of land and other natural resources (ecological benefits). The fundamental condition for sustainable reproduction of ecological benefits in land use lies in the ecologization of economic growth based on changes in human social behavior and their land and ecological needs. The problem of addressing ecological-economic contradictions lies in finding ways to synthesize the interests of the economic-oriented human and the ecologically-oriented human. Ecology becomes political when the interaction between "society — land (land resources) — land use — nature" grows into a significant issue, the resolution of which requires special efforts. The efforts (system of measures) aimed at promoting and uniting conflicting interests express the internal meaning of the political process within the system of land resource reproduction and its effectiveness. The value relations in the land use system are formed as a result of the interaction between ecological demand and ecological supply. The ecological demand is a function of ecological needs and willingness to pay for their satisfaction, and the ecological supply is ensured by the functioning of land use as an ecosystem and is associated with the quantity and quality of land and other natural resources. In the absence of a market, the price of demand is formed taking into account regulatory requirements for the land use system and takes the form of taxes and other mandatory payments. The system of regulation acts as a factor of economic institutionalization of ecological demand, leading to an increase in the price of demand and becoming the main factor in preserving supply (an incentive for the reproduction of land use ecosystems). It is proposed to define the reproduction of ecological capital, as a component of land capital, as an economic system for preserving ecological balance. This system is based on normative and value-based regulation of ecological demand and the greening of the land use economy, while ensuring an acceptable level of environmental risk. A logically-content model of the ecological capital reproduction system, as a component of land, in land use has been developed. The economic interest of land capital is expressed through reproductive rent, the structural element of which is ecological rent. Ecological rent is a form of benefit appropriation that arises from the use of high-quality land and other natural resources, as well as the exploitation of limited ecological resources (environmental-forming functions of land use and the natural environment). These resources are capable of restoring their qualities through the circulation of natural substances, conservation, energy transformation, and have a high potential for self-regulation. It is substantiated that reproductive rent is not a simple duplication of capitalized rent but represents (due to the lower discount rate) the expression of the full value of land and other natural resources, which includes not only the economic (exploitation) value but also the ecological (reproductive) value. A methodological approach for determining reproductive rent and, consequently, the reproductive value of land use is proposed.

Ключові слова: альтернативна вартість, екологічна рента, земельний капітал, екологічний капітал, капіталізатор.

Key words: alternative value, ecological rent, land capital, ecological capital, capitalization/

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Економічний вибір людей завжди пов'язаний з задоволенням потреб, поліпшенням їхнього добробуту, збільшенням національного багатства. Згідно з поглядами американського вченого П. Пільцера, існує два основні чинники збільшення багатства народу (нації) — природні ресурси та технології [4]. Важливо підкреслити, що з цих двох доданків в індустріальному, а тим більше постіндустріальному суспільствах, технології грають визначальну роль. Історія свідчить: земельні та інші при-

родні ресурси стають корисними лише тоді, коли суспільство має у своєму розпорядженні знання, як ними користуватися, тобто тим, що в прикладному аспекті називається технологією. Завдяки технології, її вдосконаленню збільшується корисність земельних та інших природних ресурсів, що застосовуються, забезпечується економічне зростання.

З культурологічного погляду "технологія" — це мистецтво перетворення (трансформації) земельних та інших природних ресурсів на готовий продукт (корисний результат). В основі

створення будь-якої технології лежать ціннісні орієнтації людини, зумовлені її потребами. Під впливом знань змінюється суть технології, отже, і зміст творчого процесу виробництва різноманітних благ. Слово *techné* (грец.) — мистецтво, майстерність, і в найширшому сенсі означає "знання, вміння" орієнтуватися в чомусь. Через війну пізнання законів природи Землі з'являється і розвивається олюднена природа — техносфера — природний результат наукових пошуків людини, що з'являється і використанням технічних (технологічних) систем.

Закони у суспільному розвитку формуються з урахуванням законів природи. З найбільшою повнотою це проявляється у суспільній технології, де техніка та економіка нероздільні. Технологія виражає активне ставлення людини до природи, будучи головним засобом та умовою задоволення як матеріальних, а й духовних потреб людини.

Поняття "технологічний розвиток" і "економічний розвиток" настільки близькі, що їх використовують як синоніми. Враховуючи, що розум людини (як надлишок особливої енергії) реалізується в технологіях, еволюція яких визначена використанням нових видів енергії, вузлова проблема екологічно прийнятності ставлення людини до природи ховається в енергетичній складовій технологічного розвитку, так само, як "зелена речовина" планети "прихована" визначає основу земного життя. Визначальну роль в збереженні (відтворенні) екологічного блага відіграє напрям розвитку технологічного прогресу, його реальний структурний зміст і наповнення, який має прямий вплив на економічний та екологічний вибір людини. Процес трансформації економічного вибору на еколого-економічний виражає альтернативна вартість (альтернативні витрати). Не випадково у матеріалах Конференції ООН зі сталого розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) категорію "альтернативна вартість" визнано в еколого-економічних дослідженнях провідною. Отже, визначення альтернативної вартості землекористування є актуальною проблемою.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є дослідження засад еколого-економічного вибору та протиріччя в системі відтворення земельних та інших природних ресурсів, відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, та виз-

Технологічний спосіб землегосподарювання

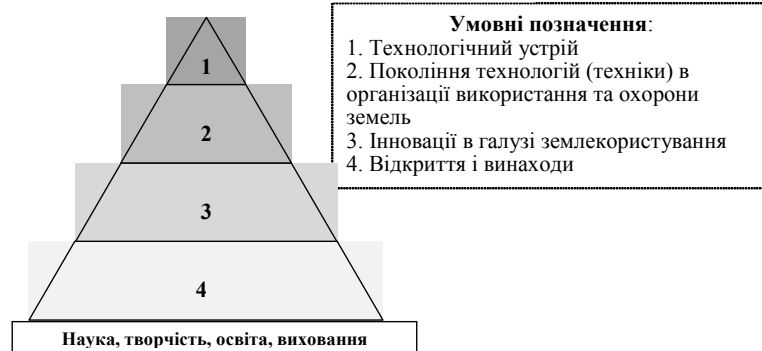

Рис. 1. Структуризація технологічного розвитку землегосподарювання

начення відтворювальної ренти і вартості землекористування.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обмеженість земельних та інших природних ресурсів, особливо екологічних, зумовлює вибір черговості задоволення потреб. Задоволення матеріальних потреб пов'язане зі знищенням (щодо невідновлюваних) та погіршенням якості (щодо відновлюваних) природних ресурсів. Поряд із традиційною потребою в сировині та енергії виникає потреба в чистому повітрі, воді, "здоровому" та "красивому" ландшафті для відпочинку, тобто потреба в екологічному ресурсі. Починають набувати реальної економічної цінності як ресурси, витягнуті з "природної комори", а й природні комплекси, продукуючі екосистемні та інші послуги.

Якщо на цей процес дивитися історично, то економічну цінність нових (екологічних) ресурсів землекористування виражає альтернативна вартість збереження (відтворення) земельних та інших природних ресурсів, обумовлена адекватним (еколого-орієнтованим) напрямом економічного зростання.

В цьому зв'язку, важливим напрямом є розуміння персоніфікації технологічного розвитку землегосподарювання (рис. 1).

Україна на даному етапі розвитку системи землекористування перебуває на переході від стадії 2 "Покоління техніки (технологій)" до стадії 3 "Інновації". Один із прикладів такого переходу приведений у праці "Економіка нетрадиційного сільськогосподарського землекористування в контексті заходів щодо зміни клімату в Україні" [6]. Одночасно, сьогодні використовуючи зарубіжний досвід, Україна повинна здійснювати напрацювання переходу до стадії

4 "Відкриття і винаходи" як більш наукоємного способу землегосподарювання.

Формування вибору в системі відтворення земельних ресурсів визначає основне еколого-економічне протиріччя. Сутність його полягає в діалектичній єдності та взаємозапереченні об'єктивних екологічних та економічних потреб суспільства. Історія свідчить, що вирішення даної суперечності у часі не значно ускладнюється. Головним проявом протиріччя є зіткнення інтересів. Економічний інтерес на даному етапі соціального розвитку в більшості країн домінує над екологічним, що і призводить до негативних наслідків у взаємодії суспільства і природи, а в окремих випадках — до екологічних криз і катастроф.

Основне еколого-економічне протиріччя проявляється у різних аспектах. Це можуть бути протиріччя між економічними та неекономічними відносинами суспільства з приводу відтворення тих самих об'єктів та ресурсів природи. Більш контрастно ця група протиріччя проявляється при експлуатації корисних копалин, коли для видобутку сировини необхідно зруйнувати конкретний ландшафт і пов'язану з ним екологічну рівновагу у землекористуванні. Інші протиріччя виникають за необхідності використання одного й того ресурсу природи для задоволення різних соціально-економічних потреб. Наприклад, землю можна використовувати як сільськогосподарські або лісгосподарські угіддя, як просторовий базис для будівництва і т. п., що обумовлено соціально-економічними потребами людини.

Нарешті, виникають протиріччя між зростанням виробництва матеріальних благ, антропогенним впливом на природне середовище землекористування і розміром земле- та природоохоронних витрат, впровадженням безвідходної технології і т. д. Враховуючи необхідність вирішення різноманітних протиріччя, які виникають у процесі землекористування, на даному етапі людського розвитку правомірно говорити про дотримання соціологічного закону — закону відтворення (збереження) земель та інших природних ресурсів (екологічних благ).

Основна умова сталого відтворення екологічних благ землекористування — екологізація економічного зростання на основі зміни соціальної поведінки людини та її земельних і екологічних потреб. Зрештою проблема вирішення еколого-економічних протиріччя полягає у знаходженні шляхів синтезу інтересів людини "економічної" та людини "екологічної". Техніка несе у собі крім розуму та майстерності моральний аспект розвитку людини, вказуючи на її ставлення до своєї землі і природи.

Нинішня норма людської поведінки — обмежена експансія щодо зовнішнього світу і надмірна агресивність по відношенню один до одного. Не техніка, а сама людина є джерелом підвищеного екологічного та соціального ризику. Трансформація техносфери в ноосферу — основний шлях відтворення екологічної людини, в якому рівноцінно представлені основні структурні характеристики особистості: знання і свідомість.

Трансформацію техносфери в ноосферу визначає інноваційний процес, що забезпечує випереджає зростання нематеріального виробництва та накопичення. Переважний розвиток сфери послуг говорить про зростаючу роль задоволення духовних потреб і про розширене відтворення знання як джерела інновацій. Зміст інноваційного фактора виражає не лише нові знання, а й нові цінності, які лежать за рамками знання як такого. Якщо інноваційний процес не буде наповнюватися необхідним етичним змістом, то не буде витримано формулу людського прогресу, суть якої в найзагальніших рисах можна висловити за допомогою наступної рівності: Прогрес = Зростаюче знання (інтелект) + Продукуюча свідомість (висока духовність).

Інноваційний розвиток можна визнати істинно ноосферним лише тоді, коли поряд із зміною технологічної бази розвитку змінюється сама людина, її етика, коли на Землі утверджується "Духовний розум". Для трансформації людини економічної в екологічну людину необхідно мати дієвий соціальний механізм, заснований на мотиваціях вирішення еколого-економічних протиріччя в системі відтворення земельних ресурсів [8]. Важливо інше, а саме — соціальна роль екологічного імперативу, що виражає політику переваги (або принаймні рівності) екологічних цілей у співвідношенні з іншими цілями соціально-економічного розвитку людського суспільства.

Соціальний механізм вирішення еколого-економічних протиріччя виражає система дій та інтересів, за допомогою якої змінюється (гуманізується) поведінка людини, обумовлена необхідністю формування та реалізації екологічної (еколого-економічної) політики держави на основі ціннісних відносин сталого земле- та природокористування.

Екологічне стає політичним, якщо взаємодія "суспільство — земля (земельні ресурси) — землекористування — природа" виростає у велику проблему, вирішення якої потребує спеціальних зусиль. Де зусилля (система заходів), спрямовані на сприяння та об'єднання протидіючих інтересів, виражають внутрішній зміст

політичного процесу в системі відтворення земельних ресурсів, його ефективність.

Було б неправильно відсувати реалізацію фундаментальних положень екологічної політики на майбутні періоди розвитку країни та не пов'язувати з її прикладними аспектами. Система конкретних заходів має бути спрямована не тільки на вирішення спеціальних проблем землекористування, а й у витокі виникнення цих проблем. І в цьому плані екологічна політика розглядається не сама по собі, а як ідеологічна платформа і новий структурний елемент економічної політики держави, який згодом зміцнює свої позиції і змінює змістовний стрижень самої політики держави, зміщуючи її акценти у бік істинного багатства людини як творця спільного дому та духовного світу. По суті, економічна політика (особливо в контексті сталого розвитку та формування спільного дому) стає еколого-економічною.

Слід наголосити: у вирішенні проблем гармонізації взаємозв'язку економічних та екологічних інтересів людини потрібен не суто економічний і навіть не економіко-екологічний, а саме еколого-економічний підхід. На даному етапі розвитку його уособлюють інтереси та фактори сталого розвитку, в тому числі і землекористування.

Сьогодні на перший план у системі відтворювальних відносин землекористування виходить завдання гарантованого задоволення екологічних потреб. Сталість відтворювальних процесів землекористування визначає земельний капітал, в тому числі його складовий, екологічний. Земельний капітал — це сукупність благ (земельних), якими розпоряджається людина на відповідних правах (або які вона може використовувати) і які являють собою синтез природної енергії в різних формах та людських здібностях (праця, інтелект людини), а також земельні поліпшення та інше предметне багатство (дорожня, інженерна, меліоративна інфраструктура і т.п.), що нерозривно пов'язане із землекористуванням чи ділянкою землі та раніше створене людиною у вигляді матеріальних і нематеріальних засобів, ресурсів, інформації [5].

Відповідно, в межах земельного капіталу структурно необхідно виділити екологічний капітал, під яким доцільно розуміти вартість запасу земельних та інших ресурсів екосистем, здатних відтворювати (зберігати) екологічну рівновагу та пов'язані з ним екологічні блага. Принципово важливо усвідомлювати, що екологічний капітал стає незамінним фактором життєдіяльності суспільства та носієм еконо-

мічної цінності. Залучення екологічного капіталу у вартісні відносини в системі землекористування обумовлено тим, що блага, необхідні для задоволення екологічних потреб, стають обмеженими і вимагають певних витрат, у тому числі альтернативного характеру, для свого відтворення.

Вартісні відносини в системі землекористування формуються як результат взаємодії екологічного попиту та екологічної пропозиції. І якщо екологічний попит є функцією екологічних потреб і готовністю платити за їх задоволення, то екологічна пропозиція забезпечується функціонуванням землекористування як екосистеми і пов'язана з кількістю та якістю земельних та інших природних ресурсів.

В умовах відсутності ринку ціна попиту формується з урахуванням нормативних вимог до системи землекористування і виступає у вигляді податків та інших обов'язкових платежів. Іншими словами система нормування виступає фактором економічної інституціоналізації екологічного попиту що стає причиною зростання ціни попиту та головним фактором збереження пропозиції (стимулом відтворення екосистем землекористування). Одночасно земле- та природоохоронні витрати суспільства визначають основу формування ціни пропозиції.

Беручи до уваги закони ринкової економіки, можна сформулювати основне правило ціноутворення у сфері відтворення екологічного капіталу в системі землекористування — ціна екологічного попиту, встановлена суспільством, повинна бути не нижче ціни екологічної пропозиції. Остання в екологічній сфері системи землекористування перебуває під впливом не визначеності щодо збереження природної рівноваги (взяти хоча б кліматичні зміни). Вирішення зазначеної суперечності в системі відтворення екологічного капіталу, як структурної складової земельного, можливе за допомогою концепції прийнятного ризику з акцентом на постійне підвищення рівня екологічної безпеки та постійне посилення норм, у тому числі на основі формування системи земельно-екологічного менеджменту відповідно до стандартів серії ISO 14000.

Узагальнення, відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, можна визначити як економічний механізм збереження екологічної рівноваги, заснованої на нормативно-ціннісному регулюванні екологічного попиту та екологізації економіки землекористування при забезпеченні прийнятного рівня екологічного ризику. Схематично система

Рис. 2. Логічно-змістовна модель системи відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, в системі землекористування

відтворення екологічного капіталу, представлена на рис. 2.

Ефективність її практичної реалізації в першу чергу залежить від того, наскільки адекватно екологічний попит та екологічна пропозиція будуть представлені в системі ціноутворення. Враховуючи, що більшість середовиществуєваних земельних благ не охоплені ринковими відносинами в системі землекористування (наприклад щодо рекреаційних цінностей), їхня вартість слабо представлена в сучасній системі цін. Тому функціонування системи відтворення екологічного капіталу, вимагає формування ціни екологічного попиту з боку суспільства (на макрорівні) за допомогою конкретних економічних та нормативно-правових інструментів. Це обумовлює необхідність удосконалення системи землепорядного і екологічного нормування землекористування [7] та системи територіально-просторового планування розвитку землекористування на рівні територіальних громад [9] та регіональному.

Економічний інтерес природної складової земельного капіталу в системі землекористування виражає відтворювальна рента [5], структурним елементом якої є екологічна рента. Екологічна рента — це форма присвоєння вигоди, що виникає в результаті використання високої

якості земельних та інших природних ресурсів і природного середовища, а також експлуатації обмежених екологічних ресурсів (середовищеутворюючих функцій землекористування і природного середовища), здатних відновлювати свої якості за рахунок кругообігу природної речовини, збереження та перетворення енергії, високого потенціалу саморегуляції.

Як основа екологічної ренти, власне екологічний ефект — це стає продукування екосистем, що забезпечують процес сталого землекористування на конкретній території та його екологічну рівновагу. У вартісному аспекті екологічний ефект являє собою понад прибуток, зумовлений високою якістю земельних та інших природних ресурсів і навколишнього середовища, а також економію майбутніх витрат, пов'язаних із відтворенням функцій екосистем.

Екологічна рента може бути модифікована залежно від конкретного змісту екологічного ефекту. Величина власне екологічного ефекту ($E_{\text{еко.}}$) виводиться із системи ціннісних відносин сталого землекористування і визначається як різниця між еколого-економічною ($B_{\text{еко.}-\text{ек.}}$) та економічною ($B_{\text{ек.}}$) оцінками вартості землекористування.

$$E_{\text{еко.}} = B_{\text{еко.}-\text{ек.}} - B_{\text{ек.}} \quad (1).$$

Екологічний ресурс, будучи конструктивною основою системи землекористування, повинен відтворюватися практично нескінченно, тобто розглядатися як постійно продукуючий капітал. Цей процес у ціннісному аспекті виражає величина капіталізованої ренти:

$$R_k = \frac{R_0}{K_{\text{еф}}} \quad (2),$$

де R_k — капіталізована величина диференціальної земельної ренти;

R_0 — щорічна диференціальна земельна рента;

$K_{\text{еф}}$ — коефіцієнт ефективності відтворення в екологічній сфері (норма дисконту, капіталізатор).

Зміст формули капіталізованої ренти говорить про те, що при однаковому чисельнику, тобто щорічній диференціальній ренті, але при

більш низькій ставці капіталізатора, цінність екологічного земельного блага підвищується. Отже, ставка капіталізатора виступає як елемент ціннісних відносин землекористування, виражаючи відтворювальний аспект диференційної ренти, зумовлений не тільки поточними інтересами експлуатації земельних та інших природних ресурсів, а й довгостроковими цілями відтворення екосистем. Іншими словами, за допомогою ставки дисконту (капіталізатора) диференціальна рента трансформується в ренту відтворювальну, вказуючи на принципову відмінність ефекту відтворення земельних та інших природних ресурсів від ефекту їх експлуатації.

Саме в ефекті відтворення, величина якого залежить від ставки капіталізатора (норми дисконту) "ховається" економіка власне екологічного ефекту. Відтворювальна рента є носієм і екологічного та економічного ефекту. Це принципово важливе положення для розуміння економічної природи екологічного ефекту. Його питома величина визначається різним рівнем ставки капіталізатора в екологічній та економічній сферах. Величина ставки залежить від багатьох причин і визначається не тільки рівнем ефективності суспільного виробництва, а й специфікою природної складової земельного блага, особливостями його відтворення.

В економічній сфері гранична величина рівня капіталізатора (коефіцієнта дисконтування) зазвичай пов'язується зі ставкою банківського позичкового відсотка. У більшості економічно розвинених країнах коефіцієнт дисконтування дорівнює 8—12%, він приймається на рівні мінімальної внутрішньої норми прибутковості для капіталовкладень приватного сектора. Але вищезазначена величина дисконтування далеко не завжди виражає повну економічну цінність земельних та інших природних ресурсів. Його рівень (норма) найшвидше визначається рівнем економічної ефективності відтворення традиційного (виробничого) капіталу, орієнтованого на отримання швидкої віддачі, що, у свою чергу, далеко не завжди виражає довгострокові цілі відтворення земельних та інших природних ресурсів.

Головна відмінна риса екологічного капіталу у сфері землекористування — тривалий період його відтворення. Тому норма дисконту, що виражає граничну ефективність відтворення економічного ресурсу, є лише відправна точка щодо рівня капіталізатора в екологічній сфері. Коефіцієнт ефективності відтворення земельних (грунтів) та інших природних ресурсів як складових елементів екосистем зем-

лекористування обумовлений тривалістю природних процесів, що визначають кругообіг у природі та сталість її продукування. Період створення (відтворення) природної речовини може змінюватися від століть (наприклад, лісові екосистеми) до тисяч років (грунтова родючість). Вищезазначений час створення природної речовини з погляду економічної ефективності відтворення капіталу зумовлює низький рівень капіталізатора (0,02 і нижче) в екологічній сфері. Звідси випливає важливий висновок, що екологічна складова цінності земельних та інших природних ресурсів в системі землекористування виступає не як якесь доповнення до їх економічної цінності, а пронизує зміст останньої, висловлюючи її еколого-економічну сутність.

Тому відтворювальна рента не є просте дублювання ренти капіталізованої, а являє собою (завдяки нижчій ставці дисконту) вираження повної цінності земельних та інших природних ресурсів, що включає не тільки економічну (експлуатаційну), а й екологічну (відтворювальну) цінність. Враховуючи різноефективність інвестицій в екологічну та економічну сфери землекористування, формулу визначення відтворювальної ренти (R_v) можна подати у такому вигляді:

$$R_v = \frac{R_d \times \left(\frac{K_{ек}}{K_{екол}} \right)}{K_{екол}} = \frac{R_d}{K_{екол}} \quad (3),$$

де R_d — щорічна диференціальна земельна рента;

$K_{ек}$ — капіталізатор економічної сфери землекористування (прийнятий для нормативної грошової оцінки на рівні 0,03, а для ринкової (експертної) на рівні 0,05);

$K_{екол}$ — капіталізатор екологічної сфери землекористування (приймається на рівні 0,01 (100 років відтворення в природних умовах) для ґрунтів сільськогосподарських угідь; для лісових земель на рівні 0,02 (50 років відтворення лісових культур)).

У вищезазначеній формулі значення $R_d \times (K_{ек} / K_{екол})$ є щорічною відтворювальною рентою, що виражає повну (еколого-економічну) цінність земельних та інших природних ресурсів в системі землекористування.

Цінність відображає реальні взаємовідносини людини з земельними та іншими природними ресурсами в процесі землекористування. Вона не повинна ототожнюватися з самим об'єктом землекористування, а має відображати його значення та властивість задовольняти потреби людини. Відповідно, потреба людей є

суб'єктивним фактором цінності. Об'єктивна сторона цінності визначається реальними властивостями складових об'єкта оцінки, земельних та інших природних ресурсів і біорізноманіття, як носія цінності. Звідси випливає, що об'єктом оцінки є не земля чи лісові ресурси, як складові землекористування, а їх властивості задовольняти потреби суспільства (людини). Питання оцінки еколого-економічної цінності земельних та інших природних ресурсів на основі їх екосистемних послуг досліджувались у працях як українських, так і зарубіжних учених, наприклад І. Лицура [1], А. Неверова, О. А. Варапаєвої, Д. Редковская, Д. Неверов [2; 3] та інших науковців.

Так, згідно з дослідженнями А. В. Неверова та О. А. Варапаєвої [2], основною проблемою відтворення екологічних ресурсів (екосистемної продукції та екосистемних послуг) є недооцінка їх економічної цінності, яка зумовлена методологічним безсиллям перед вартісною оцінкою складності природи, її функцій і взаємозв'язків. Одночасно неконструктивну роль можуть відіграти різного роду оцінки, які абсолютизують економічну цінність земель та інших природних ресурсів, виводячи їх за реальні вартісні відносини.

Екологічна (відтворювальна) цінність земель та інших природних ресурсів і біорізноманіття залежить від цілей вартісної оцінки та сфери застосування результатів і характеризується такими її видами:

— інтегральна вартісна оцінка екосистемних послуг землекористування (ІВепз) і вартісної цінності землекористування застосовується для обґрунтування альтернативних його варіантів. Інтегральна вартісна оцінка екосистемних послуг землекористування базується на теорії екологічної ренти і механізмі її вираження — альтернативної вартості з урахуванням ефективності відтворення в економічній та екологічній сферах;

— поелементна вартісна оцінка екосистемних послуг землекористування (ПВепз) використовується в прикладних дослідженнях, пов'язаних із урахуванням цінності конкретних соціально значущих нетоварних екосистемних послуг, а також для порівняння з проведеними на міжнародному рівні оцінками. Поелементна вартісна оцінка екосистемних послуг землекористування заснована на оцінці величини депонування двоокису вуглецю різними системами землекористування.

Інтегральна вартість екосистемних послуг землекористування (ІВепз) визначалася за формулою:

$$IB_{епз} = \sum R_{епз.i} \times \Pi_i \quad (4),$$

де $R_{епз.i}$ — щорічна екологічна рента системи землекористування і-го типу земельних угідь, грн/га;

Π_i — площа і-го типу земельних угідь як складових екологічної системи, га.

Для відновлюваних земельних та інших природних ресурсів щорічну відтворювальну ренту можна інтерпретувати як повну екологічну ренту. Відповідно, екологічну ренту ($R_{екол}$) можна виділити з відтворювальної (щорічної) ренти (R_v):

$$R_{екол} = R_o \times \frac{K_{ек}}{K_{екол}} - R_o = R_o \times \left(\frac{K_{ек}}{K_{екол}} - 1 \right) \quad (5),$$

де $R_{ек}$ — щорічна диференціальна земельна рента.

Таким чином, у розгорнутому вигляді формула визначення відтворювальної ренти виглядає наступним чином:

$$R_v = \frac{\left[R_o + R_o \times \left(\frac{K_{ек}}{K_{екол}} - 1 \right) \right]}{K_{ек}} \quad (6).$$

Розрахунок щорічної інтегральної вартісної оцінки екосистемних послуг землекористування ($B_{екз.i}$) також можна проводити за основними типами земельних угідь як складових екологічної системи: сільськогосподарських угідь, лісових земель, зелених насаджень забудованих земель, заболочених та земель під водою за формулою:

$$B_{екз.i} = \frac{R_{д.i} \times K_{ек}}{K_{екз.i} \times R_{д.i}} = R_{д.i} \times \frac{K_{ек}}{K_{екз.i} - 1} \quad (7),$$

де $R_{дз.i}$ — питома поточна (щорічна) оцінка (диференціальна земельна рента) для і-го типу земельних угідь як складових екологічних систем, грн/га;

$K_{ек}$ — капіталізатор економічної сфери для і-го типу земельних угідь;

$K_{екз.i}$ — капіталізатор, значення якого обернено пропорційне терміну відтворення споживаної природної речовини, що складає основу екосистеми земельних угідь і-го типу.

Оцінка вартості первинної продукції (екологічної системи землекористування) визначається через вартісне вираження експлуатаційної цінності екологічної системи землекористування, розрахованої на базі капіталізованої величини диференціальної ренти:

$$B_{ек} = \sum i \left(\frac{R_{д.i}}{K_{екз.i}} \right) \times \Pi_i \quad (8),$$

де $B_{ек}$ — оцінка вартості первинної продукції (екологічної системи землекористування), грн;

$R_{\Delta i}$ — питома поточна (щорічна) оцінка (диференціальна земельна рента) для i -го типу земельних угідь як складових екологічних системи, грн/га;

$K_{ек.i}$ — капіталізатор, значення якого обчислено пропорційно терміну відтворення споживаної природної речовини, що складає основу екосистеми землекористування i -го типу (рекомендується на рівні 0,01 (100 років відтворення ґрунтів сільськогосподарських угідь в природних умовах);

Π_i — площа i -го типу земельних угідь як складових екологічних системи, га.

Порядок проведення по елементній вартісній оцінці екосистемних послуг землекористування включає визначення: вартісної оцінки вуглецеводепонуючої здатності сільськогосподарських угідь, лісових земель, зелених насаджень забудованих земель, заболочених та земель під водою як складових екологічних систем.

Отже, для відновлюваних земельних та інших природних ресурсів щорічну відтворювальну ренту можна інтерпретувати як повну екологічну ренту. З відтворювальної (щорічної) ренти можна виділити ренту екологічну ($R_{екол}$):

$$R_{екол} = R_{\Delta} \times \frac{K_{ек}}{K_{екол}} - R_{\Delta} = R_{\Delta} \times \left(\frac{K_{ек}}{K_{екол}} - 1 \right) \quad (9).$$

Таким чином, у розгорнутому вигляді формула визначення відтворювальної ренти виглядає наступним чином:

$$R_{\Delta} = \frac{R_{\Delta} + \left(R_{\Delta} \times \left(\frac{K_{ек}}{K_{екол}} - 1 \right) \right)}{\frac{K_{ек}}{K_{екол}}} \quad (10).$$

Відтворювальна рента — це капітальна еколого-економічна вартість (цінність) земельних та інших природних ресурсів, обумовлена ефективністю відтворення їх екологічної складової в системі землекористування. Як бачимо, відтворювальна рента в системі землекористування має свою процедуру обчислення: на основі диференціальної земельної ренти, зниженої норми дисконту та методу капіталізації (дисконтування) знаходиться капітальна величина відтворювальної ренти, а потім виділяється екологічна рента. Первинність процесу капіталізації (дисконтування) і похідний характер земельно-екологічної ренти — характерна риса алгоритму обчислення відтворювальної ренти в системі землекористування.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ДЛЯ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В процесі дослідження, встановлено, що економічну цінність нових (екологічних) ре-

сурсів землекористування виражає альтернативна вартість збереження (відтворення) земельних та інших природних ресурсів, обумовлена адекватним (еколого-орієнтованим) напрямом економічного зростання. Враховуючи необхідність вирішення різноманітних протиріч, які виникають у процесі землекористування, на даному етапі людського розвитку правомірно говорити про дотримання соціологічного закону — закону відтворення (збереження) земель та інших природних ресурсів (екологічних благ). Основна умова сталого відтворення екологічних благ землекористування — екологізація економічного зростання на основі зміни соціальної поведінки людини та її земельних і екологічних потреб. Проблема вирішення еколого-економічних протиріч полягає у знаходженні шляхів синтезу інтересів людини економічної та людини екологічної. Екологічне стає політичним, якщо взаємодія "суспільство — земля (земельні ресурси) — землекористування — природа" виростає у велику проблему, вирішення якої потребує спеціальних зусиль. Зусилля (система заходів), спрямовані на сприяння та об'єднання протидіючих інтересів, виражають внутрішній зміст політичного процесу в системі відтворення земельних ресурсів, його ефективність.

Вартісні відносини в системі землекористування формуються як результат взаємодії екологічного попиту та екологічної пропозиції. І якщо екологічний попит є функцією екологічних потреб і готовністю платити за їх задоволення, то екологічна пропозиція забезпечується функціонуванням землекористування як екосистеми і пов'язана з кількістю та якістю земельних та інших природних ресурсів. В умовах відсутності ринку ціна попиту формується з урахуванням нормативних вимог до системи землекористування і виступає у вигляді податків та інших обов'язкових платежів. Система нормування виступає фактором економічної інституціоналізації екологічного попиту що стає причиною зростання ціни попиту та головним фактором збереження пропозиції (стимулом відтворення екосистем землекористування). Пропонується відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, визначити як економічну систему збереження екологічної рівноваги, засновану на нормативно-ціннісному регулюванні екологічного попиту та екологізації економіки землекористування при забезпеченні прийнятного рівня екологічного ризику. Розроблено логічно-змістовну модель системи відтворення екологічного капіталу, як складового земельного, в системі землекористування. Економічний інтерес земельного капіталу

виражає відтворювальна рента, структурним елементом якої є екологічна рента. Екологічна рента — це форма присвоєння вигоди, що виникає в результаті використання високої якості земельних та інших природних ресурсів і природного середовища, а також експлуатації обмежених екологічних ресурсів (середовищеутворюючих функцій землекористування і природного середовища), здатних відновлювати свої якості за рахунок кругообігу природної речовини, збереження та перетворення енергії, високого потенціалу саморегуляції. Обґрунтовано, що відтворювальна рента не є просте дублювання ренти капіталізованої, а являє собою (завдяки нижчій ставці дисконту) вираження повної цінності земельних та інших природних ресурсів, яка включає не тільки економічну (експлуатаційну), а й екологічну (відтворювальну) цінність. Запропоновано методичний підхід її визначення та відповідно відтворювальної вартості землекористування.

Перспективи подальших досліджень закладаються у розробленні методичних засад оцінки еколого-економічної ефективності землекористування та землепорядкування з використанням відтворювальної вартості.

Література:

1. Лицур І.М. Методичні підходи до економічної оцінки лісових ресурсів. Економіка природокористування і охорони довкілля: зб. наук. праць. ДУ ІЕПСР НАН України: Київ, 2012. С. 49—56.
2. Неверов А.В., Варапаєва О.А. Стоимостная оценка экосистемных услуг и биологического разнообразия. Экономика и управление. 2013. № 17. С. 95—100.
3. Неверов А.В., Редковская Д.А., Неверов Д.А. Экономическая оценка биоразнообразия особо охраняемых природных территорий Беларуси. Природные ресурсы. 2001. № 3. 89 с.
4. Пильцер П. Безграничное богатство. Теория и практика "экономической алхимии". Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1999. 640 с.
5. Третяк А.М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: монографія. Львів. СПОЛОМ, 2011. 520 с.
6. Третяк А.М., Третяк В.М., Гунько Л.А., Ляшинський В.Б. Економіка нетрадиційного сільськогосподарського землекористування в контексті заходів щодо зміни клімату в Україні. Агросвіт. 2022. № 22. С. 3—11.
7. Третяк А.М., Третяк В.М., Капінос Н.О., Третяк Р.А. Визначення та сутність землепорядного і екологічного нормування режиму

землекористування. Ефективна економіка. 2023. № 7. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/1842/1858>.

8. Третяк А.М., Третяк В.М., Прядка Т.М., Трофименко П.І., Трофименко Н.В. Земельні ресурси та їх використання: навч. пос. Біла Церква: "ТОВ "Білоцерківдрук", 2022. 304 с.

9. Третяк А.М., Третяк В.М., Прядка Т.М., Третяк Н.А. Територіально-просторове планування землекористування: навч. посібник. Біла Церква: "ТОВ "Білоцерківдрук", 2022. 168 с.

References:

1. Litsur, I.M. (2012), Methodical approaches to economical assessment of forest resources, Economics of nature use and environmental protection, pp. 49—56.
2. Neverov, A.V. and Varapaeva, O.A. (2013), "Valuation of ecosystem services and biological diversity", Economics and Management, vol. 17, pp. 95—100.
3. Neverov, A.V., Redkovskaya, D.A. and Neverov, D.A. (2001), "Economic assessment of biodiversity of specially protected natural areas of Belarus", Natural resources, vol. 3, p. 89.
4. Pilzer, P. (1999), Bezghranychnoe bohatstvo. Teoriya y praktyka "ekonomycheskoj alkhy-myy" [Unlimited wealth. Theory and practice of "economic alchemy"], Academia, moscow, russia.
5. Tretiak, A. (2011), Zemelnyi kapital: teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia ta funktsionuvannia [Land capital: theoretical and methodological foundations of formation and operation], SPOLOM, Lviv, Ukraine.
6. Tretiak, A., Tretiak, V., Hunko L. and Liashynskyi V. (2022), "Economics of non-conventional agricultural land use in the context of climate change-related actions in ukraine", Agrosvit, vol. 22, pp. 3—11.
7. Tretiak, A., Tretiak, V., Kapinos, N. and Tretiak, R. (2023), "Definition and essence of land planning and ecological regulation of the land use regime", Efektyvna ekonomika, [Online], vol. 7, available at: <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/1842/1858/>.
8. Tretiak, A., Tretiak, V., Pryadka, T., Trofimenko, P. and Trofimenko, N. (2022), Zemel'ni resursy ta ikh vykorystannia [Land resources and their use], Belotserkivdruk LLC, Bila Tserkva, Ukraine.
9. Tretiak, A., Tretiak, V., Pryadka, T. and Tretiak, N. (2022), Terytorial'no-prostorove planuvannia zemlekorystuvannia [Territorial and spatial planning of land use] Belotserkivdruk LLC, Bila Tserkva, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2023 р.

УДК 332.628

В. А. Голян,
д. е. н., професор, Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів
і природокористування України "Боярська лісова дослідна станція", м. Боярка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-4573>

В. Ю. Дорош,
к. е. н., доцент, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Луцький національний технічний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4111-9337>

Н. В. Мединська,
к. е. н., доцент, в.о.завідувача кафедри земельного кадастру,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2573-0205>

Ю. О. Мороз,
методист навчально-науково-виробничого центру "Охорона природних ресурсів
і реформування земельних відносин", Національний університет біоресурсів
і природокористування України, м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9145-7545>

Д. П. Філюк,
аспірант, Луцький національний технічний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-0697-9557>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.25

ПЛАТНІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЯК ФАКТОР ЗМІЦНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БАЗИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

V. Holian,
Doctor of Economic Sciences, Professor, Separate division of National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine "Boyarka forest research station", Boyarka

V. Dorosh,
Candidate of finance, banking and credit, Associate Professor, Head of the Department
of the Finance, Banking and Insurance, Lutsk National Technical University

N. Medynska,
PhD in Economics, Associate Professor, Acting manager of the Department of Land Cadastre,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Y. Moroz,
Methodologist of the educational-scientific-production center "Protection of natural resources
and reformation of land relations", National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

D. Filiuk,
Postgraduate student, Lutsk National Technical University

PAYMENT FOR LAND USE AS A FACTOR IN STRENGTHENING THE FINANCIAL BASE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Обґрунтовано, що платність землекористування виступає вагомим чинником зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування в умовах воєнного часу та поглиблення децентралізації влади і завершення процесу укрупнення територіальних громад. Виявлено, що дерегуляція земельних відносин створила додаткові передумови для розширення податкової бази стягнення плати за землю у зв'язку з формуванням повноцінного комунального сектора землеволодіння та землекористування. Встановлено, що у 2007—2021 роках у динаміці номінальних надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України в цілому спостерігається висхідна тенденція, що пов'язано з девальваційно-інфляційними процесами, які детермінували індексацію ставок земельного податку та орендної плати за землю. Дослідження показали, що у динаміці надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України в 2007—2021 роках у порівнянних цінах на початок 2007 року має місце синусоїдна тенденція, що свідчить про відсутність суттєвих позитивних зрушень в частині розширення реальної бази

стягнення даного фіскального інструменту до бюджетів територіальних громад. Встановлено, що у системі платності землекористування спостерігався комплекс інституційних розривів та методологічних упущень, які тривалий період не давали можливості усунути прояви уникнення оподаткування певними категоріями землевласників, ідентифікувати реальну податкову базу стягнення земельних платежів, забезпечити еквівалентну індексацію ставок земельного податку та орендної плати за землю у відповідності до девальваційно-інфляційних процесів, впорядкувати відносини в частині тимчасового користування комунальними та державними земельно-господарськими активами. Обґрунтовано, що стратегічні пріоритети удосконалення системи платності землекористування в контексті зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування мають охоплювати комплекс інституційно-організаційних, регламентно-дозвільних та фінансово-економічних заходів, пов'язаних з недопущенням рецидивів попередніх періодів, котрі характеризувалися масовим введенням пільг при сплаті земельного податку окремими категоріями землевласників, що призвело до викривлення класичного інституту земельного оподаткування і спричинило втрати місцевих бюджетів внаслідок зменшення сумарної величини сплачених земельних платежів. Доведено, що стратегічним пріоритетом удосконалення платності землекористування має також виступати удосконалення методологічної бази оподаткування особливо цінних земель з урахуванням їх ринкової вартості та вагомості у збереженні стійкості агроландшафтів та нарощенні потенціалу сільськогосподарського виробництва, що поряд зі збільшенням надходжень плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування забезпечуватиме отримання позитивного синергетичного ефекту для розвитку регіонального господарського комплексу.

It is substantiated that land use fees are an important factor in strengthening the financial self-sufficiency of local self-government in wartime, as well as in deepening the decentralisation of power and completing the process of consolidation of territorial communities. It is found that deregulation of land relations has created additional prerequisites for expanding the tax base for collecting land fees due to the formation of a full-fledged communal sector of land ownership and land use. It is established that in 2007—2021, the dynamics of nominal land payment revenues to local budgets of Ukraine generally showed an upward trend, which is associated with devaluation and inflationary processes that determined the indexation of land tax and land rent rates. The research has shown that the dynamics of land payment revenues to local budgets of Ukraine in 2007—2021 in comparable prices as of the beginning of 2007 shows a sinusoidal trend, which indicates the absence of significant positive changes in terms of expanding the real base of this fiscal instrument to the budgets of territorial communities. It is established that in the system of land use payments there was a complex of institutional gaps and methodological omissions which for a long period did not allow eliminating manifestations of tax avoidance by certain categories of landowners, identifying the real tax base for collecting land payments, ensuring equivalent indexation of land tax rates and land rent in accordance with devaluation and inflationary processes, and regulating relations in terms of temporary use of communal and State land. It is substantiated that the strategic priorities for improving the system of land use payments in the context of strengthening the financial base of local self-government should include a set of institutional, organisational, regulatory, permissive, financial and economic measures related to preventing recurrences of previous periods, which were characterised by the massive introduction of land tax exemptions for certain categories of landowners, which led to a distortion of the classical institution of land taxation and caused losses to local budgets. It is proved that the strategic priority of improving the payment for land use should also be the improvement of the methodological basis for taxation of particularly valuable lands, taking into account their market value and importance in preserving the sustainability of agricultural landscapes and increasing the potential of agricultural production, which, along with an increase in land tax revenues to local government budgets, will ensure a positive synergistic effect for the development of the regional economic complex.

Ключові слова: платність землекористування, місцеві бюджети, плата за землю, земельний податок, орендна плата за землю, земельна дерегуляція.

Key words: land use fees, local budgets, land payment, land tax, land rent, land deregulation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Земельні ресурси виступають територіальним базисом розвитку продуктивних сил країни в цілому та населених пунктів зокрема. Результативність їх залучення у відтворювальний процес значною мірою залежить як від ролі земельної складової національного багатства у суспільному відтворенні, так і від ефективності застосування фіскальних інструментів регулювання масштабів використання земельно-ресурсного потенціалу у різноманітних ланках господарського комплексу. У нинішніх умовах платність землекористування виступає ключовим елементом регуляторного механізму впли-

ву на діяльність землевласників та землекористувачів, а також вагомою детермінантою зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування, оскільки земельний податок та орендна плата за землю у повному обсязі надходять до місцевих бюджетів. Земельна децентралізація, котра була проведена у 2021 році, вимагає перегляду пріоритетів платності землекористування з огляду на те, що відбулися суттєві зміни в інституціональній структурі землеволодінь та землекористувань. Сільськогосподарські землі державної власності поза межами населених пунктів були передані у володіння, розпоряджання та користування територіальним громадам, що сформувало потенціал для нарощення надходжень плати за землю до бюджетів місцевого само-

врядування в разі забезпечення передачі прав тимчасового користування комунальними земельно-ресурсними активами ефективним власникам. За таких умов важливого значення набуває удосконалення системи платності землекористування як через розширення бази оподаткування, так і через диверсифікацію методів та інструментів фіскального регулювання господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

В умовах поглиблення децентралізації влади та завершення процесу укрупнення територіальних громад посилюється роль земельного оподаткування у зміцненні рівня фінансової самодостатності місцевого самоврядування. В. Горин та В. Булавинець стверджують, що науковий інтерес представників класичної течії економічної думки у царині теорії і практики земельного оподаткування переважно концентрувався на питаннях впливу цього податку на суспільне виробництво та фінансовий стан підприємства. Натомість соціальні аспекти земельного оподаткування, питання його справедливості залишалися слабко висвітленими. Актуальною ця проблема залишається і нині, коли більшість наукових публікацій із проблематики земельного оподаткування присвячені розкриттю його фіскального значення [4, с. 46]. Прив'язка земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів робить дані форми плати за землю вагомими чинниками зростання надходжень до фінансових фондів місцевого самоврядування, що одночасно підвищує соціальну функцію земельної ренти, котра через фіскальні інструменти перерозподілу потрапляє у кошториси територіальних громад. Тому сьогодні важливість платності землекористування, у першу чергу, розглядається через необхідність зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування, а не як ключовий чинник забезпечення конкурентоспроможності функціонування землевласників та землекористувачів.

Окремі вчені ключові проблеми платності землекористування, зокрема оподаткування користування земельно-ресурсними активами, пов'язують з наявністю у певний період сурогатних податкових регуляторів, котрі охоплювали функції податків, які спрямовані на вилучення земельної ренти. На думку О. Борзенкової, у процесі реформування державних та колективних сільськогосподарських підприємств змінилися методологічні підходи до оподатку-

вання землі. Так, із запровадженням фіксованого сільськогосподарського податку, який поглинув земельний, розпочинається процес роздвоєння оподаткування землі. Більша частина сільськогосподарських товаровиробників сплачує земельний податок у складі фіксованого сільськогосподарського податку, а незначна — земельний податок як самостійний [2, с. 39]. Тобто вчена специфіку оподаткування сільськогосподарських земель розглядає як базову детермінанту становлення інституту земельного оподаткування в пореформений період в цілому. Водночас, основні суми земельного податку та орендної плати за землю надходили за несільськогосподарські землі, що пов'язано з розширеною базою нарахування цих фіскальних інструментів, виходячи з вищих значень нормативної грошової оцінки земель населених пунктів та інших категорій земель.

Існують авторські підходи, які в частині платності землекористування основні проблеми вбачають в ідентифікації реальної бази стягнення плати за землю, а не в технології адміністрування земельного податку та орендної плати за землю. К. Швабій стверджує, що податковий розрив, зумовлений недосконалістю адміністрування, несуттєвий. Під час адміністрування не спостерігається суттєвого приросту різниці між номінальними (нарахованими податковими зобов'язаннями) та фактичними податковими надходженнями. Найбільша частина податкового розриву формується завдяки змінним, які визначають модель (сукупність елементів) податку. Це ставки, база, пільги [8]. Даний підхід варто підтримати, оскільки викривлення системи стягнення земельного податку та орендної плати за землю значною мірою було зумовлено інституціоналізацією надмірної кількості пільг для значної кількості землевласників та землекористувачів, що також вплинуло на нівелювання рівня результативності вилучення плати за землю як форми присвоєння різноманітних форм земельної ренти. Також не завжди своєчасно здійснювалась ідентифікація бази стягнення земельного податку внаслідок повільної індексації нормативної грошової оцінки та ставок даної категорії податків і відповідно ставок орендної плати за землю.

В умовах поглиблення децентралізації влади та створення мережі укрупнених територіальних громад земельне оподаткування має, в першу чергу, бути зорієнтоване на забезпечення максимізації надходжень земельних платежів до бюджетів місцевого самоврядування, а також на стимулювання розширеного відтво-

рення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу. З огляду на це необхідно використати передовий іноземний досвід земельного оподаткування, щоб усунути рецидив минулих десятиліть, коли земельний податок не виконував класично притаманних для нього фіскальних та стимулюючих функцій. На переконання А. Павлій, необхідно сформулювати сучасну модель земельного оподаткування на основі імплементації передового іноземного досвіду, котрий відзначається тим, що системи оподаткування різних країн відрізняються одна від одної за об'єктами оподаткування, податковою базою, ставками, способами стягування податку, фіскальними повноваженнями органів влади різного рівня, масштабами та кількістю наданих пільг, а також низкою інших найважливіших ознак [7, с. 160]. Виходячи з наявної ситуації в царині зарубіжного досвіду земельного оподаткування та враховуючи вітчизняні реалії господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу та базові засади функціонування національної фіскальної системи, доцільно поєднувати методи та інструменти податкового регулювання землекористування різних країн, щоб максимальною мірою враховувати вимоги щодо захисту і охорони різних категорій земель та потреби зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування.

ЦІЛІ СТАТТІ

Метою статті є обґрунтування стратегічних пріоритетів удосконалення системи платності землекористування в контексті зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування, виходячи з наявних тенденцій надходжень плати за землю до місцевих бюджетів, викликів воєнного часу та потреб післявоєнної відбудови, необхідності формування фіскальних передумов розширеного відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу, а також використання передового іноземного досвіду.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Однією з основних причини поглиблення децентралізації влади та створення мережі укрупнених територіальних громад виступає необхідність зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування з метою результативнішого використання соціально-економічного, науково-технічного та природно-ресурсного потенціалу територіальних утворень. Бюджетно-фіскальна децентралізація сформувала передумови для нарощення обсягів стягнення місце-

вих податків та зборів до бюджетів місцевого самоврядування, щоб збільшити можливості місцевої влади фінансувати важливі для місцевих мешканців проекти економічного, соціального та екологічного спрямування. У даному контексті особливої ваги в умовах воєнного часу та розширення територіального базису розвитку громад набуває удосконалення системи платності землекористування, оскільки плата за землю як форма вилучення земельної ренти у повному обсязі надходить до місцевих бюджетів.

Платність землекористування є частиною платності спеціального природокористування, оскільки земельні ресурси виступають невід'ємною складовою природного багатства країни. З огляду на наявність численних інституціональних обмежень щодо розподілу земельного капіталу, земельні ресурси стали ефективним бюджетонаповнюючим чинником стосовно лише тих категорій земель, котрі виступають повноцінним елементом системи товарно-грошових відносин. Передусім це стосується земель населених пунктів. Органи місцевого самоврядування як виразники потреб та інтересів територіальних громад базового рівня вже тривалий час мають можливість розпоряджатися землями комунальної власності [3, с. 80].

До 2015 року плата за землю виступала складовою зборів за спеціальне використання природних ресурсів і фактично була зорієнтована на вилучення різноманітних форм земельної ренти, котра утворюється в процесі виробничо-господарської та іншої діяльності. З 2015 року плата за землю переведена до категорії місцевих податків і зборів і виступає складовою податку на майно. Таке бюджетне реформатування надходжень та розподілу плати за землю було зумовлено передовим іноземним досвідом та необхідністю посилення впливу акумульованої в бюджетній системі земельної ренти на темпи соціально-економічного розвитку міських, селищних та сільських територіальних громад.

Ще починаючи з початку 2000-х років у сфері стягнення плати за землю має місце комплекс проблем, не вирішення котрих не дає змоги забезпечити повноцінне використання потенціалу даного фіскального інструменту для нарощення надходжень до бюджетів місцевого самоврядування [1]. Такими проблемами виступають: незадовільний стан обліку земель, який існує в країні, а також недоліки при веденні земельно-кадастрової документації, яка є підставою для нарахування земельного подат-

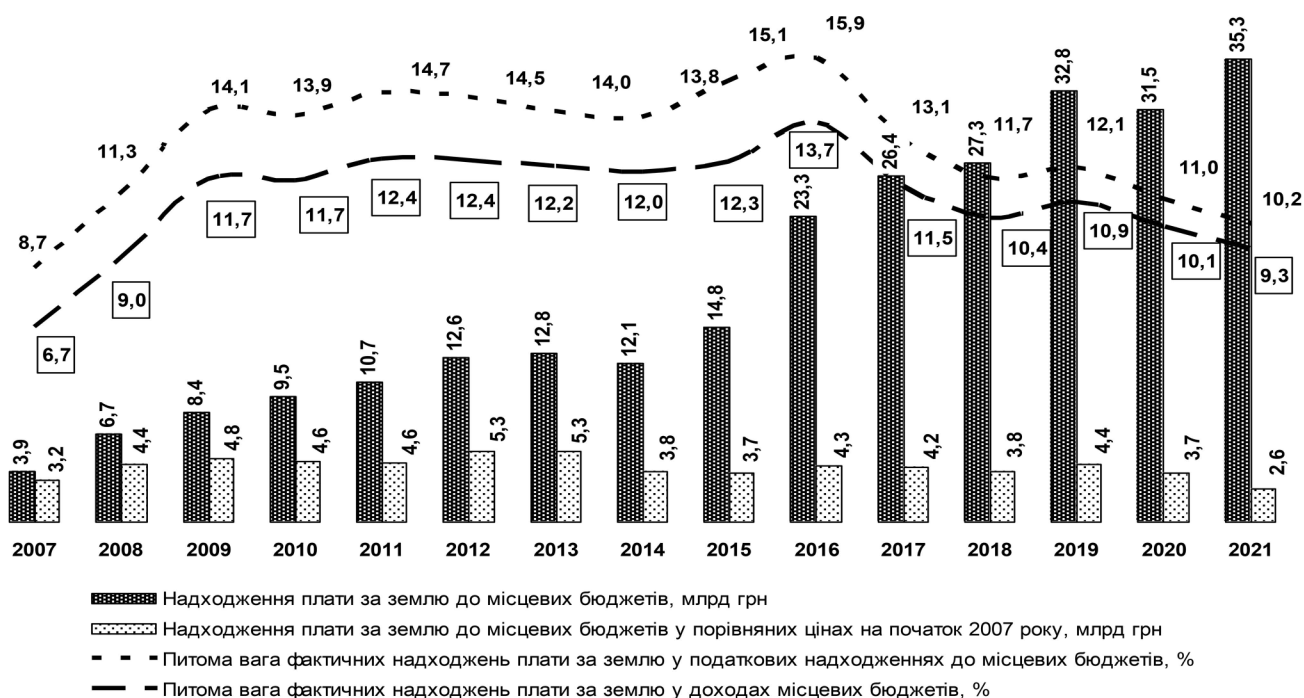

Рис. 1. Динаміка надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007—2021 роках

Джерело: розраховано за даними Державної казначейської служби України.

ку; незавершеність процесів інвентаризації землі та часткова відсутність документації на право власності чи користування землею, що значно ускладнює механізм розрахунку та сплати плати за землю в Україні, що призводить до значних втрат місцевих бюджетів; недостатні обсяги надходження плати за землю до місцевих бюджетів не дозволяють фінансувати з місцевих бюджетів землеохоронні заходи [6, с. 5]. Якраз відсутність прив'язки надходжень плати за землю в місцеві бюджети до пріоритетів фінансування заходів щодо відтворення та охорони земель, а також екологічної реабілітації порушених земель внаслідок воєнних дій не дає змоги сформуванню надійної фінансової основи для відновлення фізико-хімічних характеристик ґрунтів, що звужує територіальний базис соціально-економічного розвитку в цілому та розвитку окремих галузей зокрема.

Плата за землю представлена земельним податком та орендною платою за землю. Вагомість названих фіскальних інструментів для місцевого самоврядування пояснюється тим, що база їх стягнення відзначається просторово-територіальною визначеністю [5], що дає можливість спрогнозувати їх надходження до бюджетів місцевого самоврядування при зміні їх ставок у зв'язку з переглядом результатів нормативної грошової оцінки. Інституційні розриви між передовою іноземною практикою земельного оподаткування та вітчизняним дос-

відом стягнення плати за землю призвели до того, що місцеві бюджети втрачають великі суми потенційних надходжень, що у свою чергу звужує можливості місцевого самоврядування фінансувати проекти соціально-економічного розвитку. Деструктивний вплив на динаміку надходжень плати за землю до місцевих бюджетів також справив чинник зловживання у попередні періоди інструментом надання пільг при сплаті земельного податку, що викривило класичні лекала користування земельно-ресурсними активами.

Комплекс інституційних розривів та фіскальних неузгодженостей в частині ідентифікації податкової бази нарахування та стягнення земельного податку і орендної плати за землю вирішальною мірою вплинув на реальні надходження плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007—2021 роках. Прикметною рисою надходжень названого фіскального інструменту до місцевих бюджетів було те, що номінальні надходження за аналізований період в цілому відзначалися висхідною тенденцією. Зокрема, у 2007 році до місцевих бюджетів надійшло 3,9 млрд грн плати за землю, у 2010 році — 9,5 млрд грн, у 2013 році — 12,8 млрд грн, у 2016 році — 23,3 млрд грн, у 2019 році — 32,8 млрд грн, у 2021 році — 35,3 млрд грн (рис. 1).

В цілому у 2021 році порівняно з 2007 роком номінальні надходження плати за землю до місцевих бюджетів України виросли у 9 разів,

порівняно з 2013 роком — у 2,8 рази. За період 2007—2021 років найбільший темп річного приросту номінальних надходжень плати за землю спостерігався у 2016 році порівняно з 2015 роком. Зокрема у 2016 році порівняно з 2015 роком сума номінальних надходжень плати за землю до місцевих бюджетів збільшилася на 8,5 млрд грн. Водночас висхідна тенденція у динаміці надходжень номінальної величини плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007—2021 роках в основному забезпечувалася індексацією ставок земельного податку та орендної плати на окремі категорії земель, а не якісним розширенням бази нарахування та стягнення плати за землю.

Підтвердженням даного припущення виступає динаміка надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України у порівняних цінах на початок 2007 року (сума надходжень плати за землю до місцевих бюджетів у 2007—2021 роках у порівняних цінах на початок 2007 року визначалася шляхом ділення номінальної величини даного показника за відповідний рік на кумулятивний індекс цін виробників промислової продукції). На відміну від динаміки надходжень номінальної величини плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007—2021 роках в динаміці даного показника у порівняних цінах на початок 2007 року не спостерігається висхідного тренду, що свідчить про відсутність ритмічного зростання реальної величини стягнення даного фіскального інструменту на користь місцевих бюджетів.

Зокрема, у 2007 році реальна величина плати за землю, котра акумулювалася у місцевих бюджетах, становила 3,2 млрд грн, у 2010 році — 4,6 млрд грн, у 2013 році — 5,3 млрд грн, у 2016 році — 4,3 млрд грн, у 2019 році — 4,4 млрд грн, у 2021 році — 2,6 млрд грн. Найвище значення плати за землю у порівняних цінах на початок 2007 року за період 2007—2021 років мало місце у 2013 році — 5,3 млрд грн, найнижче у 2021 році — 2,6 млрд грн.

Синусоїдна тенденція у динаміці плати за землю у порівняних цінах на початок 2007 року пояснюється тим, що у системі платності землекористування спостерігався комплекс інституційних розривів та методологічних упущень, а це не давало можливості усунути рецидиви уникнення оподаткування певними категоріями землевласників та землекористувачів, ідентифікувати реальну податкову базу, забезпечити еквівалентну індексацію ставок земельного податку та орендної плати за землю у відповідності до девальваційно-інфляційних процесів, впорядкувати відносини в частині тимча-

сового користування комунальними та державними земельно-господарськими активами.

Незважаючи на те, що у динаміці плати за землю у порівняних цінах на початок 2007 року спостерігається синусоїдна тенденція, у динаміці питомої ваги фактичних надходжень плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів у 2007—2021 роках за часовий відрізок 2007—2016 років спостерігався в цілому висхідний тренд. Зокрема питома вага надходжень плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів у 2007 році становила 8,7%, у 2010 році — 13,9%, у 2013 році — 14,5%, у 2016 році — 15,9%. Тобто спостерігалось невинне зростання даного показника, що свідчить про щорічне підвищення вагомості земельних платежів у забезпеченні фінансової самодостатності територіальних громад обласного, районного та базового рівнів у 2007—2016 роках.

У 2017—2021 роках відбувалося зниження питомої ваги фактичних надходжень плати за землю у загальних податкових надходженнях до місцевих бюджетів. Зокрема, у 2017 році даний показник становив 13,1%, у 2018 році — 11,7%, у 2019 році — 12,1%, у 2020 році — 11,0%, у 2021 році — 10,2%. Така динаміка питомої ваги плати за землю у загальних податкових надходженнях до місцевих бюджетів у 2017—2021 роках зумовлена тим, що внаслідок масштабних процесів укрупнення територіальних громад не вдавалося розширити базу нарахування земельного податку за землі комунальної власності та вчасно упорядкувати відносини стосовно максимізації залучення у відтворювальний процес земель, котрі перебувають у власності держави.

Певною мірою на тенденцію зниження рівня питомої ваги плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів у 2017—2021 роках вплинуло поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації. З динамікою питомої ваги плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів у 2007—2021 роках корелює динаміка питомої ваги плати за землю у доходах місцевих бюджетів. Зокрема, різниця між названими показниками у 2007—2021 роках, як правило, становить 1—2%, що свідчить про те, що неподаткові надходження (надходження від підприємницької діяльності, від операцій з капіталом) не стали вирішальним чинником впливу на доходну частину місцевих бюджетів через мляву діяльність більшості органів місцевого самоврядування. З огляду на це напрашується висновок про те, що плата за землю виступає одним з основних чинників

формування фінансової бази місцевого самоврядування, що потребує удосконалення інституційно-методологічного забезпечення платності землекористування з врахуванням викликів воєнного часу та наслідків поглиблення децентралізації влади і завершення процесу укрупнення територіальних громад.

Враховуючи ускладненість повноцінного використання ендогенних та екзогенних резервів соціально-економічного піднесення територіальних громад внаслідок російської збройної агресії, можна стверджувати, що плата за землю у короткостроковій та середньостроковій перспективі буде виступати одним з основних детермінантів нарощення фінансової бази місцевого самоврядування. Тому проблема удосконалення інституційно-методологічного забезпечення платності землекористування є однією з ключових складових бюджетно-податкового регулювання природокористування в контексті зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад.

Перспективна модель удосконалення системи платності землекористування має базуватися на розумінні того, що в Україні сформовано повноцінний ринок земель після відміни багаторічного мораторію на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення, проведено земельну децентралізацію, яка забезпечила формування інституту комунального землеволодіння, сформовано інфраструктуру купівлі-продажу земель та створено інституційні підвалини для іпотечно-заставних операцій. З огляду на це, у короткостроковій перспективі варто використати передовий іноземний досвід земельного оподаткування в частині поглиблення диференціації ставок земельного податку та орендної плати за землю, перегляду бази оподаткування різних категорій земель з урахуванням ринкових факторів, цільового використання надходжень земельних платежів органами місцевого самоврядування, створення комплексної системи державних стандартів, норм і правил у сфері землеустрою, землекористування та державного земельного кадастру [7, с. 160]. Платність землекористування має розглядатися не лише як чинник зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування, але і як чинник формування фінансово-інвестиційної основи відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу через перерахування частини плати за землю у спеціальні фонди охорони земель.

Стратегічні пріоритети удосконалення системи платності землекористування в контексті зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування мають охоплювати комплекс інституційно-організаційних, регламентно-дозвільних

та фінансово-економічних заходів, пов'язаних з недопущенням рецидивів попередніх періодів, котрі характеризувалися масовим введенням пільг при сплаті земельного податку окремими категоріями землевласників, що призвело до викривлення класичного інституту земельного оподаткування і спричинило втрати місцевих бюджетів внаслідок зменшення сумарної величини сплачених земельних платежів. Одним з ключових стратегічних пріоритетів трансформації інституту платності землекористування має виступати завершення процесу інвентаризації земель державної та комунальної власності, оскільки після започаткування у 2021 році земельної дерегуляції в цій частині управління земельними ресурсами сформувався комплекс інституційних розривів, що дасть змогу ідентифікувати потенціал земель, котрі можуть передаватися у тимчасове користування суб'єктам підприємницької діяльності, та податкову базу нарахування і сплати орендної плати за землю.

Стратегічним пріоритетом удосконалення платності землекористування має також виступати удосконалення методологічної бази оподаткування особливо цінних земель з урахуванням їх ринкової вартості та вагомості у збереженні стійкості агроландшафтів та нарощенні потенціалу сільськогосподарського виробництва, що поряд зі збільшенням надходжень плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування забезпечуватиме отримання синергетичного ефекту для розвитку регіонального господарського комплексу. До переліку стратегічних пріоритетів трансформації інституту платності землекористування слід також віднести врахування необхідності акумуляції частини плати за землю у спеціальних фондах місцевих бюджетів, кошти котрих матимуть цільову прив'язку до фінансування проєктів відтворення та екологічної реабілітації земель, в першу чергу тих, які зазнали еколого-деструктивного впливу внаслідок активних бойових дій.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В умовах воєнного часу та поглиблення децентралізації влади особливої актуальності набуває вирішення проблеми трансформації інституту платності землекористування з огляду на те, що плата за землю у повному обсязі надходить до місцевих бюджетів і напряду впливає на фінансову самодостатність місцевого самоврядування. Тривалий період інститут платності землекористування в Україні не охоплював традиційних для передової іноземної практики ознак через наявність пільг для окремих категорій землевласників та землеко-

ристувачів і наявність численних інституційних обмежень щодо володіння, користування та розпоряджання землями різних форм власності. У результаті у 2007—2021 роках у динаміці надходжень реальної величини плати за землю (плата за землю у порівнянних цінах на початок 2007 року) до місцевих бюджетів України не спостерігається висхідної тенденції через відсутність позитивних зрушень в частині розширення бази нарахування земельного податку та орендної плати за землю. Водночас плата за землю виступає вагомим чинником зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування, оскільки її питома вага у загальних податкових надходженнях до місцевих бюджетів України у 2007—2021 роках коливалася в інтервалі 8,7—15,9%, у доходах місцевих бюджетів — в інтервалі 6,7—13,7%. В умовах російської збройної агресії роль земельного оподаткування набуває ще більшої вагомості для наповнення місцевих бюджетів через стискання ділової активності підприємницького сектора та руйнацію стабільних зв'язків у продуктових ланцюгах регіональних господарських комплексів, в першу чергу це стосується регіонів, які найбільшою мірою постраждали від війни. Виходячи з проведеного аналізу динаміки надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України та викликів воєнного часу, трансформація системи платності землекористування має відбуватися на основі передового іноземного досвіду та врахування ключових моментів поглиблення земельної реформи останніх років, в першу чергу земельної дерегуляції, котра дала можливість сформувати повноцінний комунальний сектор землеволодіння в нашій країні.

Література:

1. Богатирьова Є.М. Плата за землю як джерело наповнення місцевих бюджетів України. Ефективна економіка. 2018. № 6. [Електронний ресурс]. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2018/49.pdf
2. Борзенкова О.Д. Земельне оподаткування в Україні: аналіз сучасного стану та перспективи. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Випуск 8. С. 39—43.
3. Голян В.А., Третяк Н.А. Фінансування відтворення й охорони земельних ресурсів: пріоритети та інституціональні передумови. Фінанси України. 2016. № 12. С. 77—91.
4. Горин В.П., Булавинець В. Плата за землю як інструмент фіскального регулювання суспільного добробуту. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 2020. Том 31(70). № 3. С. 46—52.
5. Гунько Л.А., Мединська Н.В., Колганова І.Г. Територіальні ресурси України та їх місце в європейському та глобальному вимірах. Приазовський економічний вісник. 2017. Випуск 4 (04). С. 67—74.
6. Дем'яненко М. Земельний податок у механізмі земельних відносин. Вісник аграрної науки. 2007. № 10. С. 3—10.
7. Павлій А.С. Аналіз зарубіжного досвіду побудови систем земельного оподаткування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Випуск 7. Частина 2. С. 157—160.
8. Швабій К. Які резерви доходів має податок на майно. Економічна правда. 18 жовтня 2023. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/10/18/705575/>

References:

1. Bogatyreva, Y. (2018), "Payment for land as a source of filling local budgets of Ukraine", *Efektivna ekonomika*, vol. 6, available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2018/49.pdf (Accessed 10 Oct 2023).
 2. Borzenkova, O.D. (2015), "Land taxation in Ukraine: analysis of current state and prospects", *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky*, vol. 8, pp. 39—43.
 3. Holian, V.A. and Tretiak, N.A. (2016), "Financing of restoration and protection of land resources: priorities and institutional preconditions", *Finansy Ukrainy*, vol. 12, pp. 77—91.
 4. Horyn, V.P. and Bulavynets', V. (2020), "Land payment as an instrument of public welfare fiscal regulation", *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Serii: Ekonomika i upravlinnia*, vol. 31 (70), no. 3, pp. 46—52.
 5. Hun'ko, L.A. Medyn'ska, N.V. and Kolhanova, I.H. (2017), "Territorial resources of Ukraine and their place in european and global measures", *Pryazov's'kyj ekonomichnyj visnyk*, vol. 4 (04), pp. 67—74.
 6. Dem'ianenko, M. (2007), "Land tax in the mechanism of land relations", *Visnyk ahrarnoi nauky*, vol. 10, pp. 3—10.
 7. Pavlij, A.S. (2016), "Analysis of the foreign practice of building of land value taxation systems", *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, vol. 7, no. 2, pp. 157—160.
 8. Shvabij, K. (2023), "What revenue reserves does the property tax have?", available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/10/18/705575/> (Accessed 10 Oct 2023).
- Стаття надійшла до редакції 23.10.2023 р.*

УДК 331.522.4

В. В. Бойко,
д. е. н., професор, професор кафедри менеджменту організацій,
Національний університет "Львівська політехніка"
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3968-1651>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.33

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

V. Boiko,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University

FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN RURAL AREAS OF UKRAINE

У статті досліджено процеси розвитку людського капіталу на сільських територіях України. Визначено основні проблеми формування людського капіталу, серед яких скорочення чисельності сільського населення, посилення дисбалансів статеві-вікової структури, підвищення темпів міграції на селі, зменшення середнього віку населення, зниження народжуваності. Ідентифіковано основні фактори погіршення людського капіталу, а саме: катастрофічний дефіцит робочих місць на селі, обмежені можливості для задоволення потреб населення, відсутність перспективних позитивних очікувань у сільській місцевості. Запропоновано комплекс заходів, спрямованих на формування та розвиток людського капіталу, що передбачають створення сприятливого інституційно-психологічного базису, покращення соціально-гуманітарних умов проживання в сільській місцевості, реалізацію інформаційно-консультаційної кампанії розвитку бізнесу на селі, залучення інвестицій, активізацію процесів реінтеграції деокупованих територій, покращення освітньої компоненти розвитку людського капіталу на селі.

The article examines the processes of human capital development in the rural areas of Ukraine. The available theoretical and applied scientific developments in the field of human capital development were elaborated. The main problems of the formation of human capital in the rural areas of Ukraine are identified, including the reduction of the number of the rural population, the reduction of its share in the overall structure, the strengthening of imbalances in the sex-age structure of the population, the increase in the rate of migration in the countryside, the decrease in the average age of the population, and the decrease in the birth rate. The main factors of the deterioration of human capital have been identified, namely: a catastrophic shortage of jobs in the countryside, which makes it difficult for residents to find work; limited opportunities to meet the needs of the population due to the underdevelopment of the network of social and economic infrastructure facilities; lack of promising positive expectations in rural areas, which demotivates the population to live in rural areas. A set of measures aimed at the formation and development of human capital is proposed, which provide for the creation of a favorable institutional and psychological basis for the development of entrepreneurial initiatives in the countryside; improvement of social and humanitarian living conditions in rural areas, preservation of cultural and spiritual traditions; the implementation of an informational and consulting campaign for the development of business in the countryside through the improvement of consulting the local population regarding the administration and conduct of business activities; establishment of cooperation with business representatives regarding the implementation of investments in the countryside and compensation of the share of losses from the use of rural ecosystems; activation of the processes of reintegration of the de-occupied territories into the production and economic complexes of the national economy; improvement of the educational component of the development of human capital in the countryside, by increasing the prestige of the teacher's work in rural areas.

Ключові слова: людський капітал, сільські території, розвиток, сільське населення, АПК.
Key words: human capital, rural areas, development, rural population, agriculture.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ЇЇ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Людський капітал є стратегічним базисом для розвитку процесів соціально-економічних

трансформацій, суспільних перетворень і забезпечення динамічної конкурентоспроможності будь якої держави в глобалізаційному вимірі розподілу праці. Людські ресурси визначають ефективність функціонування не лише виробничо-господарських комплексів націо-

Таблиця 1. Окремі показники розвитку сільських поселень та сільського населення України в 1990, 2000, 2015 та 2022 рр.

Показники	Роки				2022 р. до 1990 р., +,-
	1990	2000	2015	2022	
Селища міського типу, од.	925	893	885	881	-44
Сільські населені пункти, од.	28845	28651	28385	28369	-476
Чисельність сільського населення, млн осіб	16,9	16,0	13,2	12,5	-4,4
Частка сільського населення, %	32,5	32,6	30,8	30,3	-2,2
Припадає населення у розрахунку на один сільський населений пункт, осіб	584	557	464	440	-144

Джерело: розраховано на основі [7].

нальної економіки, але й параметрів розвитку демократичних процесів у суспільстві, геополітичне становище держави на світовій політичній карті та її місце у формуванні глобалізаційного світового порядку. Параметри формування та розвитку людського капіталу в сільській місцевості відіграють критично важливу роль у становленні процесів збалансованого розвитку сільських територій та вирівнювання диспропорцій просторово-регіонального розвитку держави. Для України якість людського капіталу на сільських територіях є особливо значущою, адже чисельність сільських жителів становить близько третини від всього населення держави, а площа сільськогосподарських угідь займає 42 млн га, що складає близько 69 % від загальної площі території всієї країни. Ситуація загострюється з поглибленням демографічної кризи на фоні широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Відтак, ефективне вирішення проблеми формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях України набуває своєї особливої актуальності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретико-методологічні і прикладні аспекти розвитку людського капіталу стали об'єктами досліджень низки вчених. Зокрема, Близнюк В. відводить визначальне місце людському капіталу в процесах стимулювання економічного розвитку на різних ієрархічних рівнях управління національною економікою [2, с. 65]. Науковці Прушківська Е. та Переверзева А. значну увагу в своїх дослідженнях присвятили структуризації проблем та перспектив розвитку людського капіталу [11, с. 18—20]. Наукові підходи до формування людського капіталу в Україні були опрацьовані Артеменко Л. [1, с. 23—25]. Визначальне місце у становленні соціального розвитку держави людському капіталу та необхідність реалізації в нього інвестицій обґрунтовує Гізело О. [5, с. 11]. Розвиток

людського капіталу посідає стратегічно важливу роль в забезпеченні ефективності процесів управління підприємством [6, с. 55]. Науковцями опрацьована прикладна роль людського капіталу в стимулюванні процесів інноваційного розвитку національної економіки [10, с. 4—6]. Закономірності розвитку людського капіталу в умовах глобалізації були досліджені Шахно А. [12, с. 138]. Концептуальні засади розвитку людського капіталу в умовах підвищення конкурентоспроможності країни були визначені Кривенко Л. та Овчаренко С. [8]. Проблематика дослідження процесів формування людського капіталу в контексті міграційних процесів була досліджена Кузьміном О. [9, с. 28—30]. Незважаючи на наявність численних наукових розробок в сфері дослідження людського капіталу, науковцями все ще недостатньо уваги приділено проблемам формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

У процесі виконання дослідження було поставлено завдання обґрунтувати комплекс пріоритетних заходів щодо покращення формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Людський капітал є структурною рушійною силою розвитку національної економіки та її виробничо-господарських комплексів, зокрема. Своєю чергою, формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях є особливо важливим, з огляду на такі аспекти: 1) людський капітал є основними базисом вирівнювання диспропорцій просторово-регіонального розвитку держави та здійснення соціально-економічних трансформацій в сільській місцевості; 2) якість людського капіталу на сільських територіях України визначає параметри ефективності функціонування не лише АПК, але й рівень диверсифікованості сільської економіки та передумови для подолання монофункціонального характеру розвитку її господарських комплексів; 3) розвинений людський капітал на сільських територіях є ефективним інструментом стримування процесу "вимирання" сіл та депопуляції сільського населення.

Слід відзначити, що процеси становлення та розвитку людського капіталу на сільських територіях України відзначають негативними тенденціями, що зумовлені, як негативними де-

Таблиця 2. Окремі показники розвитку людського капіталу на сільських територіях України в 2015–2022 рр.

Показники	Роки								2022 р. до 2015 р., +,-
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Чисельність населення у віці 0-14 років, млн осіб	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	-0,1
Чисельність населення у віці 15-64 років, млн осіб	8,7	8,7	8,6	8,6	8,5	8,4	8,3	8,2	-0,5
Чисельність населення у віці 65 років і старше, млн осіб	2,3	2,3	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,1	-0,2
Середній вік населення, років	40,8	40,8	40,8	41,0	41,1	41,3	41,4	41,5	0,7
Середній вік чоловіків, років	37,8	37,8	37,9	38,1	38,2	38,5	38,6	38,7	0,9
Середній вік жінок, років	43,5	43,5	43,5	43,6	43,7	43,9	44,0	44,1	0,6

Джерело: розраховано на основі [7].

мографічними процесами, так і міграцією сільського населення, насамперед, до міських поселень, де є кращі можливості для пошуку роботи та задоволення базових потреб населення. У таблиці 1 представлено окремі показники розвитку сільських поселень та сільського населення України за попередні роки.

Як можемо спостерігати, за період 1990—2022 років з адміністративної карти України зникло 476 сільських населених пунктів й 44 селищ сільського типу, що є катастрофічним наслідком депопуляційних процесів на сільських територіях України. За досліджуваний період, чисельність сільського населення в Україні скоротилась на 4,4 млн осіб, при цьому його частка в загальній структурі також зменшилась на 2,2 %. Також зменшилась середня чисельність одного сільського населеного пункту на 144 осіб до 440 осіб у 2022 році. Очевидно, що такі негативні тенденції не можуть формувати сприятливі передумови для розвитку людського капіталу в сільській місцевості та покращення його якості.

Процеси розвитку людського капіталу та сільських територіях України відзначаються такими негативними тенденціями, як погіршення дисбалансів статеві-вікової структури населення, посилення просторово-регіональних демографічних диспропорцій, високі темпи міграції сільського населення, стагнація людського капіталу та інші. В таблиці 2 наведено окремі показники розвитку людського капіталу на сільських територіях України в 2015—2022 роках. Як бачимо, негативні демографічні тенденції відзначають в розрізі всіх вікових груп населення в сільській місцевості. Поряд з цим, зменшується й середній вік населення, як чоловіків, так і жінок.

Очевидним є те, що існує тісна залежність вибору місця проживання людини від розвинутого ринку праці. Така закономірність є сильнішою за сімейні зв'язки, етнічну належність, рівень патріотизму тощо. Люди заселяють та

розвивають територію, на якій створені можливості для належного задоволення особистісних, матеріальних, соціальних і духовних потреб [4, с. 107]. Нерозвиненість виробничо-господарських комплексів сільських територій і, як наслідок, обмежена пропозиція робочих місць на ринку праці формують стимули для сільського населення до міграції у міські поселення, де існують кращі передумови для реалізації їх інтересів, що перешкоджає процесам розвитку людського потенціалу та погіршує демографічну ситуацію в сільській місцевості.

Через зменшення кількості молодих людей актуалізується проблема "старіння" та "вимирання" сіл, що негативно впливає на самоорганізацію населення й реалізацію підприємницьких проєктів і громадських ініціатив щодо вирішення актуальних господарських, побутових та культурних проблем. Ускладнюють ситуацію низька престижність праці в АПК, обмежені параметри можливостей реалізації власних ідей, фактичне самоусунення держави від подолання процесу соціально-економічної деградації сільських територій, що нівелює психологічні стимули до формування позитивних суспільних очікувань на сільських територіях. Основні фактори погіршення людського капіталу на сільських територіях України представлені на рис. 1.

Проекція безперспективності благополучного майбутнього на сільських територіях спонукає найбільш ініціативне економічно активне населення до облаштування свого життя поза межами села, що становить подвійну небезпеку: по-перше, руйнує процес відтворення трудового потенціалу, а по-друге, перешкоджає становленню інституту лідерства в сільській місцевості. Кардинальна відмінність у житті та побуті сільського населення порівняно з міським, яка характеризується якісним дисонансом, викликана не так природно-регіональними особливостями, як системними прорахунками в процесі проведення аграрної ре-

Рис. 1. Фактори погіршення людського капіталу на сільських територіях України

Джерело: власна розробка.

форми, що згодом сформувало передумови для заздалегідь визначеної інституційної неспроможності державної економічної політики у вирішенні проблем структурної руйнації господарського механізму розвитку сільських територій. Прорахунки в проектуванні фундаментальних засад інституційної структури регулятивних механізмів сформували неузгодженість та багатовекторність у політиці стимулювання процесів соціально-економічного розвитку сільських територій, що призвело до просторово-територіальних і галузево-секторальних конфліктів у процесі розподілу повноважень, обов'язків і відповідальності за досягнення визначених стратегічних пріоритетів [3, с. 123—125].

Цілком логічно, що широкомасштабна агресія Російської Федерації проти України не лише поглибила традиційні проблеми формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях, але й зумовила нові, основними серед яких є такі: 1) окупація та замінування значної кількості сільських територій на сході та півдні держави; 2) посилення темпів міграції населення закордон, розірвання шлюбів і розлука сімей; 3) погіршення суспільних очікувань серед населення, що лише поглибило проблему низької народжуваності та відтворення населення; 4) зміна структури видатків державного бюджету, що практично унеможливорює фінансування процесів стиму-

лювання соціально-економічного розвитку сільських територій та розбудови відповідної мережі об'єктів інфраструктури; 5) неможливість у багатьох сільських населених пунктах організувати процес офлайн навчання у місцевих закладах освіти через загрозливу безпекову ситуацію.

Очевидно, що деструктивні процеси розвитку людського капіталу на сільських територіях України вимагають обґрунтування комплексу ефективних заходів щодо його формування та покращення, першочерговими серед яких доцільно виділити такі:

— забезпечити формування сприятливого інституційно-психологічного базису соціально-економічного розвитку сільських територій на засадах зменшення частки переважання ролі неформальних інститутів над формальними у процесі прийняття управлінських рішень, побудови організаційно-психологічних механізмів заохочення сільської молоді до проживання на селі та її залучення до вирішення ключових проблем, зменшення інертності мислення сільського населення, пошуку лідерів і формування у них почуття відповідальності за розвиток села, відродження та збереження культурних звичаїв й традицій, що притаманні конкретній сільській місцевості;

— покращити соціально-гуманітарні умови проживання на сільських територіях, шляхом збереження освітніх, культурних і духов-

них традицій, у тому числі на засадах диверсифікації джерел фінансування таких заходів із залученням коштів міжнародної грантової допомоги, реалізації спільних міжнародних проєктів (особливо на прикордонних сільських територіях із країнами-членами Європейського Союзу), реалізації державно-регіональних цільових програм розвитку сільських територій;

— забезпечити інформаційно-консультаційну підтримку сільського населення щодо започаткування власної справи, покращення соціально-психологічного та організаційно-професійного середовища бізнесу в сільській місцевості через мережу обласних і районних центрів зайнятості, місцевого дорадництва, ініціювати створення нових агенцій регіонального розвитку, покращення серед сільського населення мотивації щодо вкладення грошових коштів у ведення бізнесу на селі (у тому числі коштів трудових мігрантів), проводити навчання і тренінги для населення, формувати й розвивати школи лідерства на сільських територіях, надавати фінансову та організаційну підтримку інституціям, що реалізують просвітницькі заходи в сегменті формування сприятливого підприємницького середовища на селі;

— формувати у представників бізнесу (насамперед, потужних агрохолдингових структур) психологічно-економічні стимули щодо активізації процесів розвитку соціально відповідальних бізнес-проєктів на сільських територіях та компенсації частини коштів у місцеві бюджети за використання екосистем сільських територій в господарсько-виробничому процесі, започаткувати практику проведення конференцій, виставок, ярмарків з метою залучення інвестиційних ресурсів розбудови інфраструктури в сільській місцевості;

— продовжити роботу із розмінування сільськогосподарських угідь на звільненій території України, з одночасною їх реінтеграцією у систему міжгосподарських відносин АПК через надання державної цільової фінансової підтримки суб'єктам агробізнесу та реалізації пілотних проєктів з урахуванням традиційної для цієї території спеціалізації сільського господарства і стимулювання відновлення функціонування товарних особистих селянських і фермерських господарств;

— покращити освітню компоненту на сільських територіях України, шляхом розбудови мережі об'єктів закладів освіти та відновлення тих, які зруйновані внаслідок ведення бойових дій, стимулювання механізмів залучення

кваліфікованого педагогічного персоналу до викладання в сільській місцевості, розвитку матеріально-технічної бази закладів освіти на селі.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Проведене дослідження засвідчило, що процеси формування людського капіталу на сільських територіях України відзначаються негативними стагнаційними характеристиками. Зокрема, скорочується як чисельність сільського населення, так і його частка у загальній структурі, посилюються дисбаланси статевовікової структури, загострюються просторово-регіональні демографічні диспропорції, збільшуються темпи міграції сільського населення, що особливо посилились в умовах дії правового режиму воєнного стану на території України. Відтак, вирішення проблеми формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях потребує стратегічної орієнтації на формування сприятливого інституційно-психологічного базису їх соціально-економічного розвитку, покращення соціально-гуманітарних умов проживання в сільській місцевості, реалізації інформаційно-консультаційної кампанії розвитку підприємницьких ініціатив на селі, налагодження інвестиційної співпраці з представниками бізнесу, активізації процесів реінтеграції деокупованих сільських територій у виробничо-господарські комплекси національної економіки та покращення освітнього базису розвитку людського капіталу в сільській місцевості. Реалізації комплексу запропонованих заходів сформує передумови для покращення якості людського капіталу та стимулювання їх соціально-економічних трансформацій в контексті сталого просторово-територіального розвитку.

Література:

1. Артеменко А. Людський капітал: наукові підходи та стан формування в Україні. Галицький економічний вісник. 2016. Том 50. № 1. С. 22—31.
2. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів і сучасність). Економіка і прогнозування. 2005. № 2. С. 64—78.
3. Бойко В. В. Пріоритети та інструменти розвитку сільських територій в системі забезпечення економічної безпеки України: монографія. Львів: Видавництво ННБК "АТБ", 2017. 426 с.

4. Василенка Н. І. Матеріальний добробут сільського населення: трудові виміри та особливості регулювання. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 105—112.

5. Гізело О. І. Інвестиції в людський капітал як умова соціального розвитку України. Ринок праці та зайнятість населення. 2015. № 1. С. 11–14.

6. Гринько Т. В., Настинченко Ю. В. Теоретичні засади стратегічного управління людським капіталом підприємства. Економічний простір. 2021. № 176. С. 53—57.

7. Демографічний паспорт території. Державна служба статистики України URL: http://db.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm (дата звернення 05.10.2023).

8. Кривенко А. В., Овчаренко С. В. Концептуальні засади розвитку людського капіталу в умовах підвищення конкурентоспроможності країни. Економічний часопис — XXI. 2014. № 1—2 (1). С. 23—26.

9. Кузьмін О. Є., Шахно А. Ю. Державне регулювання міграційних процесів людського капіталу в умовах глобалізації. Бізнес-Інформ. 2018. № 5. С. 26—35.

10. Левченко О. М., Плинокос Д. Д., Ткачук О. В. Людський капітал як чинник інноваційного розвитку національної економіки України. Держава та регіони. Серія: економіка та підприємництво. 2015. № 5 (86). С. 3—9.

11. Прушківська Е. В., Переверзева А. В. Людський капітал: проблеми та перспективи. Економічний вісник НГУ. 2007. № 3. С. 17—24.

12. Шахно А. Ю. Закономірності розвитку людського капіталу в умовах глобалізації. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 20. Ч. 3 С. 139—143.

References:

1. Artemenko, L. (2016), "Human capital: scientific approaches and the state of formation in Ukraine", *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*, vol. 50, no. 1, pp. 22—31.

2. Blyzniuk, V. V. (2005), "Human capital as a factor of economic development (evolution of methodological approaches and modernity)", *Ekonomika i prohnouzuvannia*, vol. 2, pp. 64—78.

3. Boiko, V. V., (2017), "Priorities and tools for the development of rural areas in the system of ensuring economic security of Ukraine", *Monohrafiia*, Lviv: Vydavnytstvo NNVK "ATB", 426 p.

4. Vasylenka, N. I., (2013), "Material well-being of the rural population: labor dimensions and features of regulation", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 105—112.

5. Hizelo, O. I., (2015), "Investment in human capital as a condition of social development of Ukraine", *Rynok pratsi ta zainiatist naselennia*, vol. 1, pp. 11—14.

6. Hrynko, T. V. and Nastynchenko, Yu. V. (2021), "Theoretical principles of strategic management of human capital of the enterprise", *Ekonomichnyi prostir*. vol. 176, pp. 53—57.

7. State Statistics Service of Ukraine (2023), "Demographic passport of the territory", available at: http://db.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm (Accessed 05.10.2023).

8. Kryvenko, L. V. and Ovcharenko, S. V. (2014), "Conceptual principles of human capital development in conditions of increasing the country's competitiveness", *Ekonomichnyi chasopys — XXI*, vol. 1—2 (1), pp. 23—26.

9. Kuzmin, O. Ye. and Shakhno, A. Yu. (2018), "State regulation of migration processes of human capital in the conditions of globalization", *Biznes-Inform*, vol. 5, pp. 26—35.

10. Levchenko, O. M., Plynokos, D. D. and Tkachuk, O. V. (2015), "Human capital as a factor of innovative development of the national economy of Ukraine", *Derzhava ta rehiony. Serii: ekonomika ta pidpriemnytstvo*, vol. 5 (86), pp. 3—9.

11. Prushkivska, E. V. and Pereverzeva, A. V. (2007), "Human capital: problems and prospects", *Ekonomichnyi visnyk NHU*, vol. 3, pp. 17—24.

12. Shakhno, A. Yu. (2018), Patterns of human capital development in the conditions of globalization, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, vol. 20, no. 3 pp. 139—143.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2023 р.

<https://nauka.com.ua>

Електронне фахове видання

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
удосконалення та розвитку

Виходить 12 разів на рік

включено до переліку наукових фахових видань України
з питань ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
(Категорія «Б»)

Наказ Міністерства освіти і науки України
від 28.12.2019 №1643

Спеціальність 281

e-mail: economy_2008@ukr.net

viber: +38 050 3820663

УДК 338.439.5:638.1(477)

І. В. Свиноус,

д. е. н., професор кафедри обліку і оподаткування,
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0346-1596>

Н. М. Присяжнюк,

к. вет. н. доцент кафедри іхтіології та зоології,
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4737-0143>

Ю. В. Федорук,

к. с.-г. н., доцент кафедри технологій у рослинництві та захисту рослин,
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3921-7955>

М. В. Лозінський,

к. с.-г. н., доцент кафедри генетики, селекції та насінництва сільськогосподарських культур,
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6078-3209>

А. В. Горчанок,

к. с.-г. н., доцент кафедри водних біоресурсів та аквакультури,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0103-1477>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.39

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ БДЖОЛЯРСТВА, ЯК СКЛАДОВОЇ АГРАРНОГО РИНКУ УКРАЇНИ

I. Svytnous,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Accounting
and Taxation, Bila Tserkva National Agrarian University

N. Prysiazhniuk,

PhD in Veterinary Sciences, Associate Professor, Department of Ichthyology
and Zoology, Bila Tserkva National Agrarian University

Y. Fedoruk,

PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor, Department of Technologies
in Crop Production and Plant Protection, Bila Tserkva National Agrarian University

M. Lozinskyi,

PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor, Department of Genetics, Breeding
and Seed Production, Bila Tserkva National Agrarian University

A. Horchanok,

PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor, Dnipro State Agrarian and Economic University

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC PRINCIPLES OF THE DEVELOPMENT OF BEEKEEPING AS A COMPONENT OF THE AGRICULTURAL MARKET OF UKRAINE

У багатьох країнах світу серед чинників забезпечення ефективного функціонування аграрного сектора економіки, формування балансу продовольчих ресурсів важливе місце приділяється активному використанню потенціалу бджільництва.

Як свідчать дослідження, Україна потенціал галузі бджільництва у вирішенні економічних, екологічних і соціальних проблем розвитку аграрного сектору використовується недостатньо. Скорочується кількість бджолосімей, знижується виробництво меду та іншої продукції, повільно здійснюються процеси технологічного та організаційного вдосконалення галузі, не створюються адекватні умови її наукового, кадрового та інституційного забезпечення.

Військова агресія росії проти нашої держави негативно відобразилася на розвитку бджолярства, що спричинило до скорочення кількості бджолосімей в господарствах усіх категорій на 10,5%, в тому числі суб'єктах підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу — 13,6 %, господарствах населення — 10,5 %.

Дослідження показують, що вирішення проблем бджільництва в Україні, більш повної реалізації потенціалу його економіко-екологічної та соціальної значущості, перетворення на ефективну галузь сільського господарства та об'єкт аграрного бізнесу передбачає здійснення комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених заходів економічного, організаційно-технологічного, управлінського та управлінського.

Дослідження дозволяє визначити такі основні напрями більш повного використання потенціалу галузі бджільництва у вирішенні актуальних економічних, екологічних та соціальних проблем розвитку аграрного сектору України:

1. Розвиток матеріально-технічної бази бджільництва інноваційної основи. Слід збільшити кількість бджолосімей, здійснити конкретні заходи щодо вдосконалення технологічних процесів у галузі, виготовлення (придбання) сучасних технічних засобів та обладнання, необхідних для ефективного функціонування суб'єктів підприємницької діяльності — виробників продукції бджільництва.

2. Розширення кооперативно-інтеграційних відносин у галузі бджільництва, сферах переробки та реалізації бджільницької продукції. Даний напрямок передбачає створення різних кооперативно-інтеграційних структур, до складу яких можуть бути включені власники приватних пасік, фермерські господарства, сільськогосподарські та торгово-збутові організації, що переробляють підприємства.

3. Удосконалення породного складу бджолосімей та плеємної роботи у бджільництві. Необхідно підвищити рівень наукового забезпечення селекційної роботи у галузі та функціонування бджолорозплідників.

In many countries of the world, among the factors of ensuring the effective functioning of the agricultural sector of the economy, the formation of the balance of food resources, an important place is given to the active use of the potential of beekeeping.

According to studies, the potential of the beekeeping industry in solving economic, ecological and social problems of the development of the agrarian sector in Ukraine is insufficiently used. The number of bee colonies is decreasing, the production of honey and other products is decreasing, the processes of technological and organizational improvement of the industry are being carried out slowly, adequate conditions for its scientific, personnel and institutional support are not being created.

Russia's military aggression against our country had a negative impact on the development of beekeeping, which led to a reduction in the number of bee colonies in farms of all categories by 10.5%, including subjects of entrepreneurial activity in the field of agrarian business — 13.6%, households of the population — 10.5%.

Studies show that solving the problems of beekeeping in Ukraine, more fully realizing the potential of its economic, ecological and social significance, transforming it into an effective branch of agriculture and an object of agrarian business requires the implementation of a complex of interrelated and interrelated measures of economic, organizational, technological, managerial and management.

The study makes it possible to determine the following main directions for a more complete use of the potential of the beekeeping industry in solving current economic, ecological and social problems of the development of the agricultural sector of Ukraine:

1. Development of the material and technical base of beekeeping on an innovative basis. The number of bee colonies should be increased, specific measures should be taken to improve technological processes in the industry, manufacture (purchase) modern technical means and equipment, necessary for the effective functioning of business entities — producers of beekeeping products.

2. Expansion of cooperative and integration relations in the field of beekeeping, spheres of processing and sale of beekeeping products. This direction involves the creation of various cooperative and integration structures, which may include owners of private apiaries, farms, agricultural and trade and marketing organizations that process enterprises.

3. Improvement of breeding composition of bee families and breeding work in beekeeping. It is necessary to increase the level of scientific support for selection work in the industry and the functioning of apiaries.

Ключові слова: бджільництво, аграрний ринок, мед, кооперація, державна підтримка.
Key words: beekeeping, agricultural market, honey, cooperation, state support.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У багатьох країнах світу серед чинників забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору економіки, формування балансу продовольчих ресурсів важливе місце приділяється активному використанню потенціалу бджільництва. В результаті відбуваються позитивні трансформації у виробничо-збутовій діяльності виробників продукції бджіль-

ництва, що сприяє розширенню асортименту та покращенню якості продуктів харчування, зростанню їх експортних поставок, а також створенню додаткових робочих місць у сільській місцевості.

Нині Україна потенціал галузі бджільництва у вирішенні економічних, екологічних і соціальних проблем розвитку аграрного сектору використовується недостатньо. Скорочується

кількість бджолосімей, знижується виробництво меду та іншої продукції бджільництва, повільно здійснюються процеси технологічного та організаційного вдосконалення галузі, не створюються адекватні умови її наукового, кадрового та інституційного забезпечення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Вагомий внесок у розвиток та функціонування галузі бджільництва та розвиток ринку її продукції на різних історичних етапах зробили В.В. Алпатов, А.А. Бойко, А.І. Боднарчук, С.І. Бугера, А.М. Бутлеров, К.І. Ємець, Д.Б. Жученко, Г.А. Кожевников, М.В. Кравченко, Н.М. Кулагін, Ю.В. Нестерводський, В.П. Поліщук, П.І. Прокопович, Ю.В. Суперсон, О.М. Христенко, С.А. Чехов, П.С. Щербина, О.М. Яценко та ін. Проте, швидкоплинні зміни вимагають оперативної оцінки стану вітчизняного бджільництва.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

На основі узагальнення світового та вітчизняного досвіду розробити практичні рекомендації щодо розвитку бджільництва, як складової аграрного ринку України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Виробництво меду в Україні сконцентровано традиційно в господарствах населення. Так, за наближеними даними Державної служби статистики України в 2022 році в особистих селянських господарствах було вироблено 62503 т. меду, чи 99 % від загального обсягу. Необхідно зазначити, що виробництво меду в 2022 році суттєво не скоротилося. Так, в господарствах усіх категорій спостерігається скорочення виробництва меду в 2022 року проти 2021 року на 8 %, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах — 15,9 %, господарств населення — на 7,9 %.

Військова агресія росії проти нашої держави негативно відобразилася на розвитку бджільництва, що спричинило до скорочення кількості бджолосімей в господарствах усіх категорій на 10,5%, в тому числі суб'єктах підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу — 13,6 %, господарствах населення — 10,5 %.

Нині основну частку українського меду на експорт становить соняшниковий (70—80%), який є одним із найдешевших, оскільки швидко кристалізується. Щоправда, за кордоном його переважно використовують як сировину.

Український мед реалізують під іноземними брендами, що негативно впливає на іміджу вітчизняної продукції бджільництва [1]. Частка гречаного та ріпакового меду на експорт — до 10—20%. Решта — це різнотрав'я, дибороси та акацієвий мед. Останнього найменше вдається отримати пасічникам, хоча він найбільш затребуваний як в Україні, так і за кордоном.

У контексті народногосподарської актуальності пошуку виходу з ситуації, що склалася, є методологічно доцільним обґрунтувати пріоритетні напрямки розвитку бджільництва в країні, орієнтовані на повніше використання можливостей галузі в удосконаленні продовольчого забезпечення населення, формуванні сталого ринку бджільницької продукції та розширенні експорту.

У галузевій структурі сільського господарства бджільництво характеризується суттєвими характерними рисами. Специфіка цієї найдавнішої галузі проявляється у трьох основних аспектах її народногосподарської значимості — економічному, екологічному та соціальному [2].

Економічна роль бджільництва обумовлена значенням бджолиного меду у розширенні можливостей формування повноцінних за асортиментом та якістю продовольчих ресурсів країни. Харчова цінність меду як унікального природного продукту значною мірою сприяє забезпеченню збалансованого харчування людини за вмістом необхідних для організму елементів (різних вуглеводів, амінокислот, вітамінів, ферментів та ін.).

Потенційно значний економічний ефект бджільництва виявляється також у його суттєвому впливі на обсяги виробництва та якості сільськогосподарської продукції. Медоносні бджоли є основними запилювачами ентомофільних (перехресно запилюваних) польових, кормових, овочевих, плодових, ягідних та ряду лісових культур, що є важливим фактором отримання високих урожаїв, покращення якісних характеристик насіння, забезпечення на цій базі позитивних показників аграрного виробництва в цілому [3]. Економічний потенціал бджільництва визначається також високим рівнем його експортної орієнтованості. Продукція галузі користується зростаючим попитом, на внутрішньому і зовнішньому ринках продовольства, що свідчить про можливість забезпечення необхідної конкурентної стійкості розвитку його виробництва.

Екологічний аспект народногосподарської значущості бджільництва проявляється насам-

перед у тому, що медоносні бджоли відіграють велику роль у забезпеченні життєстійкості природних та культурних фітоценозів, формуванні лісозахисних смуг, рослинного покриву на поверхні породних відвалів, рекультивативі використаних кар'єрів. У свою чергу, створення адекватних умов функціонування та розвитку бджільництва передбачає заходи щодо освоєння екологізованих технологій обробітку сільськогосподарських культур, щодо дотримання принципів науково обгрунтованого природокористування.

Соціальний ефект бджільництва обумовлений більшою мірою його економічною та екологічною значимістю, а також лікувально-оздоровчими властивостями продукції, що має різнобічну фармакологічну активність. Продукти бджільництва належать до екологічно безпечних, що є для людини одночасно корисною їжею та ліками, позитивно впливають на здоров'я та якість життя людей. На основі використання профілактичних та цілющих властивостей бджолопродуктів сформувався новий напрямок медицини — апітерапія, що отримала успішний розвиток у Німеччині, Італії, Іспанії, Польщі, Швеції, США, Канаді та інших країнах [4].

Важливою складовою соціальної значущості галузі бджільництва є апітуризм (медовий туризм, бджолиний, медичний туризм), що є однією з організаційних форм агроєкологічного туризму з елементами комплементарної та альтернативної медицини. Великий досвід організації апітуризму накопичено у Словенії, Австрії, Польщі, США, Ізраїлі. Є достатні передумови у розвиток цього виду туристичних послуг і в нашій країні.

Сукупність економічних, екологічних та соціальних складових потенціалу народногосподарської значущості бджільництва є основним чинником мотивації розвитку цієї галузі у багатьох державах світу.

За даними ФАО, кількість сімей медоносних бджіл у світі за 30 років зросла більш ніж на третину. У 2020 році у світі налічувалося 94 млн бджолосімей — на 36% більше, ніж у 1990 році. Найбільше бджолосімей у 2020 році було в Азії (43,5 млн).

Кількість бджолосімей найбільше зросла в Азії (+88%), але скоротилася в Європі (-13%).

У 1990 р. у Європі було 22,5 млн бджолосімей, у 2000 році 15,1 млн, а у 2020 р. 19,6 млн. При цьому у Східній та Західній Європі кількість бджолосімей за цей період скоротилася, а в Південній та Північній Європі — виросло.

У 2020 році у світі було вироблено близько 1,8 млн тонн меду. ТОП-3 виробниками меду були Китай (466 тис. тонн), Туреччина (104 тис. тонн) та Іран (80 тис. тонн).

Що стосується продуктивності бджільництва (збирання меду на одну сім'ю, кг/рік), то вона суттєво варіюється в різних країнах. Найбільший медозбір з кожної бджолиної родини був зафіксований у Канаді — 50 кг меду за сезон. У Європі найвища продуктивність бджолосімей відзначена у Фінляндії — 45 кг меду за сезон. В Австрії, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Франції цей показник становив близько 25 кг, в інших країнах Європи — 10-15 кг.

Останнім часом все більш помітною світовою тенденцією стає зростаюча увага до удосконалення економічних, організаційно-управлінських та інституційних умов більш повного використання природно-ресурсного потенціалу бджільництва, перетворення його на розвинену галузь аграрної економіки, об'єкт ефективної підприємницької діяльності. Провідна роль у здійсненні цих процесів належить різним формам державного регулювання, що виражається у конкретних заходах фінансової підтримки суб'єктів господарювання, наукового, кадрового та правового забезпечення інтенсифікації бджільництва, формування виробничої та ринкової інфраструктури.

Як свідчать результати науковців в нашій країні не набула широкого поширення практика використання бджіл для запилення польових ентомофільних рослин [5]. Не ведеться цілеспрямована робота з удосконалення матеріально-технічної бази галузі бджільництва, формування кооперативно-інтеграційних відносин у галузі на ринкових засадах, системних зв'язків суб'єктів бджільництва з переробними, торговими та лікувально-оздоровчими суб'єктами господарювання. Недостатньо використовуються можливості бджільництва для розвитку агроєкологічного туризму, створення додаткових робочих місць у сільській місцевості.

Дослідження показують, що вирішення проблем бджільництва в Україні, більш повної реалізації потенціалу його економіко-екологічної та соціальної значущості, перетворення на ефективну галузь сільського господарства та об'єкт аграрного бізнесу передбачає здійснення комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених заходів економічного, організаційно-технологічного, управлінського характеру [6]. У цьому контексті є можливим виділити як основні та актуальні п'ять напрямів підвищення ефективності функціонування бджільництва:

1. Розвиток матеріально-технічної бази бджільництва інноваційної основи. Необхідно організувати виробництво вуликів, техніки та інвентарю з урахуванням перспективної потреби. Специфіку технічного забезпечення технологічних процесів у бджільництві слід визначати в залежності від виробничої спеціалізації, функцій та розмірів бджільницьких господарств, можливостей їх розвитку, досягнень науки та техніки, світового досвіду.

Здійснення конкретних заходів щодо збільшення кількості бджолосімей, насамперед в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки країни, а також за рахунок створення нових спеціалізованих бджільничих підприємств, розвитку їх матеріально-технічної бази, забезпечить нарощування обсягів виробництва меду та іншої бджолопродукції відповідно до внутрішнього та зовнішнього ринкового попиту, потребами експорту, що дозволить підняти рівень продуктивності праці в галузі, суттєво покращити економічні та якісні показники їх діяльності.

2. Розвиток кооперативно-інтеграційних відносин у галузі бджільництва, сферах переробки та реалізації продукції. На етапі динаміка кооперативно-інтеграційних зв'язків є, як зазначалося вище, однією з основних тенденцій світового бджільництва. Деякі його аспекти тією чи іншою мірою виявляються і в вітчизняній галузі. Разом з тим, як показує аналіз, кооперативно-інтеграційні процеси у бджільництві доцільно активізувати та вдосконалити, підняти рівень їхньої економічної обґрунтованості та ефективності. На основі дослідження цієї проблеми вважаємо за можливе зробити висновок, що кооперативно-інтеграційні зв'язки в бджільництві України з позиції економіко-екологічного та соціального ефектів переважно розвивати за такими пріоритетними напрямками, відповідними певним рівням зростання та конкретним особливостям соціально-економічних умов, у тому числі ринкової кон'юнктури:

— створення кооперативів бджолярів, які володіють бджолиними пасіками на правах приватної власності, як структурний елемент особистих селянських господарств громадян;

— формування сільськогосподарських підприємств, що займаються виробництвом товарної продукції бджільництва, а також спеціалізуються на інших видах діяльності в даній галузі (запилення, розведення, апітерапія, апітуризм);

— утворення кооперативно-інтеграційних структур на основі залучення суб'єктів підприє-

мицької діяльності в сфері аграрного бізнесу, які займаються великотоварним бджільництвом у сферах виробництва продукції або надання специфічних послуг;

— організація кооперативно-інтеграційних формувань (асоціацій) бджолярів на регіональному (обласному) та загальнодержавному рівнях;

— здійснення організаційно-управлінських, економічних та правових заходів щодо підвищення активності функціонування та організуючої ролі у розвитку галузі самоврядних організацій.

3. Удосконалення породного складу бджолосімей та племінної роботи у бджільництві. Продуктивність бджолиних сімей значною мірою залежить від породи бджіл. Породність, своєю чергою, багато чому визначається рівнем племінної роботи. В Україні найбільш відомі дві породи бджіл — карпатка та українська степова.

Основну роль розведенні племінного генофонду повинні відігравати державні племінні підприємства, а не індивідуальні бджолярі, сільськогосподарські підприємства, які називають себе бджолорозплідниками, але які не мають відповідних сертифікатів і реєстрації [7]. Проте ступінь їхньої участі у виробництві та продажу племінних бджоломаток залишається значним.

У ситуації, яку неможливо визнати задовільною, необхідно передусім підвищити рівень наукового забезпечення селекційної роботи у бджільництві. На наш погляд, було б правильним розвивати дослідження в даному напрямку в установах НААН України, зокрема Інституті бджільництва оскільки в них є кваліфіковані наукові кадри та можливості для цілеспрямованої селекційної роботи щодо створення вітчизняної породи бджіл з урахуванням особливостей кліматичних, медоносних та виробничо-ринкових умов країни. Необхідно також удосконалити організаційну роботу наявних бджолорозплідників, визначити їхню науково-виробничу спеціалізацію, зміцнити матеріально-технічну та кадрову базу.

4. Розвиток адаптивної спеціалізації суб'єктів господарювання у бджільництві. Головна мета цього напрямку полягає в розширенні мережі бджільницьких підприємств, що спеціалізуються не лише на отриманні меду та супутньої продукції, а й на виконанні запилювальних робіт у широких масштабах за договорами із господарствами усіх категорій. Не менш важливим є розвиток активної підприємницької діяльності у сфері племінного бджільництва.

ва (продаж бджолосімей, бджолопакетів та ін.), а також з метою використання лікувально-оздоровчих (апітерапія, фармація та ін.) та агротуристичних (апітуризм) можливостей бджільницької галузі.

Поряд із поглибленням спеціалізації важливим фактором підвищення результативності бджільництва в країні є диверсифікація структури виробництва у бджільницьких підприємствах. Спеціалізуючись на одержанні меду, вони можуть мати додатковий економічний ефект за рахунок отримання та реалізації супутніх продуктів (прополіс, перга та ін.), вирощування насіння медоносних рослин (фацелію, буркун та ін.), а також овочевих, лікарських, пряно-ароматичних, нетрадиційних плодових та ягідних культур [8]. Виробнича структура великих бджолопасік може вигідно доповнюватися птахівництвом (індики, перепілки та ін.), кролівництвом, козівництвом.

5. Удосконалення державного регулювання розвитку бджільництва. Державне регулювання та підтримка, як свідчить світовий досвід, є в країні необхідною умовою відродження та прогресу бджільництва, що має вагомий потенціал виробництва та збалансування продовольчих ресурсів, імпортозаміщення та експорту, забезпечення економічної, екологічної та соціальної ефективності функціонування аграрного сектору України. Державне регулювання виробничої, підприємницької діяльності та ринкових відносин у бджільництві доцільно, на нашу думку, здійснювати в першу чергу за такими актуальними напрямками:

— організація, у тому числі на основі централізованого фінансування, виробництва необхідних технічних засобів для ведення бджільництва, переробки та реалізації бджільницької продукції;

— сприяння утворенню кооперативно-інтеграційних структур у галузі, надання їм необхідної організаційної підтримки;

— створення адекватних відродження та розвитку бджільництва економічних умов (оподаткування, кредитування та інших.), включаючи організаційно-економічне стимулювання підприємницької діяльності у галузі за можливими напрямками її раціональної спеціалізації та виробничої диверсифікації;

— формування заохочувальної системи щодо розширення експорту продукції бджільництва;

— розвиток інфраструктури ринку продукції бджільництва; створення торговельно-логістичних систем;

— прийняття законодавчих та нормативних правових актів, необхідних для розвитку виробництва, покращення якості та конкурентоспроможності продукції бджільництва;

— удосконалення наукового, інформаційно-консультативного та кадрового забезпечення галузі, формування та фінансування програм наукових досліджень, включення дисциплін бджільницької тематики до навчальних планів аграрних вузів та коледжів, відкриття спеціальностей з бджільництва в одній із установ вищої освіти та в деяких коледжах аграрного профілю.

ВИСНОВКИ

Дослідження дозволяє визначити такі основні напрями більш повного використання потенціалу галузі бджільництва у вирішенні актуальних економічних, екологічних та соціальних проблем розвитку аграрного сектору України:

1. Розвиток матеріально-технічної бази бджільництва інноваційної основи. Слід збільшити кількість бджолосімей, здійснити конкретні заходи щодо вдосконалення технологічних процесів у галузі, виготовлення (придбання) сучасних технічних засобів та обладнання, необхідних для ефективного функціонування бджільницьких організацій.

2. Розширення кооперативно-інтеграційних відносин у галузі бджільництва, сферах переробки та реалізації бджільницької продукції. Даний напрямок передбачає створення різних кооперативно-інтеграційних структур, до складу яких можуть бути включені власники приватних бджолосік, фермерські господарства, сільськогосподарські та торгово-збутові організації, що переробляють підприємства.

3. Удосконалення породного складу бджолосімей та племінної роботи у бджільництві. Необхідно підвищити рівень наукового забезпечення селекційної роботи у галузі та функціонування бджолорозплідників.

4. Впровадження адаптивної спеціалізації суб'єктів господарювання, розширення мережі бджільницьких організацій, що спеціалізуються не тільки на виробництві меду, а й на виконанні запилювальних робіт. Поряд із поглибленням спеціалізації важливим фактором підвищення ефективності підприємницької діяльності в галузі є диверсифікація структури виробництва та ринку.

5. Удосконалення державного регулювання розвитку бджільництва у країні, надання державної підтримки пасічникам. Особливу увагу необхідно приділити підвищенню рівня науко-

вого, інформаційно-консультативного та кадрового забезпечення галузі. У цьому плані є доцільним прийняття державної програми розвитку бджільництва в країні з визначенням конкретних виконавців намічених заходів та джерел фінансування.

Практична реалізація викладених напрямів сприятиме розвитку бджільництва в Україні, підвищенню потенціалу економічної, екологічної та соціальної значимості цієї галузі.

Література:

1. Пузанова Т. М. Український ринок меду: стан та перспективи. Прикладна статистика: проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 13. С. 94—101.

2. Луців Н., Жолинська Г., Сенік А. Ринок меду натурального. Товари і ринки. 2020. № 4. С. 43—56.

3. Овдієнко А. М., Овдієнко К. Т., Корбич Н. М. Бджільництво України: виробництво та експорт. Таврійський науковий вісник. Сільськогосподарські науки. 2020. Вип. 116 (2). С. 123—129.

4. Береговий В. К. Бджільництво, як одне із напрямів вирішення продовольчої безпеки України. Агросвіт. 2012. № 10. С. 29—33.

5. Данкевич В., Данкевич Є., Пивовар П. Формування кон'юнктури світового ринку меду: сучасний стан і перспективи для українських експортерів. Agricultural and resource economics: international scientific e-journal. 2018. Vol. 4, № 2. С. 37—54.

6. Чміль А. С. Динаміка виробництва та експорту меду в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2019. Вип. 28 (2). С. 131—134.

7. Дудар Т. Розвиток бджільництва в Україні. Досягнуті успіхи, необхідність маркетингової кооперації в галузі, стратегія медового бізнесу. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2020. № 2. С. 36—49.

8. Вініченко С. А. Умови функціонування і розвитку підприємств на ринку продукції бджільництва. Вісник Хмельницького національного університету. 2021. Т. 2. № 5. С. 95—102.

References:

1. Puzanova, T.M. (2013), "Ukrainian honey market: state and prospects. Applied statistics: problems of theory and practice", *Prykladna statystyka: problemy teorii ta praktyky*, vol. 13, pp. 94—101.

2. Lutsiv, N. Zholyyns'ka, H. and Senyk, L. (2020), "Natural honey market", *Tovary i rynky*, vol. 4, pp. 43—56.

3. Ovdienko, A.M. Ovdienko, K.T. and Korbych, N.M. (2020), "Beekeeping of Ukraine: production and export", *Tavrijs'kyj naukovyj visnyk. Sil'skohospodars'ki nauky*, vol. 116 (2), pp. 123—129.

4. Berehovyj, V.K. (2012), "Beekeeping, as one of the directions for solving food security of Ukraine", *Ahrosvit*, vol. 10, pp. 29—33.

5. Dankevych, V. and Dankevych, Ye., Pyvovary P. (2018), "Forming conjuncture in the world honey market: current state and prospects for ukrainian exporters", *Agricultural and resource economics: international scientific e-journal*, vol. 4, no. 2, pp. 37—54.

6. Chmil', A.S (2019), "Dynamics of production and export of honey in Ukraine", *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, vol. 28, no. 2, pp. 131—134.

7. Dudar, T. (2020), "Development of beekeeping in Ukraine; successes achieved, the need for marketing cooperation in the industry, the strategy of the honey business", *Visnyk Ternopil's'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu*, vol. 2, pp. 36—49.

8. Vinichenko, S.A. (2021), "Conditions of functioning and development of enterprises in the market of beekeeping products", *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu*, vol. 2, no. 5, pp. 95—102.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2023 р.

<https://nayka.com.ua>

Електронне фахове видання

Ефективна
ЕКОНОМІКА

Виходить 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»)

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

e-mail: economy_2008@ukr.net

 viber: +38 050 3820663

УДК 338.432:633(477)

Л. М. Березіна,д. е. н., професор, професор кафедри економіки та міжнародних економічних відносин,
Полтавський державний аграрний університетORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2843-5893>**Д. С. Бородіна,**

здобувач ступеня вищої освіти Магістр, спеціальність 051 Економіка,

Полтавський державний аграрний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-2986-833X>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.46

СУЧАСНИЙ СТАН ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ РОСЛИННИЦТВА В УКРАЇНІ

L. Berezina,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Economics
and International Economic Relations, Poltava State Agrarian University

D. Borodina,

Master's degree student, specialty 051 Economics,

Poltava State Agrarian University

THE CURRENT STATE OF CROP PRODUCTION IN UKRAINE

У статті досліджено динаміку виробництва валової продукції сільського господарства України за 2010—2022 роки. Визначено структуру валової продукції рослинництва в Україні в цей же період. Окреслено структуру посівних площ у галузі рослинництва. Зазначено, що орієнтація сільськогосподарських підприємств на вирощування рентабельних зернових, а також олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок різноманітної продукції для харчування. Авторами запропонований комплексний підхід і впровадження ефективних заходів для відновлення виробництва продукції рослинництва в Україні в повоєнний період, зокрема, відновлення ґрунтового покриву, використання сучасних технологій, застосування наукових досліджень, державна підтримка, захист довкілля, розвиток експортного потенціалу тощо. Розроблення стратегії повоєнної розбудови сільського господарства в цілому та галузі рослинництва, зокрема, має стати важливим завданням.

The article examines the dynamics of production of gross agricultural products of Ukraine for 2010—2022. The production of plant products by categories of producers is characterized by certain features. The activity of agricultural enterprises is largely focused on the production of plant products, the share of which in the structure of gross production in 2022 was 55.3%, while in households this indicator was at the level of 45.3%. The structure of the gross production of crop production in Ukraine during the same period was determined. The structure of sown areas in the field of crop production is outlined. It is noted that the focus of agricultural enterprises on the cultivation of profitable grain and oil crops does not contribute to a balanced supply of various food products to the market. As a result, in recent years, there has been insufficient production of certain agricultural crops, namely cereals and fruit and vegetables, because they are unprofitable, labor-intensive or unprofitable. The result of this is a decrease in the supply of certain agricultural crops on the market, the formation of hyped demand and a rapid increase in prices.

Destruction of the natural reserve fund of Ukraine, changes in climatic conditions, insufficient financing also affect the production of plant products. Solving this problem requires a comprehensive approach and detailed analysis. The production of plant products is in the center of attention of agronomists, ecologists, economists, engineers and specialists of other specialties. Increasing the production of plant products in the difficult conditions of martial law and ensuring the country's food security is becoming the primary task of the industry.

The authors proposed a comprehensive approach and the implementation of effective measures to restore the production of crop production in Ukraine in the post-war period, in particular, the restoration of soil cover, the use of modern technologies, the application of scientific research, state support, environmental protection, development of export potential, etc. Such ways of increasing the efficiency of crop production can contribute to the faster recovery of the industry and the agricultural sector as a whole in Ukraine. It is worth noting that achieving this depends on a comprehensive approach, interaction between the state, agricultural enterprises, other commodity producers, scientific institutions, financial institutions and other interested subjects of the agricultural market. The development of a strategy for the post-war development of agriculture in general and the field of crop production, in particular, should become an important task.

Ключові слова: сільське господарство, виробництво продукції рослинництва, валова продукція сільського господарства, структура валової продукції рослинництва, посівні площі.

Key words: agriculture, production of plant products, gross agricultural products, structure of gross plant products, sown areas.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Сільське господарство є однією з ключових галузей економіки України. Сільське господарство забезпечує населення країни продуктами харчування, що обумовлює продовольчу безпеку країни. Продукція сільського господарства має значну питому вагу в зовнішній торгівлі України. Аграрні виробники постачають продукцію до 190 країн світу. Частка продукції сільського господарства в структурі ВВП країни складає 14,4 %. У структурі галузей сільського господарства переважає рослинництво — 69,3 %, тваринництво — 30,7 %. Україна володіє великим сільськогосподарським потенціалом, завдяки сприятливому клімату та родючим ґрунтам. Є однією з найбільших світових виробників та експортерів пшениці, кукурудзи, соняшникової олії, ріпаку, цукру тощо.

Сучасний стан виробництва продукції рослинництва в Україні є нестабільним. Перш за все, війна завдала значних руйнувань ґрунтовому покриву. Проїзд важкої військової техніки, вибухи ракет та інших видів зброї, зведення фортифікаційних споруд призводять до порушення структури ґрунту, а згодом до ерозії. Варто зазначити, що кожен вибух є хімічною реакцією й у землі опиняється 43 % алюмінію, міді, сірки, азоту й інших важких металів. Руйнування природно-заповідного фонду України, зміна кліматичних умов, недостатнє фінансування також позначається на виробництві продукції рослинництва. Вирішення даної проблеми вимагає комплексного підходу та детального аналізу. Виробництво продукції рослинництва

перебуває в центрі уваги агрономів, екологів, економістів, інженерів та фахівців інших спеціальностей. Збільшення виробництва продукції рослинництва в складних умовах воєнного стану та забезпечення продовольчої безпеки країни стає першочерговим завданням галузі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питаннями дослідження сучасного стану та перспектив розвитку виробництва продукції рослинництва займалися такі відомі вчені: М. В. Зубець, В. Я. Месель-Веселяк, Ю. О. Лупенко, М. В. Присяжнюк, П. Т. Саблук, М. М. Федоров та інші [5, с. 18].

Однак, попри численні дослідження, проблема виробництва продукції рослинництва, особливо в сучасних складних умовах, дотепер залишається актуальною. Тому визначення сучасного стану виробництва продукції рослинництва та ефективних шляхів розвитку галузі рослинництва в сільському господарстві України після війни вимагає уваги як з боку науковців, так і практиків.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Завдання статті полягає в узагальненні сучасного стану виробництва продукції рослинництва в Україні та визначенні заходів повоєнного відновлення галузі.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рослинництво в Україні включає вирощування зернових, кормових, картоплі та овочевих (огір-

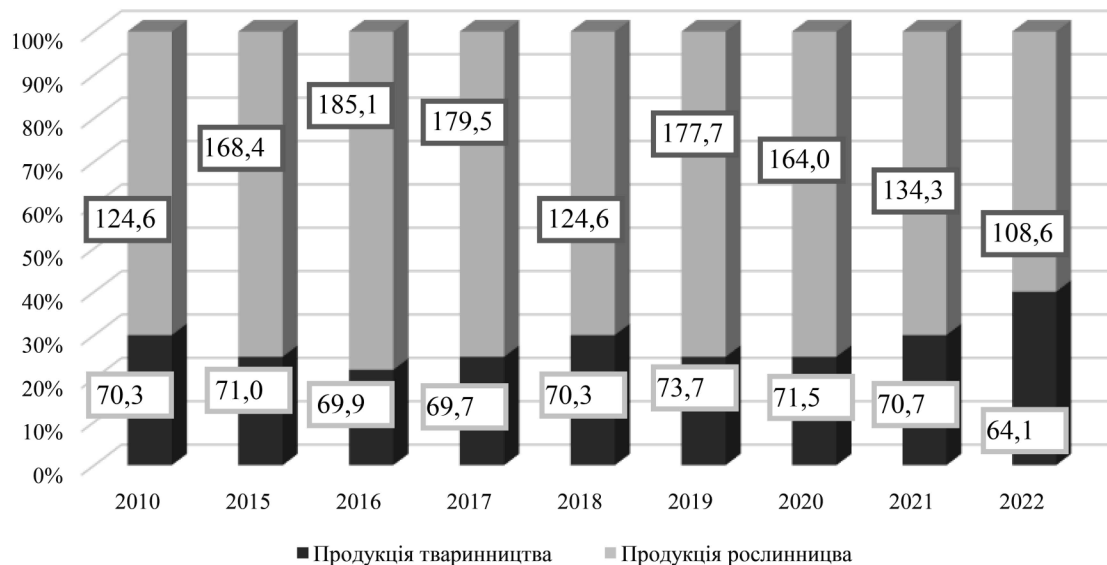

Рис. 1. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства України, 2010—2022 рр., млрд грн

Джерело: [5, с. 55].

ки, морква, столовий буряк, перець, помідори, цибуля, капуста) і технічних культур (льон, соняшник, ріпак, хміль, цукрові буряки, тютюн), лікарських трав, квітів, саду (яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси, черешні, персики) та винограду [4, с. 4].

Представник науковців в галузі аграрної економіки Юрій Лупенко зазначає, що "виробництво продукції рослинництва в Україні охоплює процеси вирощування рослин з метою отримання різноманітних сільськогосподарських продуктів". Тому доцільно виділити такі основні етапи вирощування, як: підготовка ґрунту (оранка, розпушування, вирівнювання для створення сприятливих умов для росту рослин); посів (розсіювання насіння на підготовлений ґрунт); догляд за рослинами (полив, внесення добрив, боротьба зі шкідниками та хворобами, регулювання росту); збір врожаю (жнива, збір плодів або коренеплодів); виготовлення продукції (очищення, сортування, упаковування, зберігання тощо) [5, с. 9].

Згідно Закону України "Про офіційну статистику" інформаційною базою для проведення розрахунків основних статистичних показників обсягів виробництва продукції рослинництва є зведені дані державних статистичних спостережень, зведена інформація перепису посівних площ сільськогосподарських культур, зведена інформація перепису багаторічних насаджень у сільськогосподарських підприємствах і господарствах тощо. Вони проводяться за допомогою методів балансу, систематичного відбору, вивчення тенденцій, аналізу абсолютних, відносних і середніх величин, побудови і вивчення групвань, аналізу взаємозв'язків показників та структури сукупностей [3].

Якщо у 2010 р. питома вага продукції рослинництва в структурі валової продукції сільського господарства в постійних цінах у всіх категоріях господарств складала 63,9 %, то у 2022 р. — 55 %. Показник питомої ваги продукції галузі у 2022 р. знизився у зв'язку з вій-

Таблиця 1. Структура валової продукції рослинництва в Україні, 2010—2022 рр., %

Назва продукції	Роки								Відхилення 2022 р. від 2010 р. +, -
	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Зернові та зернобобові культури	33,4	37,2	33,1	38,1	38,0	37,7	37,5	36,3	2,9
Технічні культури	26,5	25,6	27,2	27,9	28,4	29,8	31,3	31,3	4,8
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	30,5	28,9	31,1	26,0	26,2	25,8	24,2	25,0	-5,5
Культури плодові та ягідні, виноград	5,6	4,8	5,1	5,2	4,3	4,8	4,0	4,3	-1,3
Культури кормові	3,3	2,8	2,9	2,5	2,4	2,2	2,0	2,0	-1,3
Інша продукція рослинництва	0,7	0,7	0,6	0,3	0,6	0,2	0,9	1,1	0,4
Продукція рослинництва	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-

ною, яка спричинила зміну клімату, порушення ґрунтового покриву тощо. Значний вплив на зменшення цього показника мали такі чинники: суттєве зменшення обсягів вирощування технічних культур за аналізований період, зменшення обсягів виробництва зернових та зернобобових культур, а також картоплі, овочів та плодівих культур (рис. 1).

Окремими особливостями характеризується виробництво продукції рослинництва за категоріями виробників. Діяльність сільськогосподарських підприємств більшою мірою зорієнтована на виробництво продукції рослинництва, частка якого у структурі валової продукції у 2022 р. складала 55,3 %, тоді як у господарствах населення цей показник знаходився на рівні 45,3 % [5, с. 61].

У складі продукції рослинництва найбільша частка належить зерновим та зернобобовим культурам — 36,3 %, друге місце посідають технічні культури — 31,3 %, картопля, овочі та баштанні продовольчі культури займають 25,0 % (табл. 1) [6, с. 154].

Значний вплив на динаміку виробництва основних сільськогосподарських культур в Україні мала зміна структури їх посівних площ, яка є важливим показником екологобезпечно-го землекористування (табл. 2) [5, с. 78].

Так, якщо у 2010 р. зерновими та зернобобовими культурами було засіяно 56 % усієї посівної площі, технічними — 27,1 %, картоплею і овочешантаними культурами — 7,3 %, кормовими культурами — 9,6 %, то у 2022 р. посівна площа деяких з них зменшилась. Скорочення посівної площі кормових культур має негативний вплив на розвиток кормової бази тваринництва, а збільшення площ технічних культур, передусім за рахунок високорентабельних експортоорієнтованих культур (соняшнику та ріпаку), призводить до виснаження ґрунтового покриву [5, с. 160].

Зібрана площа під зерновими та зернобобовими у 2022 р. зменшилась. Найбільш швидкими темпами відбувається збільшення посівних площ під соняшником, а саме в 2022 р. цією культурою було засіяно 5185,8 тис. га, що на 33,9 % перевищує показник 2021 р. Відповідно у 2022 р. обсяги виробництва соняшника збільшилися на 50,7 % порівняно з 2021 р. Скоротилися площі під цукровими буряками та плодово-ягідними насадженнями [5, с. 200].

Аналогічні зміни показників притаманні й валовому збору основних видів продукції рослинництва. Так, у 2022 р. валовий збір зерно-

Таблиця 2. Динаміка посівних площ основних сільськогосподарських культур в Україні, 2010–2022 рр., тис. га

Площа	Роки					Відхилення 2022 р. від 2010 р., %
	2010	2015	2020	2021	2022	
Площа ярого клину	14595,4	13645,2	14045,5	14703,5	14161,0	-2,98
соняшник	5311,0	4933,0	5310,7	4760,8	5185,8	-2,36
кукурудза	4830,2	4550,3	4390,0	5511,0	4227,3	-12,45
соя	1411,8	1080,0	1299,1	1380,9	1211,8	-14,15
картопля	1509,5	1719,9	1567,9	1677,7	1204,2	-20,23
ярий ячмінь	719,1	519,1	689,3	651,1	951,2	32,27
яра пшениця	144,0	209,0	156,3	150,1	191,1	32,64
цукрові буряки	199,0	191,8	190,6	178,8	180,6	-9,27
овес	191,1	167,2	150,0	145,4	159,2	-16,68
горох	108,6	133,7	139,1	134,7	130,6	20,28
гречка	85,9	67,1	60,8	78,1	74,9	-12,82
просо	51,6	43,6	55,1	49,2	48,5	-6,01
ярий ріпак	33,9	30,5	36,6	34,9	33,4	-1,47
Площа озимого клину	6803,0	7786,5	7341,7	7711,0	7600,0	11,71
ячмінь	980,0	879,4	751,9	87,0	969,0	-1,12
жито	95,5	95,1	55,2	87,0	109,0	14,18
озима пшениця	5727,5	6812,0	6534,6	6910,0	6500,0	13,48

вих та зернобобових становив 53,864 млн тон, що на 10,7 % більше показника 2010 р. Виробництво овочів зменшилось на 14,3 %, збільшилось виробництво картоплі на 8,7 %, виробництво цукрових буряків на 8,2 %, плодів та ягід зменшилось на 3,3 % порівняно з 2010 р.

Потрібно зазначити, що орієнтація сільськогосподарських підприємств на вирощування рентабельних зернових, а також олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок різноманітної продукції для харчування. Як наслідок, в останні роки спостерігається недостатнє виробництво певних сільськогосподарських культур, а саме круп'яних та плодовоовочевих, оскільки вони є малорентабельними, трудомісткими або збитковими. Результатом цього є зниження пропозиції окремих сільськогосподарських культур на ринку, формування ажіотажного попиту та стрімке зростання цін [7, с. 110; 8 с. 308].

Аналіз показує, що незважаючи на зменшення площ, з яких було зібрано врожай, протягом останніх років урожайність основних сільськогосподарських культур поступово зростає. Це зумовлено продуктивністю земельних угідь і здійсненням комплексу заходів щодо її підвищення, що в цілому і впливає на зміну динаміки урожайності основних культур [1; 2, с. 94].

З метою відновлення й покращення повоєнного виробництва продукції рослинництва в Україні варто забезпечити комплексний підхід і впровадити ефективні заходи, які дадуть можливість його реалізувати:

— відновлення ґрунтового покриву після воєнних дій для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, перш за все рослинництва;

— використання сучасних технологій (впровадження автоматизації, моніторингу, агротехніки, використання баз даних);

— застосування наукових досліджень (вдосконалення сортів рослин, розроблення нових методів обробки ґрунту, боротьби зі шкідниками та хворобами, оптимізація використання всіх ресурсів);

— формування кооперативних структур та об'єднання сільськогосподарських виробників (покращення маркетингової діяльності, забезпечення доступу до фінансових ресурсів, спільне вирішення проблем галузі);

— державна підтримка фермерів через надання субсидій, кредитів, навчальних програм та консультацій;

— захист довкілля та ефективне використання природних ресурсів;

— розвиток експортного потенціалу (покращення якості, стандартизації та сертифікації продукції, встановлення торговельних зв'язків з іншими країнами та участь у міжнародних виставках і ярмарках) тощо.

Такі напрями підвищення ефективності виробництва продукції рослинництва можуть сприяти швидшому відновленню галузі та аграрного сектору в цілому в Україні. Варто зазначити, що досягнення цього залежить від комплексного підходу, взаємодії між державою, сільськогосподарськими підприємствами, іншими товаровиробниками, науковими установами, фінансовими інституціями та іншими зацікавленими суб'єктами аграрного ринку.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Аграрний сектор в Україні є одним з основних в економіці країни. Виробництво продукції рослинництва посідає значну частку в загальному обсязі виробництва продукції сільського господарства. Саме ця галузь потребує відновлення та подальшого розвитку в повоєнний період за допомогою новітніх технологій та фінансової підтримки держави та іноземних партнерів. Розроблення стратегії повоєнної розбудови сільського господарства в цілому та галузі рослинництва, зокрема, має стати важливим завданням у подальших дослідженнях.

Література:

1. Гаврилюк О. О., Чоп М. О. Сучасний стан виробництва продукції рослинництва та його вплив на побудову обліку витрат. Ефективна економіка. 2018. URL: <http://surl.li/iwssc>.

2. Даниленко В. І., Коваленко М. В., Салашна В. О. Сучасний стан виробництва рослинництва в Україні. Держава та регіони : зб. наук. пр. Полтава, 2019. С. 93—98. URL: <http://surl.li/iwsog>.

3. Про офіційну статистику : Закон України від 16.08.2022 р. № 2524-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2524-20#n350>.

4. Прокопенко О. М. Рослинництво України: статистичний збірник. Держ. служба статистики України. Київ, 2018. 222 с.

5. Прокопенко О. М. Рослинництво України: статистичний збірник. Держ. служба статистики України. Київ, 2022. 220 с.

6. Прокопенко О. М. Сільське господарство України за 2015 рік: статистичний збірник. Держ. служба статистики України. Київ, 2015. 356 с.

7. Прокопенко О. М. Сільське господарство України за 2020 рік: статистичний збірник. Держ. служба статистики України. Київ, 2020. 276 с.

8. Сегеда С. А. Аграрно-продуктове виробництво України: монографія. Вінниця: Вид. Балуєк І. Б., 2020. 638 с. URL: <http://surl.li/ldxqn>.

References:

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), The Law of Ukraine "About official statistics", available at: <http://surl.li/lwlzv> (Accesed 16 August 2022).

2. Danylenko, V. I. Kovalenko, M. V. and Salashna, V. O. (2020), "Current state of crop production in Ukraine", State and regions, Poltava, pp. 93—98, available at: <http://surl.li/iwsog> (Accesed 16 August 2022).

3. Havrilyuk, O. O. and Chop, M. O. (2018), "The current state of crop production and its influence on the construction of cost accounting", Efficient economy, available at: <http://surl.li/iwssc> (Accesed 16 August 2022).

4. Prokopenko, O. M. (2018), Roslynnystvo Ukrainy [Vegetation of Ukraine], State Statistics Service of Ukraine, Kyiv.

5. Prokopenko, O. M. (2022), Roslynnystvo Ukrainy [Vegetation of Ukraine], State Statistics Service of Ukraine, Kyiv.

6. Prokopenko, O. M. (2015), Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy za 2015 rik [Agriculture of Ukraine for 2015], State Statistics Service of Ukraine, Kyiv.

7. Prokopenko, O. M. (2020), Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy [Agriculture of Ukraine], State Statistics Service of Ukraine, Kyiv.

8. Szegeda, S. A. (2020), "Agricultural production of Ukraine", available at: <http://surl.li/ldxqn> (Accesed 16 August 2022).

Стаття надійшла до редакції 05.10.2023 р.

УДК 339.94

N. Liba,

Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Accounting,
Taxation and Marketing, Mukachevo State UniversityORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7053-8859>

P. Bushuyev,

PhD student of the Department of Smart Economics,
Kyiv National University of Technologies and DesignORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5257-9104>

V. Dankanych,

PhD student of the Department of Economy and Finance,
Mukachevo State UniversityORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-5719-0343>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.51

SYSTEMATIZATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN CLUSTER DEVELOPMENT: FORMATION OF BENEFITS FOR MOUNTAINOUS POLES GROWTH

Н. С. Ліба,

д. е. н., професор кафедри обліку і оподаткування та маркетингу, Мукачівський державний університет

П. В. Бушуєв,

аспірант кафедри смарт економіки, Київський національний університет технологій та дизайну

В. А. Данканич,

аспірант кафедри економіки та фінансів, Мукачівський державний університет

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ КЛАСТЕРІВ: ФОРМУВАННЯ ПЛЮСІВ РОСТУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

The relevance of the research is determined by the fact that mountainous regions in different countries around the world face similar development challenges, characterized by significant economic difficulties (due to constraints on agricultural and other production, inadequate infrastructure development, and services, etc.). Considering the outlined issues, researchers have currently demonstrated that mass tourism is the primary direction for the development of these territories. The axiom to be adopted as the basis for the research highlights the development of mountainous territories as most effective when the formation of tourism clusters leads to the creation of unique entities known as "growth poles" (or mountain growth centers). Therefore, the purpose of the article is to study and provide a comprehensive systematization of international experience in cluster development and to identify their role in the formation of growth poles in mountainous territories. Based on the research findings, it can be concluded that the primary direction for the development of mountainous territories is the creation of a tourism cluster and its associated "growth poles," which accelerate the development of the tourism sector, serving as catalysts for the growth and development of surrounding areas. In this context, a significant role is played by the multiplier effect, which, in its simplest form, involves the repeated circulation of money spent by tourists within the economy of the mountainous territory. It has been demonstrated that, in addition to the multiplier effect, a cluster contributes to the concentration of investments in the local territory and their diffusion through growth poles. Therefore, creating a cluster is a more productive and efficient way to attract investments to mountainous areas and diversify their economy. It has been demonstrated that due to the existing advantages of investment multiplier and diffusion within clusters and growth poles of mountainous territories, the best companies, organizations, and other participants in the tourism sector concentrate, on working together to ensure the effective development of tourism. The prospects for further research lie in expanding the scope of systematizing the cluster development experience to a level sufficient for studying the sustainability of tourism clusters in mountainous areas. Research interest particularly focuses on information regarding the periods during which clusters can maintain stable economic growth in mountainous territories and the factors influencing their sustainability.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що гірські території різних країн світу стикаються зі схожими проблемами розвитку, які характеризуються значними складнощами у розвитку їхніх економік (через обмеженість можливостей для сільськогосподарського та іншого виробництва, недостатній розвиток інфраструктури та послуг тощо). Враховуючи виокремлену проблематику, науковці наразі довели, що саме масовий туризм є основним напрямком розвитку таких територій. Як основа дослідження має бути прийнята аксіома, яка виділяє розвиток гірських територій як найбільш ефективний, якщо відбувається формування туристичних кластерів, що призводять до утворення таких унікальних об'єктів, як "полюси росту" (або гірські центри росту). Отже, метою статті є вивчення та загальна систематизація закордонного досвіду розвитку кластерів та ідентифікація їхньої ролі у формуванні полюсів росту гірських територій. За результатами дослідження зроблено висновок, що основним напрямком розвитку гірських територій є створення туристичного кластера та супутніх до нього "полюсів росту", що прискорюють розвиток туристичної сфери, яка є каталізатором для зростання та розвитку навколишніх територій. У цьому контексті важливу роль відіграє мультиплікаційний ефект, який в найпростішій формі передбачає багаторазовий обіг грошей, витрачених туристами в туристичному кластері, в економіці гірської території. Доведено, що кластер, крім мультиплікативного ефекту, сприяє зосередженню інвестицій на локальній території та їх подальшій дифузії через полюси росту. Таким чином, створення кластера виявляється більш результативним і ефективним способом залучення інвестицій на гірські території та диверсифікації їхньої економіки. Доведено, що завдяки наявним перевагам у мультиплікації та дифузії інвестицій в кластерах та полюсах росту гірських територій зосереджуються найкращі компанії, організації та інші учасники сфери туризму, які спільно працюють для забезпечення ефективного розвитку туризму. Перспективи подальших досліджень полягають в максимальному розширенні сфери систематизації досвіду розвитку кластерів до обсягу, який буде достатнім для вивчення сталості розвитку туристичних кластерів на гірських територіях. Зокрема, сферою дослідницького інтересу є інформація щодо того, на який строк кластери можуть підтримувати стабільний економічний ріст гірських територій, а також інформація про фактори, які впливають на їхню стійкість.

Key words: mountainous territories, local economy, economic diversification, infrastructure, services.

Ключові слова: гірські території, локальна економіка, диверсифікація економіки, інфраструктура, послуги.

TARGET SETTING

Studying international experience in cluster development is of great significance for the growth of economies, not only at the level of individual countries and regions but also at the local territory level, especially those with their own unique climatic, geological, and ecological characteristics. Information regarding cluster development in the economy can be found all around the world. In nearly all cases, their impact on the economy is noted, and it is influenced by certain variations in coverage, the types of integrated growth centers formed by these clusters, and other factors. Currently, researchers identify several reasons that highlight why it is important to study foreign experience in cluster development, especially when they are localized near or within mountainous territories. Specifically [3—4]: 1) Learning from mistakes and taking advantage of successes (studying the experience of cluster development in other countries can help avoid mistakes and solve problems that have already been addressed elsewhere); 2) Finding new ideas and solutions for the development of territories

that are distinct from others (researching the experience of other countries can provide new ideas and solutions for cluster development that will be effective in forming growth poles in mountainous territories); 3) Understanding which approaches to cluster development work best for mountainous territories in different countries and considering the international context in one's plans.

ANALYSIS OF RESEARCH AND PUBLICATIONS

Due to the proliferation of clusters in the global economy, many scholars have studied and systematized information regarding the specifics of their activities. Fedorova V.G. and Pushkar T.A. studied the operation of clusters in the economies of various countries around the world Lyudmyla S. Rineiska analyzed the spread of the cluster model of the economy worldwide and identified the key sectors in European countries with the highest number of clusters. S. Mytsiuk researched the fundamental characteristics of economic clustering as an effective mechanism for enhancing

the competitiveness of territories. Therefore, scientific works typically highlight the general features of cluster operation in different economic sectors. However, in scientific literature, there is a lack of sufficient coverage regarding the role of the cluster system in the formation of growth poles in mountainous territories.

THE WORDING OF THE PURPOSES OF ARTICLE (PROBLEM)

The purpose of the article is to study and provide a comprehensive systematization of international experience in cluster development and to identify their role in the formation of growth poles in mountainous territories.

The paper main body with full reasoning of academic results. The relevance of this research is driven by the fact that mountainous territories in various countries worldwide face similar development challenges, characterized by significant economic difficulties. These difficulties arise due to limitations on agricultural and other production, inadequate infrastructure development, and services, among other issues. Considering the outlined issues, researchers have currently demonstrated that mass tourism is the primary direction for the development of such territories. The development of mountainous territories is most effective through the creation of tourism clusters as it allows for the formation of unique entities like "growth poles" (or mountain growth centers) [2] by fostering the development of specific economic sectors that can serve as catalysts for the growth and development of surrounding areas. In the context of mountainous territories, the creation of clusters and mountain growth centers through the development of tourism and its associated effects (including infrastructure development, economic diversification, and its impact on employment and the quality of life for the local population, as well as cooperation between government, business, and the community [3; 5]) can be a means to address economic challenges stemming from limited opportunities for agriculture and other production.

The outlined conclusions corroborate cluster development models in those countries with regions or territories that encompass a significant number of mountains or elevated areas. Noted that within the scope of this research, the study and comprehensive systematization of international experience in cluster development has been conducted while taking into account the fact that, despite some differences in the interpretation of the category "mountainous territory," international practice generally identifies them as distinct

settlements or entire regions characterized by significant topographic features, such as the presence of mountains, ranges, slopes, and elevated levels. Taking into consideration the outlined features, we systematize the experience of cluster development, the existence of which has led to the creation of growth poles in mountainous territories.

Experience of cluster development in Spain. One of the prominent examples of successful cluster development is the Costa Brava tourism cluster on the northeastern coast of the country, which began to evolve organically in the 1950s—1960s.

The evolution united several small mountain and fishing villages into a growth pole, transforming them into a modern resort area that now extends from the French border to the town of Blanes. Among the specific cities included in the cluster, notable ones are: the mountain village of Cadaqu? on the Cap de Creus peninsula (known for being the former home of the artist Salvador Dal?); the city of Blanes, the southernmost city in the Costa Brava cluster and the gateway to the region (known for its sandy beaches, old town, and a range of modern tourist attractions [3]); and the popular beach resort of Lloret de Mar (famous for its nightlife and water sports [3]).

The city also boasts several historical landmarks, including the San Juan Castle and the Santa Clotilde Gardens; the medieval town of Tossa de Mar, surrounded by walls and perched on a rocky headland; Begur, a small town atop a hill with a medieval castle and a series of historical buildings (the town is also known for its adjacent beaches, including Aiguablava, Sa Tuna, and Sa Riera); and Palafurgell, set slightly inland from the coast (known for Catalan architecture, vibrant markets, and the home of popular singer-songwriter Luis Llach). Overall, the Costa Brava cluster in Spain offers diverse attractions catering to a wide range of interests, from history and culture to beach relaxation and water sports. What makes it unique is that the cluster is situated near mountainous territories, including the Cap de Creus peninsula, where part of the cluster is in the mountain village of Cadaqu?. In the 1950s, the Spanish government recognized the potential for the development of Catalonia's mountainous regions in this cluster and allocated funding for the construction of hotels, roads, and other tourism-related infrastructure. They also enacted zoning laws to regulate the construction of new buildings. To ensure the preservation of the natural beauty and cultural heritage of the Costa Brava, the government implemented a model for creating growth centers

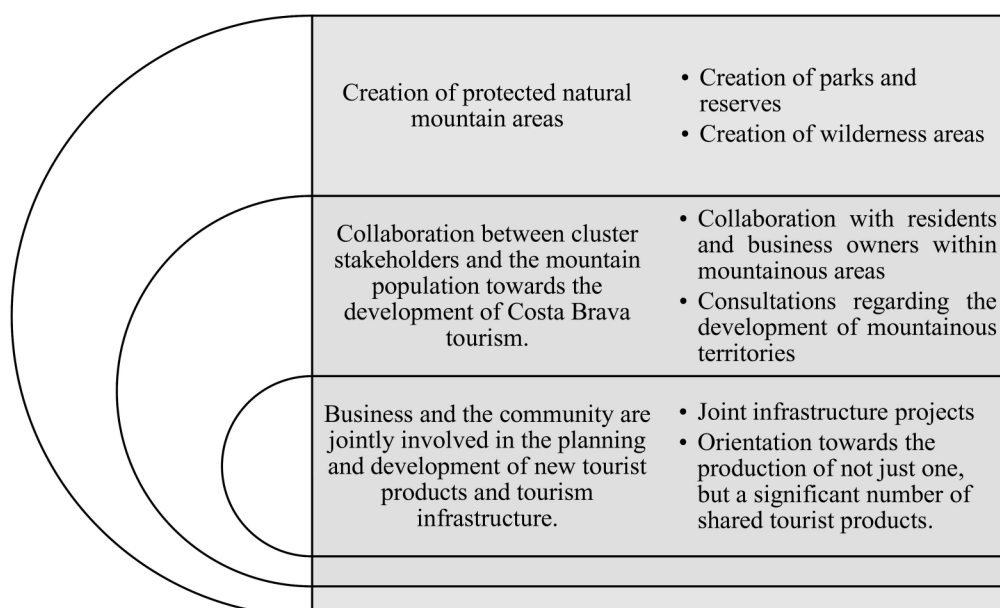

Figure 1. Development of the growth poles model in mountainous areas near the Costa Brava cluster, Catalonia, Spain

Source: formed based on [4—5].

in the regions and individual communities. This model, formed in this way, facilitated the development of local clusters of tourism businesses while preserving the environment (the core of the cluster [4]), engaging the community, and safeguarding local traditions and values. The core of the Costa Brava comprises the picturesque coastline, cultural heritage with ancient Roman ruins, castles, and mountainous areas along the coast.

The development of the growth poles model in mountainous areas near the Costa Brava cluster is characterized by specific features (Figure 1):

1. Establishment of protected natural mountainous areas.

2. Collaboration between cluster stakeholders and the mountain population towards the development of Costa Brava tourism and related economic sectors.

3. Joint involvement of businesses and the community in planning and developing new tourist products and tourism infrastructure.

In this development, the advantages of the growth poles of mountainous areas are enhanced by the fact that the cluster offers a wide range of recreational activities, such as water sports, golf, and hiking.

Experience in the development of clusters in Poland. In 2007, the Polish government supported local initiatives to accelerate the adoption of modern technologies in the tourism sector. This support included the creation of a local tourist cluster for mountain tourism called "Zakopane" in

the Tatra County of the Lesser Poland Voivodeship. The specific of this cluster created a local growth pole in the Tatra County of the Lesser Poland Voivodeship, encompassing the villages of Muzhaskhle, Poronin, and Vituv. The development of the growth poles model in mountainous areas near the "Zakopane" cluster is characterized by specific features [1—2]:

1. Support for local initiatives in areas with a high level of mountain rock exposure resulting from geological processes and tourism potential.

2. Focus on regional development, promoting balanced economic growth, and improving the quality of life for the population.

3. Active collaboration among various stakeholders, including local communities, businesses, non-profit organizations, and government structures.

In this development, the advantages of the growth poles in mountainous areas are enhanced by the fact that the cluster contributes to improving infrastructure, creating new job opportunities, increasing the influx of tourists, and enhancing the quality of life for the mountain population.

Experience in the development of clusters in Italy. Regarding Italy, we also note a focus on the development of local tourist clusters aimed at creating growth poles in mountainous areas. The most interesting example is the Val di Rabbi cluster, which has formed the most intriguing model of a local growth pole in the mountainous territories of Trentino-Alto Adige. The development of the growth poles model in mountainous areas

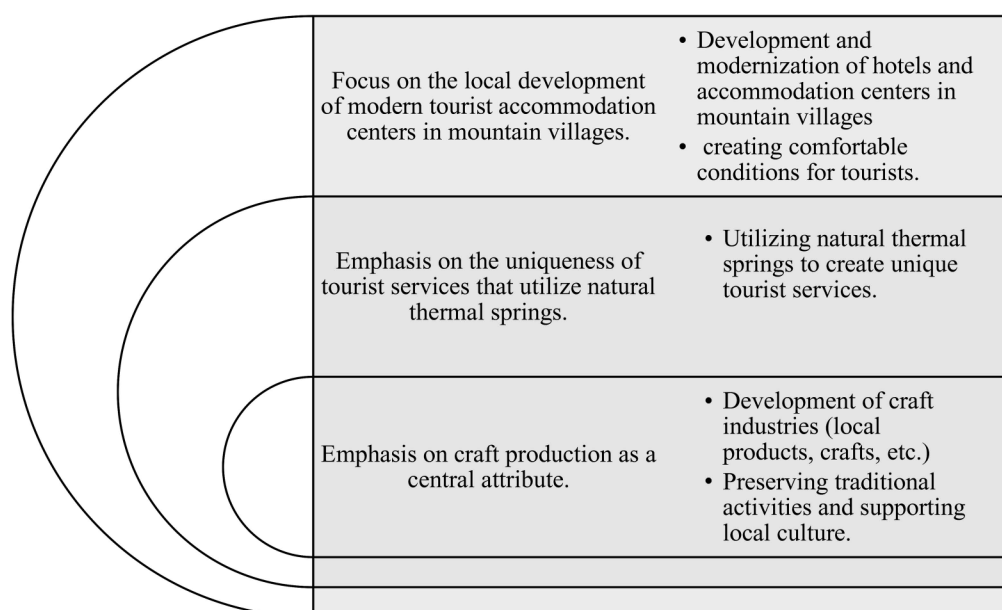

Figure 2. Development of the growth poles model in mountainous areas near the "Zakopane" cluster, Tatra County, Lesser Poland Voivodeship

Source: formed based on [4—5].

near the "Val di Rabbi" cluster is characterized by specific features (Figure 2):

1. Focus on the local development of modern tourist accommodation centers in mountain villages (developed and modernized hotels and accommodation centers, creating comfortable conditions for tourists visiting the region).

2. Emphasis on the uniqueness of tourist services that utilize natural thermal springs.

3. Emphasis on craft production as a central attribute.

In this development, the advantages of the growth poles in mountainous areas are enhanced by the fact that the cluster attracts tourists who seek to combine the natural beauty of the mountains with opportunities for relaxation and therapy. At the heart of the cluster is the experience, life, and daily work of the people living in the village or the valley. Many farmers, herders, craftsmen, and entrepreneurs in Val di Rabbi live in balance between tradition and the present, the past and the future, creating harmony, solidarity, and support around them.

The specific nature of the development of tourist clusters outlined above indicates that most mountainous regions within the EU are developing their economies through growth poles. These growth poles are inert entities characterized by [1—2; 4—5]:

1. Utilization of the local connectivity factor of small and medium-sized businesses, local government authorities, and local research institutions.

2. Leveraging the interaction factor of self-sustaining economic centers in individual cities or groups of cities located near each other.

3. Taking advantage of a conducive environment for economic development (at the EU level, a favorable legal and regulatory framework, access to capital, infrastructure, and skilled labor force are already in place).

In the EU, clusters play the role of local self-sustaining economic centers, around which numerous local growth poles (mountainous territories) emerge. Specifically, a cluster attracts and retains businesses and skilled workers, leading to increased economic activity and employment opportunities within the mountainous territories that serve as its satellites.

A local growth pole is typically characterized by the concentration of tourist businesses and economic entities that provide complementary tourist services within mountainous territories. The advantages of a local growth pole are numerous: it creates new job opportunities, which can stimulate economic growth in regions with very different climates, flora, and fauna compared to plain areas, and it can generate a multiplier effect for the local economy. In turn, leads to increased public and private investments, improved infrastructure, and enhanced quality of life in individual cities, villages, and more.

Regarding Asian countries, the development of tourism clusters and the formation of growth poles in mountainous areas differ from the experience of EU countries. The practice of developing the

Table 1. Description of the main tourist clusters in Japan that form extensive growth poles in mountainous areas

Clusters	Cluster description	Cluster's core
Kyoto and mountainous settlements	The cluster is known for its temples, shrines, and gardens. The cluster offers a wide range of cultural experiences, such as traditional tea ceremonies, geisha performances, and cultural festivals like Gion Matsuri.	17 UNESCO World Heritage Sites, including the iconic Kiyomizu-dera Temple and the Golden Pavilion.
Hokkaido and mountainous settlements	The cluster is known for its natural beauty and outdoor activities. Visitors to the cluster could go hiking, skiing, and enjoy hot springs. The cluster is also famous for its seafood, dairy products, and other local dishes.	Several national parks, including Shiretoko National Park and Daisetsuzan National Park.
Okinawa and mountainous settlements	The cluster is known for its subtropical climate, beaches, and unique culture. The cluster offers a variety of active leisure activities, including scuba diving, snorkeling, and sea kayaking.	Several UNESCO World Heritage Sites, including the ruins of Shuri Castle, traditional Okinawan soba houses, and sake production facilities.

Source: formed based on [4–5].

tourism sector through a cluster approach was initiated by countries like Indonesia and Japan. These countries, due to the significant number of mountainous regions, actively created regional clusters with regional growth poles that focused on the common strengths of several major cities, mountain communities, and adjacent natural landmarks.

Experience in the development of clusters in Indonesia. For instance, the tourism cluster of Bali in Indonesia combines cultural landmarks, beaches, and natural wonders to attract a diverse range of tourists. This model is aimed at the development of the entire island of Bali, ensuring the preservation of the surrounding environment (the core of the cluster, consisting of beaches, terraced rice fields, volcanic mountains, and the local culture of Balinese dance). The development of these growth poles is characterized by the following features [1-2; 4-5]:

1. Environmental Impact Control: The government of Indonesia has implemented policies and programs aimed at ensuring that the development of the tourism industry does not occur at the expense of the natural environment or the social well-being of the regions. For example, the government has put in place a series of regulations to control the environmental impact of tourism-related activities, including waste management and pollution control.

2. Focus on engaging and expanding community opportunities on Bali Island. Local communities actively participate in the planning and implementation of tourism-related projects, with an emphasis on ensuring that the economic benefits of tourism are distributed among the region's communities. There is a development of clusters of local agro-estates, allowing residents to directly benefit from the tourism industry.

3. Production of a common regional tourist product: A product with a focus on high added value, emphasizing the attraction of tourists interested in the cultural and natural heritage of the island. Cluster participants have developed a range of tourist products and services that are appealing to this market.

4. Joint cultural festivals, ecotourism events, and wellness activities. Among these, cultural festivals are the highlight of the island's tourism calendar, with a series of events held throughout the year. The most famous festival is the Bali Arts Festival, which is held annually in Denpasar, the capital of the island.

Indonesia's experience has led to the formation of specific clusters that promote the development of regional economic growth poles in numerous mountainous areas. At the meso-level of economic organization, growth poles are typically sub-regional growth centers that can contribute to economic development within a larger mountainous region.

What is specific is that such growth poles in mountainous areas can take various forms depending on local economic conditions and the industries that drive growth in a specific region.

Experience in the development of clusters in Japan. Some of the most successful ones in Asia are Japan's large tourist clusters with significant growth poles. It's worth noting that Japan's mountainous regions occupy a significant portion of the country, as many of its islands are composed of mountains and volcanoes. As a result, each cluster here forms extensive growth poles that concentrate on urban and natural tourist attractions and amenities across a large geographic area, which sometimes encompasses mountainous areas encompassing a significant number of mountainous territories. Moreover, these clusters themselves serve as innovation hubs, attracting talents, capital,

and resources on a large scale for their extensive territories and creating a positive feedback loop that stimulates the growth pole's development. Following such a strategy, Japan has several well-known tourist clusters that attract millions of visitors each year (Table 1).

In the 2000s, the experiences of Indonesia and Japan served as a platform for the economic development of medium and large mountainous regions in the Asian part of the planet and the diversification of their economies. In particular, this experience caught the interest of and was adopted by South Korea (settlements on Jeju Island), Thailand (cluster with a growth pole in mountainous areas on the border with Cambodia), as well as countries that previously advocated a social development concept, such as China (clusters like Baiyunshan with subclusters such as Bashu Minzhu, Mosinlin Range, Minchun Valley, Santailin Range, Lake Luh, Feilin Range, and Heilin Range), and Vietnam (cluster Nha Trang with a growth pole in mountainous areas Dalat-Buon Ma Thuot-Cam Ranh-Ninh Hoa). As a result, a series of tourist clusters emerged, forming several large growth poles in mountainous areas. This development was driven by a combination of factors, including favorable government policies, investments in local infrastructure, and the local business environment.

In America, countries like Mexico and Brazil have played a significant role in the development of tourist clusters with growth benefits for mountainous areas. In Mexico, the tourist cluster of Cancun, located on the northeast coast of the Yucatan Peninsula, was established in the 1970s and has since become a major growth pole for tourism in the mountainous villages near the Mayan mountains. Later, Mexico saw the development of other clusters, which formed medium-growth poles, including Los Cabos, situated at the southern tip of the Baja California Peninsula. Similarly, Brazil has created several regional tourist clusters. The first one was El Salvador's tourist cluster, which covers the mountain communities of Bahia state and its capital city, Salvador. They combine cultural, historical, and natural landmarks, forming regional growth poles. Later, clusters like Foz do Iguacu (the city of Foz do Iguacu and adjacent mountain communities on the border of Brazil, Argentina, and Paraguay, including near Iguazu Falls) emerged. These clusters create a series of medium-level growth poles.

The analysis of the development experience of these American clusters has revealed that they create a series of meso-level growth poles aimed

at the economic growth of specific mountain regions, utilizing a wide range of amenities and shared services to meet the needs of travelers and reduce regional disparities. By focusing their efforts on investments and the development of tourism and recreation, these clusters stimulate economic activity and create jobs in specific mountain regions, thereby improving the overall quality of life for the residents of these areas. One of the key factors contributing to the success of tourism clusters in America is [1—2; 4—5]:

1. Involving regional authorities and local communities in the planning and development process. By collaborating with residents, businesses, and stakeholders, these regions have been able to create tourism products that reflect local culture and values, while also attracting visitors from around the world.

2. Creating economic benefits for regions, as growth poles in clusters generate employment opportunities and stimulate regional businesses.

3. A commitment to preserving natural and cultural heritage, as the development of sustainable tourism practices can protect these resources for future generations.

Therefore, it is evident that growth poles or mountain growth centers can be viewed as a concept of regional development aimed at stimulating economic growth and the development of mountainous areas through the growth of specific industries and the creation of tourism clusters.

CONCLUSIONS FROM THIS STUDY AND PROSPECTS FOR FURTHER EXPLORATION IN THIS AREA

The research results have shown that mountainous areas in different countries around the world face similar development challenges, given the complexities of developing local economies. Considering the outlined issues, attention is drawn to the fact that mass tourism is the main direction of development, which is achievable through the creation of tourism clusters near such areas. Based on the content of the obtained results, the following conclusions can be drawn:

1. The primary direction for the development of mountainous areas is the creation of a tourism cluster and its associated "growth poles," which accelerate the tourism sector development. These clusters act as catalysts for the growth and development of the surrounding areas by stimulating growth in the primary and secondary sectors of the local economy for each specific region. In this context, the multiplier effect plays a significant role, in simplest form involves the multiple circulation of money within the economy of the

mountainous territory spent by tourists in the tourist cluster.

2. In addition to the multiplier effect, a cluster promotes the concentration of investments within the local territory and their diffusion through growth poles. Consequently, the creation of a cluster is a more productive and efficient way of attracting investments to mountainous areas and diversifying their economies.

3. As a result of the existing advantages of multiplication and investment diffusion in clusters and growth poles in mountainous areas, the best companies, organizations, and other participants in the tourism sector concentrate. They collaborate to ensure the effective development of tourism.

The prospects for further research lie in the maximum expansion of the field of systematizing cluster development experience to a degree sufficient for studying the sustainability of tourism clusters' development in mountainous areas. Specifically, areas of research interest include information on the periods during which clusters can sustain stable economic growth in mountainous territories and data on the factors that influence their sustainability.

Література:

1. Адаманова З.О. Інноваційні кластери в національних економічних системах (НЕС): світовий досвід і можливості його адаптації в умовах України, *Формування ринкових відносин в Україні*, 2012, Вип.5/1. С. 162—163.

2. Коваль А.М., Церклевич В.С., Горун М.В. Сакральнo-релігійний туризм на Хмельниччині: надбання історико-архітектурної спадщини. *Географія та туризм*, 2014, Вип. 27, С. 119—129.

3. Машталер О., Гуцул Т., Маслиган О., Чебан Ю., Цимбалістова О. Кластери в стратегії економічного розвитку України та її регіонів, 2023, *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 2023, Вип. 3 (50). С. 320—329.

4. Пушкар Т.А., Федорова В.Г. Світовий досвід формування й розвитку мережових і кластерних об'єднань, *Економічний часопис-XXI*, 2011, Вип. № 11—12. С. 68—71.

5. PricewaterhouseCoopers database (2023) PwC report "SMART management models". URL: https://www.pwc.com/content/pwc/userReg/login.en_gx.html?redirectUrl=gG0V-55Ilpsw21J2UMYgbIH5kctcJLK2-lwWPau2GN84=&referrer=gG0V-55Ilpsw21J2UMYgbIH5kctcJLK2lwWPau2GN84=&parentPagePath=/content/pwc/gx/en.

References:

1. Adamanova, Z.O. (2012), "Innovation clusters in national economic systems (NES): world experience and possibilities of its adaptation in the conditions of Ukraine", *Formation of market relations in Ukraine*, Vol. 5/1, pp. 162—163.

2. Koval, L.M., Tserklevych, V. S. and Horun, M.V. (2014), "Sacral and religious tourism in Khmelnytsky region: acquisition of historical and architectural heritage", *Geography and tourism*, Vol. (27), pp. 119—129.

3. Mashthaler, O., Hutsul, T., Maslyhan, O., Cheban, Yu. and Tsimbalistova, O. (2023), "Clusters in the strategy of economic development of Ukraine and its regions", *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, vol. 3 (50), pp. 320—329.

4. Pushkar, T.A. and Fedorova, V.G. (2011), "World experience of formation and development of network and cluster associations", *Economic Journal-XXI*, Vol. 11—12, pp. 68—71.

5. PricewaterhouseCoopers database (2023) PwC report "SMART management models". Available at: https://www.pwc.com/content/pwc/userReg/login.en_gx.html?redirectUrl=gG0V-55Ilpsw21J2UMYgbIH5kctcJLK2-lwWPau2GN84=&referrer=gG0V-55Ilpsw21J2UMYgbIH5kctcJLK2lwWPau2GN84=&parentPagePath=/content/pwc/gx/en (Accessed 10 Oct 2023).

Стаття надійшла до редакції 23.10.2023 р.

<https://nayka.com.ua>

Електронне фахове видання

Ефективна
ЕКОНОМІКА

Виходить 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»)

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

e-mail: economy_2008@ukr.net

 viber: +38 050 3820663

УДК 336.764.1

С. М. Халатур,

д. е. н., професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Дніпровський державний аграрно-економічний університетORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8331-3341>

Ю. Г. Векленко,

здобувач гр. МгФБС-22,

Дніпровський державний аграрно-економічний університет,

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-6331-8582>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.59

ІННОВАЦІЙНІ ТРЕНДИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОТНИХ ЗАСОБІВ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

S. Khalatur,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Finance,
Banking and Insurance, Dnipro State Agrarian and Economic University

Yu. Veklenko,

Student of the gr. MgFBS-22,

Dnipro State Agrarian and Economic University

INNOVATIVE TRENDS IN IMPROVING THE USE OF WORKING CAPITAL OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

У статті проаналізовано основні інноваційні аспекти і шляхи удосконалення використання оборотних активів підприємств. Досліджено теоретичні аспекти щодо визначення економічної категорії "оборотні засоби" аграрного підприємства різними науковцями з погляду ідентичності тотожних дефініцій "оборотні активи" і "оборотний капітал". Авторами удосконалено і уточнено класифікацію оборотних активів за допомогою різних характерних ознак на підставі вивчених теоретичних підходів сформульованих в різних джерелах літератури економічного напрямку. Також виявлено напрями ефективності використання оборотних засобів аграрних підприємств. Також наведено складові механізму інноваційної стратегії удосконалення використання оборотних засобів аграрного підприємства. Проведені дослідження показали, що на підвищення ефективності та удосконалення використання оборотних активів здійснюють вплив внутрішні і зовнішні складові інноваційної стратегії підприємств аграрного сектору економіки.

The article analyzes the main innovative aspects and ways to improve the use of current assets of enterprises. The theoretical aspects regarding the definition of the economic category "current assets" of an agricultural enterprise by various scientists from the point of view of the identity of the identical definitions "current assets" and "current capital" have been studied. The authors improved and clarified the classification of current assets using various characteristic features based on the studied theoretical approaches formulated in various sources of economic literature. The efficiency of the use of working capital is characterized by the speed of their rotation, turnover. The less they are delayed at individual stages, the faster their cycle is completed. Acceleration of the turnover of these funds is caused by: first, an increase in the volume of production for each monetary unit of the company's current expenses; secondly, the release of part of the funds and, thanks to this, the creation of additional reserves for the expansion of production. Taking into account the mentioned circumstances, when analyzing and planning the company's activities, it is necessary to pay special attention to determining the need for working capital, taking into account the technological and financial conditions formed at the enterprise, as well as sources of their financing, abandoning outdated forms and methods that inhibit the growth of the effective use of working capital means. Areas of efficiency in the use of working capital of agricultural enterprises were

also revealed. The components of the innovative strategy mechanism for improving the use of working capital of an agricultural enterprise are also given. The conducted studies showed that the internal and external components of the innovative strategy of the enterprises of the agrarian sector of the economy influence the improvement of efficiency and the improvement of the use of current assets. Increasing the efficiency of the use of working capital is ensured by the acceleration of their turnover at all stages of the capital cycle of agricultural production enterprises.

Ключові слова: інноваційна стратегія, оборотні засоби, оборотний капітал, аграрне підприємство, використання оборотних засобів.

Keywords: innovative strategy, working capital, working capital, agricultural enterprise, use of working capital.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Серед найважливіших засобів виробничого аграрного підприємства найбільша увага приділяється формуванню оборотних засобів, їх ефективному управлінню, удосконаленню та підвищенню використання в ринковому конкурентному середовищі. Останнім часом актуальним залишається питання пошуку інноваційних трендів в стратегічному управлінні діяльністю сільськогосподарських виробників.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Проблематика економічних досліджень сучасних авторів-науковців передбачає вивчення удосконалення ефективності використання оборотних засобів підприємств серед яких слід відокремити Бланка І.О., Білик М.Д., Буряка А.Д., Осипова В.І., Окселек Н.О., Поддєрьогіна А.М., Продіуса Ю.І., Батракова Т.І., Бондар В.В., Коваленка Ю.М., Кошельок Г.В., Малишко В.С., Маликова І.П., Кулакова С.Ю., Лозовський Д.М., Єропутова О.О., Ярошевська О.В., Партута Т.О., Супрун О.М., Фрунза С.А. [1–7]. Однак досить актуальним залишається питання щодо інноваційних підходів управління оборотними засобами, а також підвищення ефективності їх використання в підприємствах аграрного сектору.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів щодо інноваційного розвитку аграрних підприємств при удосконаленні використання їх оборотних засобів у мінливих ринкових умовах.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Сутність та управління ефективністю використання оборотних засобів розглядається в багатьох наукових працях вчених-дослідників. Однак вони мають різні теоретичні підходи та відрізняються за характерними особливостями вивчених категорій. Авторами економічних публікацій визначається поняття "оборотні засоби" як це сукупність грошових коштів, авансованих для створення і використання оборотних виробничих фондів та обігових фондів для забезпечення безперервного процесу виробництва та реалізації продукції [5, с. 138].

Дослідники фінансово-економічних положень Бедринцев М.Д., Довгань Л.П. надають наступне тлумачення: "обігові кошти (оборотний капітал) — це активи, які протягом одного виробничого циклу або одного календарного року можуть бути перетворені на грошові засоби. У практиці планування і обліку господарської діяльності до складу оборотних коштів входять: виробничі запаси; незавершене виробництво та напівфабрикати власного виготовлення; витрати майбутніх періодів, готова продукція, товари відвантажені, грошові кошти" [2, с. 116].

На думку інших науковців "оборотні кошти не слід ототожнювати з матеріальними цінностями, в які вони вкладені, тобто оборотними засобами і засобами обігу", вони вважають, що "оборотні засоби і засоби обігу виступають у вигляді засобів виробництва (сировина, матеріали, напівфабрикати тощо) і лише в незначній частині гроші (каса, поточний рахунок, кошти в розрахунках тощо), обслуговують економічний обіг оборотних засобів і засобів обігу підприємства. Саме в матеріальну частину обо-

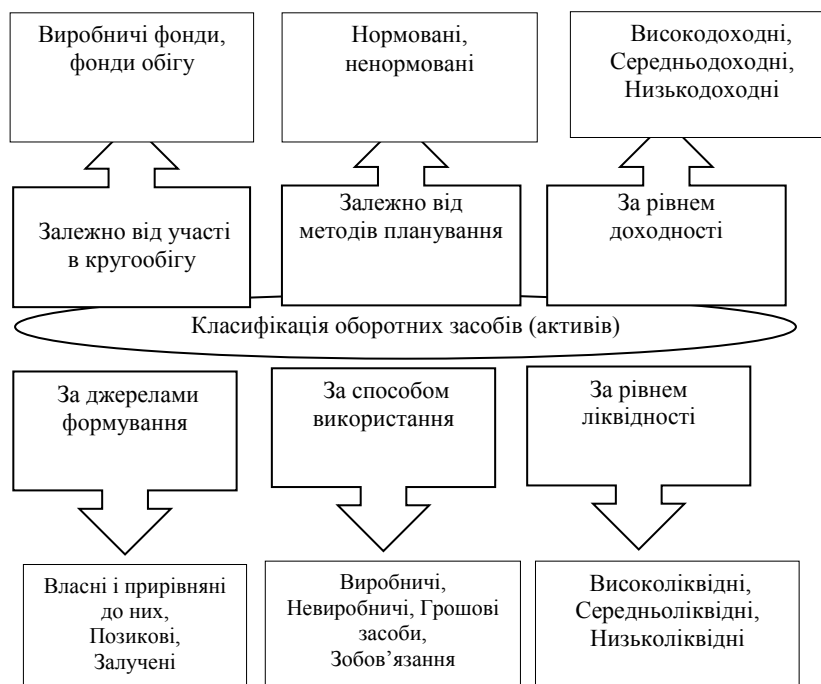

Рис. 1. Класифікація оборотних засобів (активів) аграрних підприємств

Джерело: складено авторами на підставі [1—6].

ротних засобів вкладаються грошові кошти з метою використання їх у виробництві, наприклад запаси і сировина використані для створення готової продукції, незавершене виробництво є теж частиною напівфабрикатів і матеріалів, паливо витрачається при заправці тракторів і комбайнів, насіння і добрива вносять під час посіву окремих сільськогосподарських культур [6].

Враховуючи думки різних науковців, узагальнюючу характеристику дефіції "оборотні засоби" можна сформулювати таким чином: це виробничі активи і грошові кошти підприємства, що використовуються в процесі виробничої і фінансової діяльності підприємства і переносять повністю свою вартість на новостворену продукцію, яка при реалізації створює новий капітал в грошовому виразі.

На рисунку 1 розглянемо основні види оборотних активів підприємств за основними характерними ознаками.

Поняття ефективності використання оборотних засобів пов'язане здебільшого з виробничою і фінансовою діяльністю підприємств аграрного виробництва. Удосконалення використання оборотних засобів може бути забезпечене прискоренням та підвищенням рівня оборотності, за рахунок якого скорочуються терміни обороту, а внаслідок цього і зменшення періодів обертання різних видів оборотного капіталу: запасів, готової продукції, незвершеного виробництва, дебіторської і кредиторської

заборгованості і ін. [1, с. 58]. За рахунок скорочення неробочого капіталу або неліквідних оборотних активів, перетворення їх на готову продукцію зростатиме обсяг коштів в грошовому виразі.

Необхідною передумовою конкурентного розвитку сільськогосподарської галузі економіки є використання на агропідприємствах інноваційних методів і підходів до управління і використання оборотних активів, пошук нових технологій з мінімізацією матеріальних витрат на виробництво продукції.

В структурі механізму формування інноваційної стратегії удосконалення використання оборотних засобів аграрного підприємства варто виділити наступні основні складові (рис. 2):

1. Виявлення, оцінка та усунення ризиків інноваційної стратегії.

2. Оцінка інноваційних можливостей при управлінні оборотними засобами.

3. Виявлення інноваційної привабливості, можливості підвищення ефективності використання оборотних засобів.

4. Проведення SWOP-аналізу, виявлення переваг, недоліків, можливостей, загроз, сильних і слабких сторін.

5. Планування інноваційних підходів щодо управління оборотними засобами.

6. Реалізація інноваційної стратегії щодо підвищення ефективності використання оборотних засобів.

Рис. 2. Механізм формування інноваційної стратегії удосконалення використання оборотних засобів аграрного підприємства

Джерело: складено авторами.

7. Управління інноваційною стратегією з врахуванням стратегічних змін.

ВИСНОВКИ

Отже, особливості інноваційних тренів при удосконаленні використання оборотних активів агровиробничих підприємств спрямовані на удосконалення роботи з постачальниками і покупцями, управління дебіторської і кредиторської заборгованості, удосконаленню товарообороту і руху грошових потоків, оптимізації матеріальних витрат, мінімізацію виробничих запасів, поліпшення фінансової і кредитної дисципліни, формування необхідних резервів, прискорення обороту грошових коштів і оборотного капіталу.

Література:

1. Батракова Т.І., Бондар В.В. Напрями підвищення ефективності використання оборотних засобів підприємства. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2019. С. 57—60. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_15/5/16.pdf (дата звернення: 22.10.2023).
2. Бедринець М.Д., Довгань Л.П. Фінанси підприємств: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2018. 292с.
3. Кошельок Г.В., Малишко В.С., Маликова І.П. Факторний аналіз ефективності використання оборотних коштів підприємства. Проблеми системного підходу в економіці. Економіка та управління підприємствами 2018. URL: <http://dSPACE.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7819/1/> (дата звернення: 22.10.2023).

4. Кулакова С.Ю., Лозовський Д.М. Методологічні аспекти управління оборотними засобами підприємства. Ефективна економіка. 2013. №11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2516> (дата звернення: 22.10.2023).

5. Партута Т.О. Ефективність використання оборотних засобів підприємства. Агросвіт. 2012. №13. С. 62—68. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/13_2012/15.pdf (дата звернення: 24.10.2023).

6. Супрун О.М. Проблема прискорення обігу оборотних коштів на підприємстві. Ефективна економіка. 2013. №7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2185> (дата звернення: 25.10.2023).

7. Фрунза С.А. Основні напрями ефективного використання оборотного активу сільськогосподарського підприємства. 2017. Вип.21. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/15880-7266.pdf> (дата звернення: 23.10.2023).

8. Khalatur, S., Vinichenko, I., & Volovyk, D. (2021). Development of modern business processes and outsourcing activities. Baltic Journal of Economic Studies, 7(3), 195-202. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-3-195-202> (дата звернення: 24.10.2023).

9. Khalatur, S., & Dubovych, O. (2022). Financial Engineering of Green Finance as an Element of Environmental Innovation Management. Marketing and Management of Innovations, 1, 232—246. URL: <http://doi.org/10.21272/mmi.2022.1-17> (дата звернення: 23.10.2023).

10. Khalatur, S., Pavlova, H., Vasilieva, L.,

Karamushka, D., Danilevica, A. (2022). Innovation management as basis of digitalization trends and security of financial sector. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 9 (4), 56—76. URL: [http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(3\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(3)) (дата звернення: 25.10.2023).

11. Khalatur, S., Pavlova, H., Vasilieva, L., Karamushka, D., Danilevica, A. (2022). Innovation management as basis of digitalization trends and security of financial sector. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 9 (4), pp. 56—76. URL: [http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(3\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(3)) (дата звернення: 25.10.2023).

12. Khalatur, S., Tvaronaviciene, M., Dovgal, O., Levkovich, O., Vodolazska, O. (2022). Impact of selected factors on digitalization of financial sector, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 10 (1), pp. 358—377. URL: [https://doi.org/10.9770/jesi.2022.10.1\(19\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2022.10.1(19)) (дата звернення: 25.10.2023).

References:

1. Batrakova, T.I., Bondar, V.V. (2019), "Directions for improving the efficiency of the use of the company's working capital", *Scientific Bulletin of Kherson State University*, pp. 57—60, available at: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_15/5/16.pdf (Accessed October 22, 2023).

2. Bedrynets, M.D. and Dovgan, L.P. (2018), *Finansy pidpryyemstv: navchalnyy posibnyk* [Enterprise finance: a study guide]. Tsentru uchbovoyi literatury, Kyiv, Ukraine.

3. Koshelok, G.V., Malyshko, V.S. and Malikova, I.P. (2018), "Factor analysis of the efficiency of the use of working capital of the enterprise", *Problemy systemnoho pidkhodu v ekonomitsi. Ekonomika ta upravlinnya pidpryyemstvamy* available at: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7819/1/> (Accessed October 22, 2023).

4. Kulakova, S.Yu. and Lozovsky, D.M. (2013), "Methodological aspects of management of working capital of the enterprise". *Efficient economy*. [Online], vol. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2516> (Accessed October 22, 2023).

5. Partuta, T.O. (2012), "The efficiency of the use of working capital of the enterprise". *Ahrosvit*, vol. 13, pp. 62—68, available at: http://www.agrosvit.info/pdf/13_2012/15.pdf (Accessed October 24, 2023).

6. Suprun, O.M. (2013), "The problem of accelerating the circulation of working capital at the enterprise", *Efektivna ekonomika* [Online], vol. 7, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2185> (Accessed October 25, 2023).

7. Frunza, S.A. (2017), "The main directions of effective use of the current assets of the agricultural enterprise", vol. 21, available at: [https://](https://core.ac.uk/download/pdf/158807266.pdf)

core.ac.uk/download/pdf/158807266.pdf (Accessed October 23, 2023).

8. Khalatur, S., Vinichenko, I., and Volovyk, D. (2021), "Development of modern business processes and outsourcing activities", *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 7 (3), pp. 195—202. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-3-195-202>.

9. Khalatur, S., and Dubovych, O. (2022), "Financial Engineering of Green Finance as an Element of Environmental Innovation Management", *Marketing and Management of Innovations*, vol. 1, pp. 232—246. <http://doi.org/10.21272/mmi.2022.1-17>.

10. Khalatur, S., Pavlova, H., Vasilieva, L., Karamushka, D., and Danilevica, A. (2022), "Innovation management as basis of digitalization trends and security of financial sector", *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, vol. 9 (4), pp. 56—76. [http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(3\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(3)).

11. Khalatur, S., Honcharenko, O., Karamushka, O., Solodovnykova, I., & Shramko, I. (2022), "Paradigm transformation of the economic crises modeling", *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, vol. 4 (45), pp. 285—297. DOI: 10.55643/fcaptp.4.45.2022.3833.

12. Khalatur, S., Tvaronaviciene, M., Dovgal, O., Levkovich, O., and Vodolazska, O. (2022), "Impact of selected factors on digitalization of financial sector", *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, vol. 10 (1): pp. 358—377. [https://doi.org/10.9770/jesi.2022.10.1\(19\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2022.10.1(19)).

Стаття надійшла до редакції 29.10.2023 р.

<https://nayka.com.ua>

Електронне фахове видання

Ефективна
ЕКОНОМІКА

Виходить 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б») Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

e-mail: economy_2008@ukr.net

viber: +38 050 3820663

УДК 657.6:657.44

Т. О. Меліхова,

д. е. н., професор, кафедри обліку, аналізу, оподаткування та аудиту,

Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні ЗНУ, м. Запоріжжя

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9934-8722>

С. С. Грушевий,

магістрант кафедри обліку, аналізу, оподаткування та аудиту,

Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні ЗНУ, м. Запоріжжя

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3024-7392>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.64

УДОСКОНАЛЕННЯ ДОКУМЕНТУВАННЯ ОБЛІКУ ТА КОНТРОЛЮ СОБІВАРТОСТІ ГОТОВОЇ ПРОДУКЦІЇ З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ

T. Melikhova,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Accounting, Analysis, Taxation and Audit,

Engineering Educational and Scientific Institute im. YU.M. Potebni of Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

S. Grushevyi,

Master's student, Engineering Educational and Scientific Institute

im. Yu.M. Potebni of Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING DOCUMENTATION AND COST CONTROL OF FINISHED PRODUCTS IN ORDER TO IMPROVE THE QUALITY OF ACCOUNTING ORGANIZATION

На промислових підприємствах велику питому вагу у витратах займає собівартість готової продукції. Особливістю формування собівартості є те, що на неї списують елементи витрат, а саме витрати: матеріальні, оплату праці, відрахування на соціальні заходи, амортизаційні, інші операційні витрати, загальновиробничі витрати. Однак актуальною проблемою є відсутність документів для ведення обліку та проведення контролю.

Метою роботи є розробка документування обліку та контролю собівартості готової продукції для підвищення якості організації обліку.

Метою контролю собівартості готової продукції є дослідження правильності формування собівартості готової продукції за елементами витрат та відображення в обліку та звітності.

Завдання проведення контролю собівартості готової продукції полягають у перевірці правильності: формування виробничих витрат та загальновиробничих витрат за елементами, розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю та при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції, визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції.

У роботі розроблена методика проведення контролю собівартості готової продукції, яка на відміну від існуючих включає: тест внутрішнього контролю, загальний план, програму, робочі документи. Запропонована програма перевірки надасть змогу контролеру охопити всі аспекти обліку собівартості готової продукції на підприємстві, дослідити правильність відображення в обліку собівартості готової продукції, вчасно виявити порушення, провести якісну перевірку.

Для удосконалення документування обліку запропоновані відомості, а саме: формування виробничих витрат та загальновиробничих витрат за елементами, розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю та при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції, визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції. Це прискорить розрахунки собівартості та відображення в обліку, розроблені шаблони документів зменшать вірогідність помилок в обліку, завищення витрат та допоможуть підприємству правильно організувати облік.

At industrial enterprises, the cost of finished products occupies a large proportion of costs. The peculiarity of the formation of the cost price is that it is charged with elements of costs, namely costs: material, labor wages, deductions for social activities, depreciation, other operating costs, general production costs. However, an urgent problem is the lack of documents for record keeping and control.

The purpose of the work is the development of documentation of accounting and control of the cost of finished products to improve the quality of the organization of accounting.

The purpose of controlling the cost of finished products is to study the correctness of the formation of the cost of finished products according to the elements of expenses and their reflection in accounting and reporting.

The task of controlling the cost of finished products is to check the correctness of: the formation of production costs and general production costs by elements, the distribution of general production costs according to the basis of distribution by normal capacity and when using direct costs related to the production of products, the determination of the production cost of finished products produced for the month.

The method of controlling the cost of finished products was developed in the work, which, unlike the existing ones, includes: an internal control test, a general plan, a program, working documents. The proposed audit program will enable the auditor to cover all aspects of accounting for the cost of finished products at the enterprise, to investigate the correctness of the accounting of the cost of finished products, to detect violations in a timely manner, and to conduct a quality check.

In order to improve accounting documentation, information is proposed, namely: the formation of production costs and general production costs by elements, the distribution of general production costs according to the distribution base by normal capacity and when using direct costs related to the production of products, the determination of the production cost of finished products produced per month. This will speed up cost calculations and accounting, developed document templates will reduce the likelihood of accounting errors, cost overruns, and help the company organize accounting correctly.

Ключові слова: документування обліку, облік, організація обліку, відомості, контроль, перевірка, собівартість, готова продукція, елементи, тест, план, програми, робочі документи.

Key words: accounting documentation, accounting, organization of accounting, information, control, inspection, cost, finished products, elements, test, plan, programs, working documents.

ВСТУП

На промислових підприємствах велику вагу у витратах займає собівартість готової продукції. Особливістю формування собівартості є те, що на неї списують елементи витрат, а саме витрати: матеріальні, оплату праці, відрахування на соціальні заходи, амортизаційні, інші операційні витрати, загальновиробничі витрати. Однак актуальною проблемою є відсутність документів для ведення обліку та проведення контролю.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблемними питаннями документування обліку та контролю собівартості готової продукції займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Бутинець Ф.Ф., Давидов Г.М., Кулаковська Л.П., Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Піча Ю.В., Сахарцева І.І., Усач Б.Ф. та інші. Автори розглядають дане питання зі своєї точки зору та акцентують увагу на різних аспектах ведення обліку та проведення контролю витрат. Проте саме питання розробки методики документування обліку та проведення контролю собівартості готової продукції розкрито недостатньо і потребує подальшого дослідження.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою роботи є розробка документування обліку та контролю собівартості готової продукції для підвищення якості організації обліку.

Метою контролю собівартості готової продукції є дослідження правильності формуван-

ня собівартості готової продукції за елементами витрат та відображення в обліку та звітності.

Завдання проведення контролю собівартості готової продукції полягають у перевірці правильності: формування виробничих витрат та загальновиробничих витрат за елементами, розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю та при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції, визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції.

Тест внутрішнього контролю собівартості готової продукції подано в таблиці 1.

Одержавши в процесі попереднього планування дані про підприємство, контролер приступає до розробки загального плану контролю собівартості готової продукції (табл. 2). Загальний план контролю собівартості готової продукції є документом організаційно-методологічного характеру. План складається з переліку робіт на декілька етапах і строків їх виконання із зазначенням виконавців.

При первинному контролі, процедури контролю будуть залежити від рівня довіри до попередніх результатів. Якщо контроль буде базуватися на даних попередньої перевірки, то необхідно уважно вивчити його робочі документи або детально організацію обліку.

Програму контролю собівартості готової продукції наведено в таблиці 3. Для вирішення поставлених завдань контролю собівартості го-

Таблиця 1. Тест внутрішнього контролю собівартості реалізованої продукції

№	Зміст питання	Варіанти відповіді			
		Інформація відсутня	Так	Ні	Примітки
1	Яку продукцію випускає Ваше підприємство: - _____; - _____; - _____; - _____?				
2	Що включають виробничі витрати на Вашому підприємстві: - матеріальні витрати; - витрати на заробітну плату; - витрати на ЄСВ; - витрати на амортизацію; - інші витрати; - фінансові витрати?				
3	Що включають загальновиробничі витрати на Вашому підприємстві: - матеріальні витрати; - витрати на заробітну плату; - витрати на ЄСВ; - витрати на амортизацію; - інші витрати; - фінансові витрати?				
4	Що є базою розподілу загальновиробничих витрат на Вашому підприємстві: - відпрацьовані станко-години; - машино-години; - людино-години?				
5	Що включають в себе прямі витрати на Вашому підприємстві: - пряму працю; - прямі матеріали?				
6	Як визначається виробнича собівартість випущеної за місяць готової продукції: - Незавершене виробництво на початок місяця + Виробничі витрати за місяць + Незавершене виробництво на кінець місяця; - Незавершене виробництво на початок місяця - Виробничі витрати за місяць - Незавершене виробництво на кінець місяця; - Незавершене виробництво на початок місяця + Виробничі витрати за місяць - Незавершене виробництво на кінець місяця; - Незавершене виробництво на початок місяця - Виробничі витрати за місяць + Незавершене виробництво на кінець місяця?				
7	Як відображається в обліку списання собівартості готової продукції: - Дт 901 Кт 26; - Дт 901 Кт 23; - Дт 902 Кт 28; - Дт 903 Кт 23?				
8	Що відноситься до змінних загальновиробничих витрат: - електроенергія; - прибирання приміщення цеху; - амортизація цеху; - амортизація обладнання цеху; - оплата праці майстра цеху; - ЄСВ на оплату праці майстра цеху; - інші витрати?				
9	Що відноситься до постійних загальновиробничих витрат: - електроенергія; - прибирання приміщення цеху; - амортизація цеху; - амортизація обладнання цеху; - оплата праці майстра цеху; - ЄСВ на оплату праці майстра цеху; - інші витрати?				
10	Куди списується собівартість готової продукції: - на фінансовий результат; - на витрати виробництва; - на загальновиробничі витрати; - на витрати за елементами?				

Джерело: складено авторами.

отової продукції пропонуємо робочі документи (табл. 4—8), які на думку авторів стануть обґрунтованими доказами якісного проведення перевірки.

Для документування обліку собівартості готової продукції відсутні первинні документи, а данні та відповідні розрахунки відображаються у довідках бухгалтерії, але це не зручно і витрачається багато зайвого часу. Для удосконалення документування

обліку запропоновані відомості, а саме: формування виробничих витрат та загальновиробничих витрат за елементами, розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю та при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції, визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції, що наведені у таблицях 9—13.

ВИСНОВКИ

У роботі розроблена методика проведення контролю собівартості готової продукції, яка на відміну від існуючих включає: тест внутрішнього контролю, загальний план, програму, робочі документи. Запропонована програма перевірки надасть змогу контролеру охопити всі аспекти обліку собівартості готової продукції на підприємстві, дослідити правильність відображення в обліку собівартості готової продукції,

Таблиця 2. Загальний план проведення контролю собівартості готової продукції

Етап перевірки	Процедури перевірки	Період проведення	Виконавці
Підготовчий	Знайомство з бізнесом клієнта, планування проведення перевірки собівартості реалізованої продукції		
Основний	Перевірка правильності формування виробничих витрат за елементами Перевірка правильності формування загальновиробничих витрат за елементами Перевірка правильності розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю Перевірка бази розподілу загальновиробничих витрат при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції Перевірка правильності визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції		
Завершальний	Складання звіту за результатами перевірки		

Джерело: складено авторами.

Таблиця 3. Програма контролю собівартості готової продукції

№	Мета	Перелік процедур контролю	Критерії якості	Метод перевірки	Код робочого документа	Період проведення	Виконавець	Примітки
1	Впевнитись у правильності формування виробничих витрат	Перевірка правильності формування виробничих витрат за елементами	А, Б, В, Г, Е	Документальний, арифметичний, по суті, вибірковий	СВ-1			
2	Впевнитись у правильності формування загальновиробничих витрат	Перевірка правильності формування загальновиробничих витрат за елементами	А, Б, В, Г, Е	Документальний, арифметичний, по суті, вибірковий	СВ-2			
3	Впевнитись у правильності розподілу загальновиробничих витрат	Перевірка правильності розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю	А, Б, В, Г, Е	Документальний, по суті, арифметичний, вибірковий	СВ-3			
4	Впевнитись у бази розподілу загальновиробничих витрат, якщо використовують прямі витрати, пов'язані з виробництвом продукції	Перевірка бази розподілу загальновиробничих витрат при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції	А, Б, В, Г, Е	Документальний, по суті, арифметичний, вибірковий	СВ-4			
5	Впевнитись у правильності визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції	Перевірка правильності визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції	А, Б, В, Г, Е	Документальний, по суті, арифметичний, вибірковий	СВ-5			
Критерії якості перевірки: наявність – А; правдивість – Б; права та зобов'язання – В; повнота – Г; вимірювання – Д; оцінку вартості – Е; подання і розкриття – С.								

Джерело: складено авторами.

Таблиця 4. Робочий документ СВ-1 — Перевірка правильності формування виробничих витрат за елементами

Вид готової продукції	За даними підприємства	За даними аудиту						Відхилення
		Матеріальні витрати	Витрати на заробітну плату	Витрати на ЄСВ	Витрати на амортизацію	Інші витрати	Разом	

Джерело: складено авторами.

Таблиця 5. Робочий документ СВ-2 — Перевірка правильності формування загальновиробничих витрат за елементами

Вид готової продукції	За даними підприємства	За даними аудиту						Відхилення
		Матеріальні витрати	Витрати на заробітну плату	Витрати на ЄСВ	Витрати на амортизацію	Інші витрати	Разом	

Джерело: складено авторами.

Таблиця 6. Робочий документ СВ-3 — Перевірка правильності розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю

Вид готової продукції	За даними підприємства	За даними аудиту										Відхилення
		База розподілу за нормальною потужністю, прями витрати	Загальновиробничі витрати за нормальною потужністю, у тому числі:		Сума постійних загальновиробничих витрат, що припадає на одиницю бази розподілу за нормальної потужності (5÷3)	База розподілу за фактичною потужністю, прями витрати	Фактичні загальновиробничі витрати, у тому числі:		Постійні розподілені загальновиробничі витрати (7×6)	Постійні нерозподілені загальновиробничі витрати (9-10)		
			змінні загальновиробничі витрати	постійні загальновиробничі витрати			змінні загальновиробничі витрати	постійні загальновиробничі витрати				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	

Джерело: складено авторами.

Таблиця 7. Робочий документ СВ-4 — Перевірка розподілу загальновиробничих витрат при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції

Вид готової продукції	За даними підприємства	За даними аудиту								Відхилення
		Прямі витрати, грн					Змінні загально-виробничі витрати (субрахунок 911), грн	Постійні розподілені загально-виробничі витрати (субрахунок 912), грн	Витрати, списані за місяць на виробничу собівартість продукції, грн (гр.5 + гр.7 + гр.8)	
		Прямі матеріальні витрати	Прямі витрати на оплату праці	Інші прямі витрати	усього прямих витрати					
1	2	3	4	5	Сума (гр.2 + гр.3 + гр.4)	%	8	9	10	11

Джерело: складено авторами.

Таблиця 8. Робочий документ СВ-5 — Перевірка правильності визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції

Вид готової продукції	За даними підприємства					За даними аудиту					Відхилення				
	Незавершене виробництво на початок місяця, грн	Виробничі витрати за місяць, грн	Незавершене виробництво на кінець місяця, грн	Виробнича собівартість випущеної за місяць готової продукції, грн (2+3-4)	Визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції	Незавершене виробництво на початок місяця, грн	Виробничі витрати за місяць, грн	Незавершене виробництво на кінець місяця, грн	Виробнича собівартість випущеної за місяць готової продукції, грн (7+8-9)	визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції	Незавершене виробництво на початок місяця, грн	Виробничі витрати за місяць, грн	Незавершене виробництво на кінець місяця, грн	Виробнича собівартість випущеної за місяць готової продукції, грн	визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Джерело: складено авторами.

Таблиця 9. Відомість формування виробничих витрат за елементами

Вид готової продукції	Матеріальні витрати	Витрати на зарплату	Витрати на ЄСВ	Витрати на амортизацію	Інші витрати	Разом

Джерело: складено авторами.

Таблиця 10. Відомість формування загальновиробничих витрат за елементами

Вид готової продукції	Матеріальні витрати	Витрати на зарплату	Витрати на ЄСВ	Витрати на амортизацію	Інші витрати	Разом

Джерело: складено авторами.

Таблиця 11. Відомість розподілу загальновиробничих витрат

Вид готової продукції	База розподілу за нормальною потужністю, прямі витрати	Загальновиробничі витрати за нормальною потужністю, у тому числі:		Сума постійних загальновиробничих витрат, що припадає на одиницю бази розподілу за нормальною потужністю (4÷2)	База розподілу за фактичною потужністю, прямі витрати	Фактичні загальновиробничі витрати, у тому числі:		Постійні розподілені загальновиробничі витрати (6×5)	Постійні нерозподілені загальновиробничі витрати (8-9)
		змінні загальновиробничі витрати	постійні загальновиробничі витрати			змінні загальновиробничі витрати	постійні загальновиробничі витрати		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Джерело: складено авторами.

Таблиця 12. Відомість розподілу загальновиробничих витрат, якщо використовують прямі витрати, пов'язані з виробництвом продукції

Вид готової продукції	Прямі витрати, грн					Змінні загально-виробничі витрати (субрахунок 911), грн	Постійні розподілені загально-виробничі витрати (субрахунок 912), грн	Витрати, списані за місяць на виробничу собівартість продукції, грн (5+7+8)
	Прямі матеріальні витрати	Прямі витрати на оплату праці	Інші прямі витрати	усього прямих витрати				
				Сума (2+3+4)	%			
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Джерело: складено авторами.

Таблиця 13. Відомість визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції

Вид готової продукції	Незавершене виробництво на початок місяця, грн	Виробничі витрати за місяць, грн	Незавершене виробництво на кінець місяця, грн	Виробнича собівартість випущеної за місяць готової продукції, грн (2+3+4)	Визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції
1	2	3	4	5	6

Джерело: складено авторами.

вчасно виявити порушення, провести якісну перевірку.

Для удосконалення документування обліку запропоновані відомості, а саме: формування виробничих витрат та загальновиробничих витрат за елементами, розподілу загальновиробничих витрат відповідно бази розподілу за нормальною потужністю та при використанні прямих витрат, пов'язаних з виробництвом продукції, визначення виробничої собівартості випущеної за місяць готової продукції. Це прискорить розрахунки собівартості та відображення в обліку, розроблені шаблони документів зменшать вірогідність помилок в обліку, завищення витрат та допоможуть підприємству правильно організувати облік.

Література:

1. Меліхова Т. О., Шишига М. П. Удосконалення обліку і аудиту адміністративних витрат підприємства. Економіка та держава. 2020. № 11. С. 28—34. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.11.28
2. Меліхова Т. О., Троян О. В., Лауреанті Д. С. Удосконалення методики внутрішнього контролю витрат на виробництво для підвищення економічної безпеки підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 3. С. 34—41.

3. Феофанов А. К., Меліхов В. В. Удосконалення внутрішнього аудиту витрат на виробництво для покращення ефективності роботи підприємства. Ефективна економіка. 2019. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7508> (дата звернення: 16.10.2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.12.82

4. Макаренко А. П., Хайло Г. С. Розробка програми аудиту витрат на виробництво продукції з метою підвищення ефективності діяльності підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 1. С. 68—75.

5. Макаренко А. П., Ряннічева А. А. Удосконалення методики аудиту виробничої собівартості продукції підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 2. С. 12—19. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.2.12

6. Макаренко А. П., Босенко Е. О. Організація та методика аудиту готової продукції. Ефективна економіка. 2019. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6818> (дата звернення: 16.10.2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.1.3

7. Меліхова Т. О., Феофанова І. В., Лісіна Н. А. Удосконалення методики аудиту готової продукції для покращення системи обліку на

підприємстві. Інвестиції: практика та досвід. 2020. № 1. С. 19—26. DOI: 10.32702/2306-6814.2020.1.19

8. Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Бескоста Г.М. Аудит : навч.-метод. посібник. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. 184 с.

9. Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Бескоста Г.М. Організація і методика аудиту : навч.-метод. посібник. Запоріжжя: ЗДІА, 2015. 190с.

10. Меліхова Т.О. Визначення витрат господарської діяльності підприємства. Бізнес Інформ. Харків : ХНЕУ, НДЦ індустріальних проблем розвитку НАН України, ВД "Інжек", 2013. № 3. С. 254—258.

11. Меліхова Т.О. Економічна безпека підприємства: формування, контроль, ефективність: монографія. Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2018. 632 с.

12. Меліхова Т.О., Височина В.В. Розробка програми аудиту витрат на виробництво для підвищення фінансової безпеки підприємства. Економіка та держава, 2018. № 1. С. 69—75.

13. Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Чакалова Н.С. Теорія і методика документування в обліку та аудиті : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти за рівнем бакалавра зі спеціальності 071 "Облік і оподаткування" за денною та заочною формою навчання, Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 400 с.

14. Макаренко А. П., Меліхова Т. О., Подмешальська Ю. В., Чакалова Н. С. Теорія бухгалтерського обліку : навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності 071 "Облік і оподаткування" освітньо-професійної програми "Оподаткування, облік, контроль в управлінні підприємством". Запоріжжя : ЗНУ, 2022. 516 с.

15. Макаренко А. П., Меліхова Т. О., Кутчак Ю. М. Фінансовий облік II : навчальний посібник для здобувачів рівня вищої освіти бакалавра спеціальності 071 "Облік і оподаткування" освітньо-професійної програми "Оподаткування, облік, контроль в управлінні підприємством". Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 368 с.

References:

1. Melikhova, T. and Shyshyha, M. (2020), "Improving accounting and auditing of administrative costs of the enterprise", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 11, pp. 28—34. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.11.28

2. Melikhova, T., Troyan, O. and Laureant, D. (2019), "Improvement of internal control method of costs of production for increasing enterprise economic security", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 3, pp. 34—41.

3. Feofanov, L. K. and Melikhov, V. V. (2019), "Improve internal audit of production costs to improve

enterprise performance", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 12, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7508> (Accessed 16 Oct 2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.12.82

4. Makarenko, A. and Khailo, A. (2017), "Development of goods manufactured cost auditing program with the aim of company activity increase", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 1, pp. 68—75.

5. Makarenko, A. and Ryanicheva, A. (2019), "Improvement of the methodology of the audit production cost of the enterprise", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 2, pp. 12—19.

6. Makarenko, A. P. and Bosenko, E. O. (2019), "Audit of finished products", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 1, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6818> (Accessed 16 Oct 2023).

7. Melikhova, T., Feofanova, I. and Lisina, N. (2020), "Improvement of the finished product audit methodology for improving the enterprise accounting system", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 1, pp. 19—26.

8. Makarenko, A.P. Melikhova, T. O. and Beskosta, H. M. (2016), *Audyt [Audit]*, ZDIA, Zaporizhzhya, Ukraine.

9. Makarenko, A.P. Melikhova, T. O. and Beskosta, H. M. (2015), *Orhanizatsiya i metodyka audyt [Organization and method of audit]*, ZDIA, Zaporizhzhya, Ukraine.

10. Melikhova, T.O. (2013), "Determination of expenses of the economic activity of the enterprise", *Zhurnal "Biznes Inform"*, vol. 3, pp. 254—258.

11. Melikhova, T.O. (2018), *Ekonomichna bezpeka pidpryyemstva: formirovanyie, kontrol', efektyvnist' [Economic security of the enterprise: formation, control, efficiency]*, Kherson, Ukraine.

12. Melikhova, T.O. and Vysochyna, V.V. (2018), "Development of a program for auditing production costs to improve the financial safety of the enterprise", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 1, pp. 69—75.

13. Makarenko, A.P., Melikhova, T. O. and Chakalova, N.S. (2020), *Teoriya i metodyka dokumentuvannya v obliku ta audyti Theory and methods of documentation in accounting and auditing [Теорія і методика документування в обліку та аудиті]*, ZNU, Zaporizhzhya, Ukraine.

14. Makarenko, A.P., Melikhova, T. O., Podmeshalska, Y. V. and Chakalova, N.S. (2022), *Teoriya bukhgalterskoho obliku. Theory of accounting: a study guide for higher education bachelor degree holders [Теорія бухгалтерського обліку]*, ZNU, Zaporizhzhya, Ukraine.

15. Makarenko, A. P., Melikhova, T. O. and Kutchak Yu. M. (2023), *Finansovyy oblik II. [Financial accounting II]*, ZNU, Zaporizhzhya, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2023 р.

УДК 657:331.2

А. П. Макаренко,

д. е. н., професор, професор кафедри обліку, аналізу, оподаткування та аудиту,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні ЗНУ, м. ЗапоріжжяORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9576-928X>

О. О. Куропятник,

магістрант кафедри обліку, аналізу, оподаткування та аудиту,

Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні ЗНУ, м. Запоріжжя

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0399-1070>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.71

УДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСОВОГО ОБЛІКУ І ЗОВНІШНЬОГО ТА ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ АДМІНІСТРАТИВНИХ ВИТРАТ ПІДПРИЄМСТВА ДЛЯ ПОЛІПШЕННЯ ЯКОСТІ ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

A. Makarenko,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Accounting, Analysis, Taxation and Audit,
Engineering Educational and Scientific Institute im. Yu.M. Potebni of Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

O. Kuropiatnyk,

Master's student, Engineering Educational and Scientific Institute im. YU.M. Potebni of Zaporizhzhya National
University, Zaporizhzhya

IMPROVEMENT OF FINANCIAL ACCOUNTING AND EXTERNAL AND INTERNAL CONTROL OF ADMINISTRATIVE COSTS OF THE ENTERPRISE TO IMPROVE THE QUALITY OF ACCOUNTING AND ANALYTICAL SECURITY

В процесі ведення фінансово-господарської діяльності у підприємства виникають витрати загальногосподарського призначення, які покривають витрати на управління. В фінансовому обліку ці витрати мають назву адміністративні та вони направлені на утримання адміністративного персоналу, а також списання витрачених малоцінних та швидкозношуваних предметів на їх потреби, нарахування амортизації за використання обладнання, комп'ютерної техніки, транспорту, приміщення та програмного забезпечення. А отже, правильне ведення обліку адміністративних витрат, їх економія та своєчасне проведення контролю на усіх етапах їх виникнення є актуальною темою дослідження.

Метою роботи є удосконалення фінансового обліку і зовнішнього та внутрішнього контролю адміністративних витрат підприємства для поліпшення якості обліково-аналітичного забезпечення.

Метою контролю адміністративних витрат є правильність ведення обліку та відображення у фінансовій звітності адміністративних витрат підприємства.

Завдання контролю адміністративних витрат є перевірка: первинних документів з нарахування витрат, відповідності витрат, правильності визначення елементів витрат та віднесення до адміністративних витрат.

Для удосконалення внутрішнього та зовнішнього контролю адміністративних витрат підприємства, запропонована методика, яка на відміну від існуючих включає: тест внутрішнього контролю, загальний план, програму, робочі документи. Методика проведення контролю зможе охопити всі аспекти обліку адміністративних витрат, дослідити правильність нарахування та відображення в обліку та звітності адміністративних витрат. В свою чергу, проведення аудиту відповідно до запропонованої методики дозволить вчасно виявити помилки, попередить завищення витрат, підвищить прибуток підприємства.

До адміністративних витрат належать наступні витрати на: утримання адміністративно-управлінського персоналу, їх службові відрядження, утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського призначення, а саме оренда, амортизація, ремонт, комунальні послуги. А також до них відносяться оплата за: охорону, юридичні, аудиторські, транспортні послуги, поштово-телеграфні, канцелярські витрати, сума податків та зборів таких, як рентна плата, екологічний та земельний податок.

Для удосконалення фінансового обліку адміністративних витрат запропоновані форми відомостей з адміністративних витрат, а саме, які пов'язані з: нарахуванням витрат, відображенням витрат у наказі про облікову політику, визначення елементів та складу витрат. Це спростить ведення обліку адміністративних витрат та поліпшить якість його обліково-аналітичного забезпечення.

In the process of conducting financial and economic activities, the enterprise incurs costs of general economic purpose, which cover management costs. In financial accounting, these costs are called administrative and they are directed to the maintenance of administrative staff, as well as the write-off of spent low-value and perishable items for their needs, the accrual of depreciation for the use of equipment, computer equipment, transport, premises and software. Therefore, the correct accounting of administrative costs, their savings and timely control at all stages of their occurrence is a relevant topic of research.

The purpose of the work is to improve financial accounting and external and internal control of the enterprise's administrative costs to improve the quality of accounting and analytical support.

The purpose of control of administrative costs is the correctness of accounting and reflection in the financial statements of the enterprise's administrative costs.

The task of control of administrative costs is to check: primary documents for charging costs, conformity of costs, correctness of definition of cost elements and assignment to administrative costs.

To improve the internal and external control of the enterprise's administrative costs, a method is proposed, which, unlike the existing ones, includes: an internal control test, a general plan, a program, and working documents. The control methodology will be able to cover all aspects of accounting for administrative costs, to investigate the correctness of calculation and reflection in accounting and reporting of administrative costs. In turn, conducting an audit in accordance with the proposed methodology will allow timely detection of errors, prevent cost overruns, and increase the company's profit.

Administrative expenses include the following expenses for: maintenance of administrative and management personnel, their business trips, maintenance of fixed assets, other material non-current assets of general economic purpose, namely rent, depreciation, repairs, utilities. And they also include payment for: security, legal, auditing, transport services, postal and telegraphic, clerical expenses, the amount of taxes and fees such as rent, environmental and land tax.

In order to improve the financial accounting of administrative expenses, forms of information on administrative expenses are proposed, namely, those related to: accrual of expenses, display of expenses in the order on accounting policy, definition of elements and composition of expenses. This will improve the accounting of administrative costs and improve the quality of its accounting and analytical support.

Ключові слова: облік, контроль, адміністративні витрати, тест внутрішнього контролю, загальний план, програма контролю, робочий документ.

Key words: accounting, control, administrative costs, internal control test, general plan, control program, working document.

ВСТУП

В процесі ведення фінансово-господарської діяльності у підприємства виникають витрати загальногосподарського призначення, які покривають витрати на управління. В фінансовому обліку ці витрати мають назву адміністративні та вони направлені на утримання адміністративного персоналу, а також списання витрачених малоцінних та швидкозношуваних предметів на їх потреби, нарахування амортизації за використання обладнання, комп'ютерної техніки, транспорту, приміщення та програмного забезпечення. А отже, правильне ведення обліку адміністративних витрат, їх економія та своєчасне проведення контролю на усіх етапах їх виникнення є актуальною темою дослідження.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблемними питаннями обліку та контролю адміністративних витрат займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Бутинець Ф.Ф., Давидов Г.М.,

Кулаковська А.П., Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Піча Ю.В., Сахарцева І.І., Усач Б.Ф. та інші. Автори розглядають дане питання зі своєї точки зору та акцентують увагу на різних аспектах ведення обліку та проведення аудиту витрат. Проте саме питання ведення обліку та проведення контролю адміністративних витрат розкрито недостатньо і потребує подальшого дослідження.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою роботи є удосконалення фінансового обліку і зовнішнього та внутрішнього контролю адміністративних витрат підприємства для поліпшення якості обліково-аналітичного забезпечення.

Метою контролю адміністративних витрат є правильність ведення обліку та відображення у фінансовій звітності адміністративних витрат підприємства.

Завдання контролю адміністративних витрат є перевірка: первинних документів з нарахування витрат, відповідності витрат, правиль-

Таблиця 1. Тест внутрішнього контролю адміністративних витрат

№	Зміст питання	Варіанти відповіді			
		Інформація відсутня	Так	Ні	Примітки
1	Чи відносяться до витрат на службові відрядження і утримання апарату управління підприємством: - витрати на службові відрядження; - витрати на утримання апарату управління підприємством та іншого загальногосподарського персоналу; - витрати на утримання іншого загальногосподарського персоналу?				
2	Чи відносяться до загальних корпоративних витрат: - організаційні витрати; - витрати на проведення річних зборів; - представницькі витрати; - загальні корпоративні витрати?				
3	Чи відносяться до витрат на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського використання: - операційна оренда; - страхування майна; - амортизація; - ремонт; - опалення; - освітлення; - водопостачання; - водовідведення; - охорона?				
4	Чи відносяться до винагороди за професійні послуги: - юридичні послуги; - аудиторські послуги; - послуги з оцінки майна?				
5	Чи відносяться до витрат на зв'язок витрати на: - поштові; - телефонні; - факс?				
6	Чи використовуються на вашому підприємстві витрати за елементами?				
7	Чи є на підприємстві наказ про облікову політику?				
8	Якою кореспонденцією рахунків відображається нарахування заробітної плати директору підприємства: Дт 92 Кт 661; Дт 93 Кт 661; Дт 91 Кт 661; Дт 94 Кт 661?				
9	Якою кореспонденцією рахунків відображається списання адміністративних витрат підприємства: Дт 79 Кт 92; Дт 79 Кт 93; Дт 79 Кт 91; Дт 79 Кт 94?				
10	Чи автоматизовано облік на підприємстві і якою комп'ютерною програмою користуєтесь?				

Джерело: складено авторами.

Таблиця 2. Загальний план проведення контролю адміністративних витрат

Етап перевірки	Процедури контролю	Період проведення	Виконавці
Підготовчий	Знайомство з бізнесом клієнта		
Основний	Перевірка первинних документів нарахування адміністративних витрат		
	Перевірка відповідності відображення адміністративних витрат		
	Перевірка правильності визначення елементів адміністративних витрат		
	Перевірка правильності віднесення до адміністративних витрат		
Завершальний	Складання аудиторського звіту		

Джерело: складено авторами.

ності визначення елементів витрат та віднесення до адміністративних витрат.

Удосконалений тест внутрішнього контролю адміністративних витрат подано в таблиці 1.

Удосконалений загальний план проведення контролю адміністративних витрат наведено у таблиці 2.

Удосконалена програма контролю адміністративних витрат представлено в таблиці 3.

По усім процедурам контролю, які наведені у загальному плані і програмі контролю адміністративних витрат, запропоновані робочі документи (табл. 4—7).

Для обліку адміністративних витрат не існує первинного документа, в якому вони збираються. Оскільки мають право самостійно розробляти форми фінансових бланків для управління. Запропоновані форми відомостей з адміністративних витрат, а саме: нарахування витрат,

Таблиця 3. Програма контролю адміністративних витрат

№	Мета	Перелік процедур контролю	Критерії якості	Метод перевірки	Код робочого документа	Період проведення	Виконавець	Примітки
1	Впевнитись у правильності складання первинних документів нарахування адміністративних витрат	Перевірка первинних документів нарахування адміністративних витрат	А, Б, Г, Є	Документальний, арифметичний, суцільний	КАВ-1			
2	Впевнитись у відповідності відображення адміністративних витрат	Перевірка відповідності відображення адміністративних витрат	А, Б, Г, Є	Документальний, арифметичний, суцільний	КАВ-2			
3	Впевнитись у правильності визначення елементів адміністративних витрат	Перевірка правильності визначення елементів адміністративних витрат	А, Б, Г, Є	Документальний, арифметичний, суцільний	КАВ-3			
4	Впевнитись у правильності віднесення витрат до адміністративних	Перевірка правильності віднесення витрат до адміністративних	А, Б, Г, Є	Документальний, арифметичний, суцільний	КАВ-4			
Критерії якості перевірки: наявність – А; правдивість – Б; права та зобов'язання – В; повнота – Г; вимірювання – Д; оцінку вартості – Е; подання і розкриття – Є.								

Джерело: складено авторами.

Таблиця 4. Форма робочого документа КАВ-1 з перевірки первинних документів нарахування адміністративних витрат

Назва документа	Номер	Дата	Постачальник	Кількість	Ціна	Сума	Підпис	Печатка	Примітки

Джерело: складено авторами.

Таблиця 5. Форма робочого документа КАВ-2 з перевірки відповідності відображення адміністративних витрат

Склад адміністративних витрат	Порівняння			Відхилення
	НП(С)БО 16	ПКУ	Наказ про облікову політику	

Джерело: складено авторами.

Таблиця 6. Форма робочого документа КАВ-3 з перевірки правильності визначення елементів адміністративних витрат

Період	За даними підприємства	За даними аудиту						Відхилення
		Матеріальні витрати	Витрати на заробітну плату	Витрати на ЄСВ	Витрати на амортизацію	Інші витрати	Разом	

Джерело: складено авторами.

Таблиця 7. Форма робочого документа КАВ-4 з перевірки правильності віднесення витрат до адміністративних

Склад витрат	За даними підприємства	За даними аудиту	Відхилення
Загальні корпоративні витрати			
Витрати на службові відрядження і утримання апарату управління підприємством та іншого загальногосподарського персоналу			
Витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського використання			
Винагороди за професійні послуги			
Витрати на зв'язок			
Амортизація нематеріальних активів загальногосподарського використання			
Витрати на врегулювання спорів у судових органах			
Податки, збори та інші передбачені законодавством обов'язкові платежі			
Плата за розрахунково-касове обслуговування та інші послуги банків, а також витрати, пов'язані з купівлею-продажем валюти			
Інші витрати загальногосподарського призначення			

Джерело: складено авторами.

Таблиця 8. Відомість нарахування адміністративних витрат

Назва документа	Номер	Дата	Постачальник	Кількість	Ціна	Сума	Підпис	Печатка	Примітки

Джерело: складено авторами.

Таблиця 9. Відомість відображення адміністративних витрат у наказі про облікову політику

Показники адміністративних витрат	НП(С)БО 16	ПКУ	пункт Наказу про облікову політику

Джерело: складено авторами.

Таблиця 10. Відомість елементів адміністративних витрат

Період	Матеріальні витрати	Витрати на заробітну плату	Витрати на ЄСВ	Витрати на амортизацію	Інші витрати	Разом

Джерело: складено авторами.

Таблиця 11. Відомість складу адміністративних витрат

Склад витрат	План	Факт	Відхилення
Загальні корпоративні витрати			
Витрати на службові відрядження і утримання апарату управління підприємством та іншого загальногосподарського персоналу			
Витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського використання			
Винагороди за професійні послуги			
Витрати на зв'язок			
Амортизація нематеріальних активів загальногосподарського використання			
Витрати на врегулювання спорів у судових органах			
Податки, збори та інші передбачені законодавством обов'язкові платежі			
Плата за розрахунково-касове обслуговування та інші послуги банків, а також витрати, пов'язані з купівлею-продажем валюти			
Інші витрати загальногосподарського призначення			

Джерело: складено авторами.

відображення витрат у наказі про облікову політику, визначення елементів та складу витрат (таблиці 8—11).

ВИСНОВКИ

Запропонована методика, яка на відміну від існуючих включає: тест внутрішнього контролю, загальний план, програму, робочі документи дасть змогу удосконалити внутрішній та зовнішній контроль адміністративних витрат підприємства. Методика проведення контролю зможе охопити всі аспекти обліку адміністративних витрат, дослідити правильність нарахування та відображення в обліку та звітності адміністративних витрат. В свою чергу, проведення контролю відповідно до запропонованої методики дозволить вчасно виявити помилки, попередить завищення витрат, підвищить прибуток підприємства.

Для удосконалення фінансового обліку адміністративних витрат запропоновані форми відомостей, а саме, які пов'язані з: нарахуванням адміністративних витрат, відображенням цих витрат у наказі про облікову політику, визначення елементів та складу адміністративних витрат. Це спростить ведення обліку адмініст-

ративних витрат та поліпшить якість його обліково-аналітичного забезпечення.

Література:

1. Меліхова Т. О., Шишига М. П. Удосконалення обліку і аудиту адміністративних витрат підприємства. Економіка та держава. 2020. № 11. С. 28—34. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.11.28
2. Меліхова Т. О., Троян О. В., Лауреанті Д. С. Удосконалення методики внутрішнього контролю витрат на виробництво для підвищення економічної безпеки підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 3. С. 34—41.
3. Феофанов Л. К., Меліхов В. В. Удосконалення внутрішнього аудиту витрат на виробництво для покращення ефективності роботи підприємства. Ефективна економіка. 2019. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7508> (дата звернення: 16.10.2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.12.82
4. Подмешальська Ю. В., Феофанов Л. К., Осетрова Г. Ю. Облік та аудит адміністративних витрат. Агросвіт. 2018. № 23. С. 38—44. DOI: 10.32702/2306-6792.2018.23.38
5. Подмешальська Ю. В., Феофанов Л. К., Романова О. В. Облік та контроль адміністра-

тивних витрат на торгівельному підприємстві для прийняття управлінських рішень. Ефективна економіка. 2021. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9578> (дата звернення: 16.10.2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2021.11.104

6. Макаренко А. П., Хайло Г. С. Розробка програми аудиту витрат на виробництво продукції з метою підвищення ефективності діяльності підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 1. С. 68—75.

7. Макаренко А. П., Рянїчева А. А. Удосконалення методики аудиту виробничої собівартості продукції підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 2. С. 12—19. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.2.12

8. Макаренко А. П., Босенко Е. О. Організація та методика аудиту готової продукції. Ефективна економіка. 2019. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6818> (дата звернення: 16.10.2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.1.3

9. Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Бескоста Г.М. Аудит : навч.-метод. посібник. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. 184 с.

10. Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Бескоста Г.М. Організація і методика аудиту : навч.-метод. посібник. Запоріжжя: ЗДІА, 2015. 190 с.

11. Меліхова Т.О. Визначення витрат господарської діяльності підприємства. Бізнес Інформ. Харків : ХНЕУ, НДЦ індустріальних проблем розвитку НАН України, ВД "Інжек", 2013. № 3. С. 254—258.

12. Меліхова Т.О. Економічна безпека підприємства: формування, контроль, ефективність: монографія. Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2018. 632 с.

13. Меліхова Т.О., Височина В.В. Розробка програми аудиту витрат на виробництво для підвищення фінансової безпеки підприємства. Економіка та держава, 2018. № 1. С. 69—75.

14. Макаренко А.П., Меліхова Т.О., Чакалова Н.С. Теорія і методика документування в обліку та аудиті : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти за рівнем бакалавра зі спеціальності 071 "Облік і оподаткування" за денною та заочною формою навчання, Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 400 с.

References:

1. Melikhova, T. and Shyshyha, M. (2020), "Improving accounting and auditing of administrative costs of the enterprise", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 11, pp. 28—34. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.11.28

2. Melikhova, T., Troyan, O. and Laureant, D. (2019), "Improvement of internal control method of costs of production for increasing enterprise economic security", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 3, pp. 34—41.

3. Feofanov, L. K. and Melikhov, V. V. (2019), "Improve internal audit of production costs to improve enterprise performance", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 12, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7508> (Accessed 16 Oct 2023). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.12.82

4. Podmeshalska, Yu., Feofanov, L. and Osetrova, G. (2018), "Accounting and audit of administrative expenses", *Agrosvit*, vol. 23, pp. 38—44.

5. Podmeshalska, Yu., Feofanov, L. and Romanova, O. (2021), "Accounting and control of administrative costs in a trading company for management decisions", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9578> (Accessed 16 Oct 2023).

6. Makarenko, A. and Khailo, A. (2017), "Development of goods manufactured cost auditing program with the aim of company activity increase", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 1, pp. 68—75.

7. Makarenko, A. and Rynicheva, A. (2019), "Improvement of the methodology of the audit production cost of the enterprise", *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, vol. 2, pp. 12—19.

8. Makarenko, A. P. and Bosenko, E. O. (2019), "Audit of finished products", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 1, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6818> (Accessed 16 Oct 2023).

9. Makarenko, A.P. Melikhova, T. O. and Beskosta, H. M. (2016), *Audyt [Audit]*, ZDIA, Zaporizhzhya, Ukraine.

10. Makarenko, A.P. Melikhova, T. O. and Beskosta, H. M. (2015), *Orhanizatsiya i metodyka audyt [Organization and method of audit]*, ZDIA, Zaporizhzhya, Ukraine.

11. Melikhova, T.O. (2013), "Determination of expenses of the economic activity of the enterprise", *Zhurnal "Biznes Inform"*, vol. 3, pp. 254—258.

12. Melikhova, T.O. (2018), *Ekonomichna bezpeka pidpryyemstva: formirovanye, kontrol', efektyvnist' [Economic security of the enterprise: formation, control, efficiency]*, Kherson, Ukraine.

13. Melikhova, T.O. and Vysochyna, V.V. (2018), "Development of a program for auditing production costs to improve the financial safety of the enterprise", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 1, pp. 69—75.

14. Makarenko, A.P., Melikhova, T. O. And Chakalova, N.S. (2020), *Teoriya i metodyka dokumentuvannya v obliku ta audyti g [Theory and methods of documentation in accounting and auditin]*, ZNU, Zaporizhzhya, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2023 р.

УДК 657.421.3

О. В. Перчук,

к. е. н., доцент, доцент кафедри обліку, оподаткування та бізнес-управління,

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-64844-7011>**Р. С. Вовченко,**

к. е. н., викладач кафедри обліку, оподаткування та бізнес-управління,

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-8713-2988>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.77

УДОСКОНАЛЕННЯ ОЦІНКИ НЕМАТЕРІАЛЬНИХ АКТИВІВ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ У ПРАКТИЦІ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

O. Perchuk,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Accounting,

Taxation and Business Management, Hryhorii Skovoroda University of Pereiaslav

R. Vovchenko,

PhD in Economics. Lecturer of the Department of Accounting,

Taxation and Business Management, Hryhorii Skovoroda University of Pereiaslav

IMPROVING THE VALUATION OF INTANGIBLE ASSETS OF DOMESTIC ENTERPRISES IN ACCOUNTING PRACTICE

Предметом статті є визначення нематеріальних активів підприємств та методів їх оцінки у практиці бухгалтерського обліку. Визначено підвищення ролі матеріальних активів, особливо у частині інтелектуальних розробок як основи впровадження інновацій та важливого чинника конкурентоспроможності підприємницької діяльності. Виявлено, що проблеми їх обліку та оцінки пов'язані з ідентифікацією та різноманітністю складників, складністю встановлення авторських та інших прав. Тому вирішення цих проблем має відбуватися насамперед через їх вартісну оцінку. Встановлено, що для цього велике значення має встановлення об'єктів оцінки; мети і цілей оцінки; методів оцінки. Для цього необхідно здійснити інвентаризацію та групування нематеріальних активів і використати відповідні методи оцінювання. Серед них найбільш дієвими узагальнено витратний, прибутковий методи й метод аналізу продажів. У перспективі значення ідентифікації нематеріальних активів як основи їх оцінювання збережеться.

The article is aimed at defining intangible assets of enterprises and methods of their valuation in accounting practice. The article identifies an increase in the role of tangible assets, especially in terms of intellectual developments as the basis for innovation and an important factor in the competitiveness of entrepreneurial activity. It has been found that the problems of their accounting and valuation are related to the identification and diversity of components, the complexity of establishing copyright and other rights. Therefore, the solution to these problems should be primarily through their valuation. It is established that for this purpose, it is of great importance to determine the objects of valuation; the purpose and objectives of valuation; and the methods of valuation. For this purpose, it is necessary to carry out an inventory and grouping of intangible assets and use appropriate valuation methods. Among them, the most effective are the cost, income and sales analysis methods. In the future, the importance of identifying intangible assets as the basis for their valuation will remain. As a result of the conducted research, it was found that the valuation of intangible assets of enterprises, which is carried out in connection with the preparation of accounting and financial statements, assumes that

their components are valued based on the fact of their very existence in the structure of property complexes. Due to the different socio-economic content and content, the valuation of each object requires a special methodology and techniques. There is no single concept of valuation of intellectual property and other intangible assets for specific purposes. However, certain groupings of intangible assets in terms of capital investments in tangible assets; intellectual property, copyright and property rights, rights to use material resources; rights to trademarks and brands allow for unified valuation based on the use of appropriate methodological approaches, namely cost, profit and comparative sales analysis. Therefore, the methodology for identifying intangible assets and their classification will remain important in the future.

Ключові слова: нематеріальні активи, підприємства, бухгалтерський облік, ідентифікація, оцінка, методи, стандарти, управління.

Key words: intangible assets, enterprises, accounting, identification, valuation, methods, standards, management.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасні стратегічні пріоритети розвитку та діяльності підприємств у переважній більшості орієнтуються на впровадження інновацій у практику господарювання як чинник конкурентоспроможності та економічного росту. В свою чергу, інновації пов'язані з винаходами, інформацією, інтелектуальними розробками та правами на них, тобто з нематеріальними активами. Тому бухгалтерський облік та управління ними мають провідне значення в ефективності їх використання.

Згідно Положення (стандарту) бухгалтерського обліку П(С)БО 8, нематеріальні активи визначаються як немонетарні, що не мають матеріальної форми, можуть бути ідентифіковані та використовуються підприємством більше одного року або іншого, більш тривалого операційного періоду для виробництва, торгівлі, адміністрування, оренди. Це патенти, ліцензії, майнові та авторські права тощо. Визначення показує, що в цій сукупності містяться різні за соціально-економічним змістом та функціями складники, які передбачають залучення різних підходів і методів обліку та оцінки, що викликає певні питання методологічного і практичного характеру. Тому всебічні дослідження вказаних проблем є актуальними та значимими.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання сутності та обліку нематеріальних активів висвітлені у працях зарубіжних та вітчизняних науковців. Так, західні науковці Х. Андерсон, Д. Колдуелл, Б. Нідлз вважають основним в оцінці матеріальних активів встановлення їх первісної вартості. Визначенню сутності та ідентифікації нематеріальних активів підприємств, принципів їх обґрунтування присвячені публікації О. Бутніка-Сіверського. Ви-

користання методів та технології обліку нематеріальних активів розглянуті у наукових роботах Ф. Бутинця, С. Голова, В. Жука, М. Козупатрого, Н. Малюги, Т. Маренич, М. Огійчука, Н.Ткаченко. Управління нематеріальними активами підприємств на засадах міжнародних стандартів ведення обліку, соціальної відповідальності вивчали М. Ігнатенко, О. Перчук; системно-структурного аналізу і синтезу — Л. Мармуль, І. Романюк. Проте розробка методів їх оцінки, визначення вартості залишаються актуальними та вимагають поглиблених обґрунтувань у тому числі й через складності ідентифікації та визначення вартості та відсутності єдиної методики.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є удосконалення методичних підходів до ідентифікації нематеріальних активів та оцінки їх вартості у практиці бухгалтерського обліку як важливих засобів здійснення інновацій та інших бізнесових процесів на рівні підприємств для отримання найбільш достовірної інформації і її використання в управлінні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Оцінка вартості нематеріальних активів підприємств набуває все більшого значення у практиці їх бухгалтерського обліку. Це пояснюється стрімким зростанням їх ролі як важливих складників інноваційних та інституційних процесів у підприємницькій діяльності зокрема та суспільно-економічній діяльності загалом. Відображені і не відображені в обліку нематеріальні активи мають бути ідентифіковані та оцінені в процесі проведення незалежної оцінки. Цьому передують інвентаризація майна з урахуванням особливостей оцінки об'єктів у нематеріальній формі, визначених

Методикою оцінки майна. Наразі, експертним шляхом можуть бути оцінені всі нематеріальні активи, — і які були на балансі підприємства на дату інвентаризації, і які виявлено при інвентаризації.

Застосування відомих методик вартісної оцінки нематеріальних об'єктів залежить від цілей, з якою вона проводиться, особливостей об'єктів оцінки, а також нормативних вимог. Тому справедливою є думка Н. Малюги [1, с. 57] про неможливість застосування універсальної методики вартісної оцінки нематеріальних активів через різноманітність їх як об'єктів за змістом і власністю; цілей, сфер та умов застосування; періодів використання.

Серйозну практичну і теоретичну проблему становить визнання тих або інших об'єктів нематеріальними активами, а відтак, і власне вартісна оцінка. У практиці сучасного бухгалтерського обліку визнаються принаймні два найбільш поширені чинники й, одночасно, напрями оцінки нематеріальних активів: 1) для потреб розвитку бізнесу через реорганізацію, злиття, поглинання, приєднання, приватизацію; 2) для цілей обліку й обліково-фінансової звітності.

У першому випадку оцінка потрібна для інноваційних проєктів та інвестицій; страхування тощо, і зводиться до вартісного вимірювання абстрактних економічних категорій та ефективності використання об'єктів оцінки. Також оцінка розуміється як сукупності прав власності, технологій і активів, що забезпечують очікувані з деякою ймовірністю майбутні доходи. При цьому вартість нематеріальних активів складається з двох частин: вартості ідентифікованих об'єктів майнових прав, у т. ч. інтелектуальної власності; вартості інших нематеріальних активів — різниці між ринковою вартістю майнових комплексів і вартістю матеріальних та ідентифікованих нематеріальних активів [2, с. 64].

Отже, оцінюючи нематеріальні активи як об'єкти обліку, необхідно врахувати: якісні характеристики об'єкта нематеріальних активів з позицій його корисності; вартість об'єктів нематеріальних активів з позицій незалежного оцінювача і власного уявлення про їх ціну, виходячи з їх впливу на формування вартості кінцевої продукції; ефект використання об'єкта нематеріальних активів з позицій доходності та прибутковості.

Після первісного визнання за різних обставин та економічних наслідків вартість об'єктів нематеріальних активів може змінюватись та

уточнюватись. Відтак формується сучасна відновлена або переоцінена вартість. Як вже зазначалось, відомі методики вартісної оцінки нематеріальних активів, придатні для різних цілей, не можна вважати універсальними завдяки різноманітності об'єктів оцінки, цілей та умов їх застосування.

Наразі, бухгалтерський облік нематеріальних активів ведеться щодо кожного об'єкта оцінки за групами. У розрізі груп може бути запропоновано вибір конкретного методичного підходу до оцінки виходячи з мети її проведення. Дослідження теоретичних основ оцінки нематеріальних об'єктів показує, що при оцінці нематеріальних активів найчастіше використовуються такі методичні підходи: витратний, порівняльного аналізу продажів і прибутковий" [3—6].

Для оцінки прав користування земельними ділянками, ресурсами природного середовища, а також об'єктів авторського права найбільш економічно доцільним буде застосовувати доходний метод. Це пояснюється можливістю визначити майбутні грошові доходи від об'єктів оцінки і ставки доходності. Згідно цього методу, застосовується оціночний принцип очікування при застосуванні різних способів розрахунку вартості об'єкта. Вона буде дорівнювати еквіваленту сумі доходу, який здатні приносити об'єкти оцінки при їх використанні.

Крім того, методи оцінки нематеріальних активів визначаються видом вартості. Із визначення справедливої вартості нематеріальних активів (П(С)БО 19 "Об'єднання підприємств") слідує, що для її розрахунку підприємству необхідно знати або оціночну вартість, або ринкову вартість вказаних об'єктів. На практиці оціночна вартість має бути прийнята на рівні ринкової вартості, визначеної в результаті експертної оцінки. Експертну оцінку проводять спеціалісти з оцінки визначення ринкової вартості майна, в тому числі інтелектуальної власності.

Для розуміння доцільно звернутися до міжнародної практики, а саме до Міжнародного стандарту оцінки 1 (МСО 1). У ньому зазначено, що ринкова вартість — це розрахункова величина грошової суми, за яку об'єкт, що оцінюється, може бути реалізований на дату його оцінки добровільним продавцем добровільному покупцеві]. Визначення ринкової вартості згідно Національного стандарту оцінки [7—11] також підтверджує, що ринкова вартість залежить як від практичної угоди, що склалась на дату оцінки, так виступає й

розрахунковою величиною, яка припустимо буде досягнута угодою на дату оцінки в ринкових умовах.

При підготовці вхідної інформації важливе значення мають вибір переліку об'єктів нематеріальних активів, ефективність їх використання для конкретного підприємства, з урахуванням особливостей виробничого процесу, які будуть відображені та взяті до уваги при визначенні сукупності обмежень. В якості критерію оптимальності, як правило, обирається максимум прибутку від їх використання.

Оцінка рівня сучасної вартості нематеріальних активів сприяє зростанню потенційних вигод від їх використання. Найбільш важливе значення має оцінка нематеріальних активів на поточний момент, оскільки вона передбачає визначення вартості майна на момент прийняття управлінських рішень і дає змогу провести зіставлення вартості об'єктів, що відображені в обліку.

Проведене узагальнення методів оцінки нематеріальних активів у практиці бухгалтерського обліку виявило наступні її властивості: грошове вираження вартості, застосованої при оцінці для цілей відображення в бухгалтерському обліку та звітності, є історичним фактом, а не оцінкою корисності нематеріальних активів у конкретний момент часу відповідно до обраного визначення поняття вартості [12—15]. Ціни реально укладених угод щодо нематеріальних активів знаходять відображення в бухгалтерському обліку: як витрати — для покупців; як обсяг реалізації — для продавців; як капітал — для вкладників у статутні капітали підприємств; як вартість інвестованого, закладеного або такого, що страхується, майна — для учасників відповідних угод.

ВИСНОВКИ

У результаті проведених досліджень встановлено, що оцінка нематеріальних активів підприємств, яка проводиться у зв'язку з підготовкою обліково-фінансової звітності, припускає, що їх складники оцінюються, виходячи з факту самого їх існування у структурі майнових комплексів. Через різний соціально-економічний зміст та наповненість оцінка кожного об'єкта потребує особливої методології та методики. Не існує єдиної концепції вартісної оцінки об'єктів інтелектуальної власності та інших нематеріальних активів для конкретних цілей.

Але певні групування нематеріальних ак-

тивів у розрізі капітальних інвестицій у матеріальні активи; інтелектуальної власності, авторських і майнових прав, прав користування матеріальними ресурсами; прав на товарні знаки і бренди дозволяють уніфікувати оцінку на засадах використання відповідних методичних підходів, а саме: витратного, прибуткового та порівняльного аналізу продажів. Тому у перспективі важливість методології ідентифікації нематеріальних активів та їх класифікації збережеться.

Література:

1. Пархоменко В.М., Малюга Н.М. Облік і фінансова звітність за міжнародними стандартами : навч. посіб. Київ : Вісник, 2019. 120 с.
2. Касич А.О., Химич І.Г. Теоретичні основи оцінки та обліку нематеріальних. Вісник НТУ "ХПІ". Серія: "Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства". Харків: НТУ "ХПІ". 2013. № 49 (1022). С. 61—67.
3. Ігнатенко М.М., Леваєва Л.Ю., Романюк І.А. Інформаційне забезпечення організаційно-економічних пріоритетів розвитку фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств. Ефективна економіка. 2020. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7854> (дата звернення: 10.10.2023).
4. Проскуріна Н.М., Гороховець Ю.А. Диференціація підходів до трактування нематеріальних активів як економічної категорії. Збірник наукових праць "Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки". 2016. № 2 (30). С. 14—23.
5. Мармуль А.О., Величко Т.Г., Рогатіна Л.П. Стратегічне управління фінансово-економічною безпекою аграрних та харчових підприємств. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2016. № 2 (34). С. 47—51.
6. Булгакова Ю.В. Напрями удосконалення обліку нематеріальних активів підприємств. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2014. № 45. С. 152—155.
7. Ігнатенко М.М., Сарапіна О.А. Вплив автоматизації обліку та фінансової звітності на безпеку підприємств. Економічний вісник університету. 2018. Вип. 38. С. 47—53.
8. Половинчак Н.А. Порівняльний аналіз національних та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку нематеріальних активів. Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2017. № 5. С. 140—144.
9. Коцупатрий М.М., Пилипенко К.А., Кучеренко М.А. Організаційні та методичні за-

сади здійснення й удосконалення внутрішньогосподарського контролю розрахунків з дебіторами за нетоварними операціями. Економічний вісник університету. 2020. Вип. 47. С. 75—81.

10. Романюк І.А. Розвиток підприємництва та альтернативних видів діяльності сільського населення. Економіка. Менеджмент. Бізнес. 2014. № 1 (9). С. 117—121.

11. Корягін М.В., Куцик П.О. Концептуальний розвиток методології бухгалтерського обліку: монографія. Львів: ЛКА, 2015. 239 с.

12. Мармуть Л.О., Федорчук О.М. Ефективність використання основних засобів аграрних підприємств: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. 208 с.

13. Ясишена В.В., Головай Н.М. Класифікаційні й амортизаційні аспекти обліку нематеріальних активів. Економіка та держава. 2022. № 3. С. 4—9.

14. Маренич Т.Г., Поливана Л.А., Кирильєва Л.О., Шеховцова Д.Д. Трансформація базових підходів до організації управлінського обліку в умовах глобалізації. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2021. Вип. 1 (36). С. 99—107.

15. Ясишена В.В. Проблеми документування обліку нематеріальних активів. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2021. № 1 (48). С. 58—64.

References:

1. Parkhomenko, V.M. and Malyuha, N.M. (2019), *Oblik i finansova zvitnist' za mizhnarodnymi standartamy* [Accounting and financial reporting in accordance with international standards]. Visnyk, Kyiv, Ukraine.

2. Kasych, A.O. and Khymych, I.H. (2013), "Theoretical foundations of valuation and accounting of intangible", Visnyk NTU "KHPI". Seriya: "Aktual'ni problemy upravlinnya ta finansovo-hospodars'koyi diyal'nosti pidpryyemstva", vol. 49 (1022), pp. 61—67.

3. Ihnatenko, M.M., Levayeva, L.Yu. and Romaniuk, I.A. (2020), "Information support of organisational and economic priorities of development of farms and agricultural enterprises", *Efektivna ekonomika*, vol. 5, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7854> (Accessed 10 October 2023).

4. Proskurina, N.M. and Horokhovets', Yu.A. (2016), "Differentiation of approaches to the interpretation of intangible assets as an economic category", *Zbirnyk naukovykh prats' "Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Ekonomichni nauky"*, vol. 2 (30), pp. 14—23.

5. Marmul', L.O., Velychko, T.H. and Rohatina, L.P. (2016), "Strategic management of financial and economic security of agrarian and food enterprises", *Visnyk Berdyans'koho universytetu menedzhmentu i biznesu*, vol. 2 (34), pp. 47—51.

6. Bulhakova, Yu.V. (2014), "Directions for improving the accounting of intangible assets of enterprises", *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, vol. 45, pp. 152—155.

7. Ihnatenko, M.M. and Sarapina, O.A. (2018), "Influence of automation of accounting and financial reporting on the security of enterprises", *Ekonomichnyy visnyk universytetu*, vol. 38, pp. 47—53.

8. Polovynchak, N.A. (2017), "Comparative analysis of national and international accounting standards for intangible assets", *Ekonomichnyy visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi*, vol. 5, pp. 140—144.

9. Kotsupatryy, M.M., Pylypenko, K.A. and Kucherenko, M.A. (2020), "Organisational and methodological principles of implementation and improvement of internal control of settlements with debtors for non-commodity transactions", *Ekonomichnyy visnyk universytetu*, vol. 47, pp. 75—81.

10. Romaniuk, I.A. (2014), "Development of entrepreneurship and alternative activities of the rural population", *Ekonomika. Menedzhment. Biznes*, vol. 1 (9), pp. 117—121.

11. Koryahin, M.V. and Kutsyk, P.O. (2015), *Kontseptual'nyy rozvytok metodolohiyi bukhhalters'koho obliku* [Conceptual development of accounting methodology], LKA, L'viv, Ukraine.

12. Marmul', L.O. and Fedorchuk, O.M. (2007), *Efektivnist' vykorystannya osnovnykh zasobiv ahrarnykh pidpryyemstv* [Efficiency of use of fixed assets of agricultural enterprises], NNTS IAE, Kyiv, Ukraine.

13. Yasyshena, V.V. and Holovay, N.M. (2022), "Classification and amortisation aspects of intangible assets accounting", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 3, pp. 4—9.

14. Marenych, T.H., Polyvana, L.A., Kyryl'yeva, L.O. and Shekhovtsova, D.D. (2021), "Transformation of basic approaches to the organisation of management accounting in the context of globalisation", *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, vol. 1 (36), pp. 99—107.

15. Yasyshena, V.V. (2021), "Problems of documenting the accounting of intangible assets", *Problemy teorii ta metodolohiyi bukhhalters'koho obliku, kontrolyu i analizu*, vol. 1 (48), pp. 58—64.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2023 р.

УДК 339.9

О. О. Тимошук,
к. ю. н., докторант кафедри математики та економіки,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-1000-9721>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.82

ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У ГЛОБАЛЬНИЙ РИНОК ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ

О. Timoshchuk,
PhD in Law, Doctoral student of the Department of Mathematics and Economics,
Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobyt'sk

INTEGRATION OF MEDITERRANEAN COUNTRIES INTO THE GLOBAL MARKET TOURIST SERVICES

У статті досліджено проблеми розвитку середземноморської сфери відпочинку та її ефективної інтеграції у глобальний ринок туристичних послуг.

Зазначено, що принципово нові можливості для формування інтеграційних ефектів створила глобалізація та цифровізація світової економіки, а тому ринки туристичних послуг менш розвинених країн, так само як їхній рекреаційний та культурний потенціал, стають все більш доступними для зарубіжних мандрівників. Показано, що інтегруючись до глобального економічного простору, туристична індустрія Середземномор'я розширює сферу свого географічного, територіального, економічного, політичного впливу. Підтверджено, що найбільш активні зарубіжні фірми представлені на світовому ринку туризму великими інтегрованими структурами, котрі завдяки ефектам інтеграції успішно контролюють світовий ринок туристичних послуг, залишаючи далеко позаду конкурентів як за якісними та ціновими параметрами туристичних послуг, так і за способами їх просування. Підкреслено, що існують об'єктивні передумови міжнародної інтеграції середземноморських країн у глобальну туристичну індустрію, до яких належать загальноекономічні та специфічні фактори, котрі впливають з особливостей туристичного продукту. Підтверджено, що регіональний середземноморський туризм у сучасних інтегрованих економічних системах неможливий без участі капіталу, робочої сили, технологій, товарів туристичного споживання.

The article examines the problems of the development of the Mediterranean recreation sector and its effective integration into the global market of tourist services. It is noted that globalization and digitalization of the world economy have created fundamentally new opportunities for the formation of integration effects, and therefore the tourist service markets of less developed countries, as well as their recreational and cultural potential, are becoming more and more accessible to foreign travelers. It is emphasized that the intensive development of the world tourist market, the strengthening of the global character of its functioning and the shift in the geographical structure of international tourist arrivals are key prerequisites for integration at the regional level in the field of international tourism. It is shown that integrating into the global economic space, the tourism industry of the Mediterranean expands the sphere of its geographical, territorial, economic, and political influence. It has been confirmed that the most active foreign companies are represented on the world tourism market by large integrated structures that, thanks to the effects of integration, successfully control the world market of tourist services, leaving far behind competitors both in terms of quality and price parameters of tourist services, and in terms of their promotion. It is emphasized that there are objective prerequisites for the international integration of the Mediterranean countries into the global tourism industry, which include general economic and specific factors arising from the characteristics of the tourism product. It was determined that the majority

of integration and partnership associations in the Mediterranean are created according to the sectoral principle — TNCs in the tour operator business, international associations of transport carriers, international hotel chains in the hotel business, international restaurant chains in the restaurant business. It has been confirmed that regional Mediterranean tourism in modern integrated economic systems is impossible without the participation of capital, labor, technologies, and tourist consumption goods.

Ключові слова: інтеграція, туристичні послуги, середземноморський регіон, глобальний ринок, капітал, робоча сила, інформаційні технології.

Key words: integration, tourist services, Mediterranean region, global market, capital, workforce, information technology.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Активізація глобалізаційних тенденцій розвитку світової економіки сприяла формуванню низки нових явищ і процесів у туристичній сфері: виник глобальний ринок туристичних послуг, зросла інтенсивність процесів інтеграції між підприємствами та організаціями туристичної сфери, що належать різним країнам Середземномор'я, збільшився обсяг транскордонного руху товарів та послуг галузі, поглиблюється міжнародний поділ праці, ширше використовуються нові інформаційні та телекомунікаційні технології. І, нарешті, найбільш динамічною сферою розвитку туристичних послуг став міжнародний туризм. Компанії туристичної індустрії все більшою мірою орієнтуються на міжнародні стандарти діяльності, створення міжнародних систем інформації та комунікацій, нові організаційні форми інтеграції та співробітництва у вигляді транснаціональних корпорацій та міжнародних мережових об'єднань. Принципово нові можливості для формування інтеграційних ефектів створила глобалізація та цифровізація світової економіки — ринки туристичних послуг менш розвинених країн, так само як їхній рекреаційний та культурний потенціал, стають все більш доступними для зарубіжних мандрівників. Названі обставини актуалізували проблеми розвитку середземноморської сфери відпочинку та її ефективної інтеграції у глобальний ринок туристичних послуг.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Науковим аналізом напрямків інтеграції середземноморського регіонального туризму у світову індустрію відпочинку та подорожей займаються відомі зарубіжні науковці — Ч. Алкіді [8], П. Васслер [16], С. Госслінг [10], Ф. Грассо [14], У. Гретцель [11], Е. Дінері [9], П. Кало [14], Г. Каур Г. [12], Г. Руджери [14],

Б. Серджі [14], Д. Скотт [10], Д. Фан [16], М. Хол [10].

Українські науковці також досліджують напрямки позиціонування країн середземноморського басейну у глобальному середовищі туристичних послуг — З. Атаманчук [1], М. Босовська [2], Н. Ведмідь [2], Н. Дехтяр [3], М. Домашенко [4], В. Школа [4], О. Котенко [4], М. Кулик [2], Р. Лисенко [5], І. Нестерчук [6], Л. Чорна [7] та інші.

Оскільки на регіональному туристичному ринку Середземномор'я дедалі сильнішими стають бренди великих виробників, поширюється франчайзинг у відносинах між агентами та туроператорами, формується лояльна клієнтська аудиторія, яка стає головним досягненням процесу поглиблення інтеграції учасників глобального ринку туристичних послуг. Тому існує необхідність поглибленого дослідження супутніх інтеграційних факторів розширення співпраці у сфері подорожей та відпочинку.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є системний аналіз різновекторних економіко-політичних тенденцій інтеграції відпочинкової сфери Середземномор'я у глобальний ринок туристичних послуг

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

На початку ХХІ століття туризм став одним із провідних напрямів соціально-економічної, культурної та політичної діяльності більшості держав та регіонів світу. Посилення та поглиблення процесів глобалізації, інтернаціоналізація виробництва товарів та послуг створюють нові умови для розвитку міжнародної економіки та соціально-економічної інфраструктури світогосподарських відносин. За умов формування ділової інфраструктури, що стимулює підприємницьку активність у регіональному середовищі, відбувається кардинальне зрушення інтеграційного вектора розвитку економіки, і

роль туризму на світовому ринку послуг посилюється з кожним роком. Сфера туристичних послуг розвивається своїм, якісно новим шляхом, сприяючи розвитку та формуванню позитивного бренду регіонів, територій, міст, мегаполісів, конкретної країни, континенту та всієї світової економіки загалом. Однією з головних особливостей розвитку є нерівномірний розподіл туристських потоків у різних регіонах і країнах світу [9, с. 991]. Міжнародний туризм у світі вкрай нерівномірний, що пояснюється, першою чергою різними рівнями соціально-економічного розвитку країн і регіонів. Інтегруючись до глобального економічного простору, туристична індустрія розширює сферу свого географічного, територіального, економічного, політичного впливу. Тут особливої актуальності набуває питання обмеженості внутрішніх ринків збуту та факторів виробництва національних підприємств, які мають потребу в розширенні сфери діяльності у вигляді виходу на міжнародний ринок [3, с. 41].

Стан світової індустрії туризму, незважаючи на об'єктивні труднощі останніх років, загалом демонструє стабільність і зберігає позиції найбільшого, високоприбуткового сектора світової економіки, що швидко розвивається. У 2019 році туризм складав близько 28,2 % світової торгівлі послугами, 6,6 % загальносвітового експорту, майже 7 % світових капіталовкладень та створював 10,5 % світового ВВП [13, с. 17]. Згідно з прогнозом, у 2023 році доходи від міжнародного туризму зростуть майже до 2,29 трильйона доларів США, перевищивши пік, зареєстрований у 2019 році [17, с. 29]. Міжнародний туризм — істотна складова інноваційного розвитку будь-якої країни у довгостроковій перспективі, економічно вигідна та екологічно безпечна галузь економіки, джерело валютних надходжень та засіб для забезпечення зайнятості.

Туризм є важливою економічною діяльністю для євро-середземноморського регіону, як у південних країнах (Марокко, Єгипет, Туніс, Алжир), так і в північних (Греція, Італія, Іспанія, Франція). Сучасні світові тенденції в галузі загрожують застарілій середземноморській моделі організації відпочинку, яка традиційно базується на масовому морському туризмі. Зміна клімату, необхідність активізації євро-середземноморського транспорту та сприяння регіональній мобільності, а також новий акцент на культурній спадщині та захисті навколишнього середовища вказують на потребу реструктуризації моделі середземноморського туризму [7, с. 139]. Оскільки екологічні міркуван-

ня та місцевий розвиток здебільшого ігноруються, головним завданням є адаптація до нових тенденцій у міжнародному туризмі та зростаючого попиту на "сталий туризм". Ставки цього туристичного переходу значні: вони включають життєздатну діяльність, котра в середньому становить понад 10% створеного багатства по обидва боки Середземного моря; територіальний розвиток регіону (розвиток туризму включає планування території); і особливо ступінь євро-середземноморської інтеграції, оскільки туризм сприяє руху людей, капіталу, товарів і знань. Враховуючи збільшення регіональних туристичних потоків (як Північ-Південь, так і Південь-Південь), створення такого виду туризму, який сприяє розвитку, зберігає навколишнє середовище та поважає культуру, допомогло б зменшити напругу, пов'язану з незнанням іншої сторони, якій, очевидно, заважає регіональна інтеграція [1, с. 52].

Існують об'єктивні передумови міжнародної інтеграції середземноморських країн у глобальну туристичну індустрію, до яких належать загальноекономічні фактори: необхідність залучення у процес розширеного створення та споживання туристичних послуг нових країн і груп населення; поглиблення міжнародного поділу праці в силу наявних відмінностей у природно-кліматичних умовах та рівнях соціально-економічного розвитку окремих країн, можливості консолідації потенціалу та компетенцій, отримання ефекту масштабу, наявність інформаційних технологій та засобів зв'язку, що дозволяють забезпечити координацію та контроль над діяльністю підприємств туристичної галузі у будь-якій частині світу в режимі online та специфічні — котрі впливають з особливостей турпродукту: багатогалузевий характер туристичних послуг, мінливість якості, неможливість зберігання, використання різноманітності світу як головного ресурсу, що сприяють створенню за межами країни базування філій, дочірніх компаній та відповідної інфраструктури туризму [4, с. 72].

У сфері туризму тісно переплетені інтереси культури, транспорту, безпеки, готельного бізнесу. На сьогодні сфера туризму стає ключовою у розвитку економіки багатьох країн світу. Туристична індустрія країн стимулює розвиток суміжних і залежних галузей (будівництво, торгівлю, виробництво споживчих товарів), інвестиційну діяльність, створення нових робочих місць, розширення торговельного обороту, а отже, збільшення доходів, що надходять державі у формі податків. Багатогалу-

Таблиця 1. Кількість міжнародних туристичних прибуттів за регіонами світу в 2005–2022 роках (млн осіб)

Регіони	2005	%	2010	%	2019	%	2020	%	2022	%
Світ загалом	808,1	100	940,5	100	1,466	100	409,1	100	969,4	100
Середземноморський регіон	266,2	32,9	305,1	32,4	400,1	27,2	89,2	21,8	265,1	27,3
Америка	123,3	15,3	151,8	16,1	219,3	14,9	69,8	17,1	156,2	16,1
Африка	34,8	4,3	49,2	5,2	68,1	4,6	18,8	4,6	46,6	4,8
Азія і Тихий океан	154,1	19,1	208,0	22,1	359,5	24,5	59,2	14,5	102,3	10,6
Європа	403,1	49,9	490,8	52,1	746,0	50,9	241,9	59,1	594,9	61,4
Середній Схід	33,7	4,1	61,5	6,5	73,0	4,9	19,8	4,8	69,4	7,1

Джерело: сформовано на основі [13; 15; 17].

зевий характер турпродукту накладає свій відбиток на форми міжнародної інтеграції та співробітництва підприємств туристичної індустрії Середземномор'я. Більшість інтеграційних та партнерських об'єднань створюються за галузевим принципом — ТНК у туроператорському бізнесі, міжнародні асоціації перевізників на транспорті, міжнародні ланцюги готелів у готельному бізнесі, міжнародні мережі ресторанів — у ресторанному [6, с. 79]. Водночас, необхідність координації діяльності учасників туристичного ринку, прагнення до його розширення та встановлення сталого контролю над ринковим простором сприяє виникненню міжгалузевих інтеграційних та партнерських об'єднань під егідою керуючої компанії. В основі інтеграційних процесів лежить об'єднання брендів, створення чи купівля нових компаній за межами країни базування. Це виявляється можливим на основі вироблення загальних правил та стандартів, котрі забезпечують підтримку фірмового рівня обслуговування клієнтів по всьому світу, широкого використання передових ІТ-технологій, централізації управління. Найбільш активні зарубіжні фірми представлені на світовому ринку туризму великими інтегрованими структурами, котрі завдяки ефектам інтеграції успішно контролюють світовий ринок туристичних послуг, залишаючи далеко позаду конкурентів як за якісними та ціновими параметрами туристичних послуг, так і за способами їх просування [11, с. 149].

Удосконалення світового туристичного ринку супроводжується потужними процесами транснаціоналізації, які знаходять вираження у міжнародному переплетенні приватних капіталів, посиленні зв'язків між монополіями різних країн та широкому розвитку транснаціональних компаній у сфері турбізнесу. Інструментами створення транснаціональних об'єднань у сфері туризму є: об'єднання брендів, створення нових підприємств за межами краї-

ни базування; впровадження загальних правил та стандартів, що підтримують фірмовий стиль обслуговування клієнтів по всьому світу; широке використання передових Інтернет-технологій при бронюванні туристичних поїздок та проживання у готелях. Транснаціоналізація туристичного ринку кардинально змінила механізми функціонування провідних галузевих інститутів, що зажадало розробку наукової концепції, яка визначала б резерви глобальної конкурентоспроможності туристичних

ТНК, що дозволяє диференціювати напрями економічної експансії транснаціонального капіталу і формувати методологічну базу прогнозування взаємопов'язаних процесів реагування на них приватного бізнесу та держави [2, с. 48].

Інтенсивний розвиток світового туристичного ринку, посилення глобального характеру його функціонування та зрушення в географічній структурі міжнародних туристичних прибуттів — ключові передумови для інтеграції на регіональному рівні в галузі міжнародного туризму [16, с. 9]. Останні десятиліття розвитку міжнародного туристичного ринку характеризувались вираженою позитивною динамікою, що знайшла прояв, як у збільшенні щорічних обсягів міжнародного туристичного обміну, так і в істотній диверсифікації основних напрямів подорожей. З початку 1950-х років, за винятком окремих незначних та суттєвих періодів скорочення попиту (світова фінансово-економічна криза 2008—2009 років та COVID-19) спостерігалось практично безперервне зростання числа зарубіжних туристичних прибуттів (табл. 1). Просторове розширення міжнародного туристичного ринку, що здійснювалося за рахунок включення нових територій у сферу споживчих інтересів туристів, стимулювалося інтенсивним розвитком транспорту, особливо авіаційного, передових інформаційних та управлінських технологій, а також загальною тенденцією до посилення інтернаціоналізації світового господарства та збільшення "прозорості" державних кордонів. Однією з головних особливостей його розвитку є нерівномірний розподіл туристських потоків у різних регіонах і країнах світу, що пояснюється різними рівнями соціально-економічного розвитку країн і регіонів. Поліпшення становища на світовому туристичному ринку країн, що розвиваються, зумовлене реалізацією ними цілого ряду конкурентних переваг, серед яких значна роль відводиться низькій вартості туристичних і супутніх послуг [10, с. 16].

Безпосередньо туроператорський та агентський сектори туристичного ринку почали зазнавати активного інтегрування завдяки посиленню інтернаціоналізації сфери послуг [5, с. 127]. Завдяки розвитку транспортної та телекомунікаційної інфраструктури, міжнародний туризм перетворився на глобальне масове явище, набув рис високорентабельної сфери світової торгівлі і за низкою показників обганяє попередніх лідерів, зокрема, автомобілебудування, торгівлю. Туристичні оператори стають привабливим об'єктом інвестицій, зливаються у холдинги з фінансовими інститутами, отримуючи тим самим доступ до фінансових ресурсів розвинутої економіки. На регіональному туристичному ринку Середземномор'я дедалі сильнішими стають бренди великих виробників, поширюється франчайзинг у відносинах між агентами та туроператорами, формується лояльна клієнтська аудиторія, яка стає головним досягненням процесу поглиблення інтеграції учасників глобального ринку туристичних послуг [14, с. 312].

Про інтеграційну активність Середземномор'я свідчить переміщення капіталу в туристичну сферу регіону з боку провідних міжнародних фінансових інституцій, зокрема Європейського банку реконструкції та розвитку. У 2022 році надходження від міжнародного туризму знову зросли до позначки в 1 трильйон доларів США, збільшившись на 50 % у реальному вираженні порівняно з 2021 роком, завдяки значному відновленню світових подорожей. Витрати міжнародних відвідувачів досягли 64 % від рівня до пандемії (Південне та Східне Середземномор'я — другий за величиною регіональний одержувач інвестицій ЄБРР у 2022 році). Лише за минулий рік в 50 проектів у регіоні було інвестовано понад 2,4 мільярда євро. Рекордний загальний обсяг інвестицій Банку в 13,1 мільярдів євро було вкладено у 431 проект в 36 країнах у 2022 році. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) опублікував інформацію про рекордні інвестиції у розмірі 2,4 мільярдів євро в 50 проектах у південному та східному середземноморському регіоні (SEMED) в 2022 році, підтримуючи економіку своїх інвестованих компаній у надзвичайно складному глобальному економічному середовищі [15, с. 591]. Водночас, сукупні інвестиції у 1,5 мільярдів євро у 2021 році було вкладено у Єгипет, Йорданію, Ліван, Марокко, Туніс. 70 % інвестицій Банку в регіоні SEMED у 2022 році було спрямовано на приватний сектор, а 42 % — на зелену економіку. Половина усіх проектів мала гендерний компонент. В

Єгипті Банк інвестував понад 1,3 мільярдів євро в 25 проектів з метою просування зеленої та інклюзивної економіки, 59 % усіх інвестицій були екологічними, а 62 % були зосереджені на гендері та інклюзії [17, с. 41].

На інтеграційні процеси у світовому ринку туризму впливає зовнішня міграція робочої сили, яка властива середземноморському регіону. Індустрія туризму відрізняється високою трудомісткістю, оскільки на кожну одиницю капіталовкладень у ній створюється більше робочих місць, ніж у багатьох інших секторах економіки. За даними Всесвітньої ради з подорожей та туризму, у 2004 р. у світовій індустрії туризму було зайнято 70 млн осіб, а з урахуванням непрямої зайнятості — 201 млн осіб, або кожен 13-й працівник у світі. У 2013 році ця цифра зросла майже до 250 млн осіб. Глобальна зайнятість у секторі подорожей і туризму дещо зросла у 2022 році порівняно з попереднім роком після різкого падіння з початком пандемії коронавірусу (COVID-19). Незважаючи на збільшення, кількість робочих місць у сфері подорожей і туризму в усьому світі залишилася нижчою за рівень до пандемії, складаючи 295 млн зайнятих у 2022 році. Згідно з прогнозом, очікується, що ця цифра зросте до 320 мільйонів у 2023 році. Сектор подорожей і туризму включає багато галузей, у тому числі транспорт, проживання, послуги з харчування тощо. Імміграція є важливим джерелом поповнення ринку праці сфери туризму середземноморських країн. У туристичній індустрії переважна більшість трудящих-мігрантів-працівники, зайняті низькооплачуваною, некваліфікованою, непрестижною працею. З розвитком туристичного ринку змінюється і характер праці, він ускладнюється, поглиблюється спеціалізація. Виконання посадових обов'язків потребує професійних знань та навичок, що сприятиме зміни ситуації на ринку праці світової індустрії туризму [8, с. 11].

Інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) змінили туризм у всьому світі та забезпечили широкий спектр нових перспектив для подальшого інтегрування середземноморського регіону у світовий туристичний простір. Згідно з дослідженнями ресурсно-орієнтованого погляду, технологічні ресурси є фундаментальними факторами продуктивності туристичних фірм, котрі повинні враховувати свій потенціал та конкурувати на ринку забезпечення подорожей та відпочинку. Останні є дуже інформаційно-інтенсивним сектором, тому його функціонування тісно пов'язане із розвитком нових інформаційних технологій. Окрім

цього, посилення конкуренції в міжнародному туризмі змусило пов'язані організації використовувати новітні ІКТ, щоб досягти конкурентної переваги, сталого зростання, економії робочої сили, підвищення операційної ефективності та найголовнішого покращення якості послуг для клієнтів. Інформаційні технології, котрі використовуються під час подорожей, стали набагато швидшими, меншими, інтелектуальнішими та більш вбудованими в ситуацію користувача. Окрім того, сектор подорожей і дозвілля характеризується значною мірою довгим ланцюжком створення вартості, на який впливає інформація [12, с. 74]. Тому функції створення, збору, зберігання, пошуку та передачі ІКТ залишаються життєво важливими програмами для усіх туристичних компаній, котрі інтегровані у структури глобального ринку відпочинкової індустрії.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Процес інтеграції регіональної індустрії туризму Середземномор'я у світовий ринок туристичних послуг відображає різноманіття різновекторних економіко-політичних тенденцій та зумовлює необхідність використання системного підходу при аналізі трьох вихідних передумов: інтеграція регіонального туристичного ринку, що базується на потоках ресурсів та доходів; виокремлення основних суб'єктів управління туристичними потоками; визначення суб'єктів формування регіонального конкурентоспроможного туристичного продукту.

Середземноморський туризм у сучасних інтегрованих економічних системах відрізняє повне узгодження інтересів у відпочинковій індустрії об'єднаних країн, що забезпечується відповідними зовнішньополітичними та зовнішньоекономічними пріоритетами влади, а саме — зняття обмежень на переміщення капіталу та робочої сили. Ретроспективний аналіз формування туристичного продукту в країні-реципієнті, навіть з урахуванням її природних чи набутих переваг, що відповідає уявленням класиків теорій світової торгівлі, стає неможливим без участі капіталу, робочої сили, технологій, товарів туристичного споживання із країни-донора. Водночас, глобальний туристичний ринок дедалі більше формується під впливом інтеграційних процесів міждержавних об'єднань, злиттів, укрупнення організаційних структур сфери відпочинку та створення транснаціональних туристичних компаній, що зумовило подаль-

шу інтенсифікацією інтеграційних процесів у туристичній індустрії.

Література:

1. Атаманчук З. А. Формування мережевої туристичної індустрії як форма глобальної інтеграції країн. Економічний простір. № 141. 2019. С. 49—64.
2. Босовська М.В., Ведмідь Н.І., Кулик М.В. Діагностика та структуризація інтеграційних процесів туристичних підприємств. Економіка та суспільство. Випуск 20. 2019. С. 44—51.
3. Дехтяр Н. А. Світовий ринок туристичних послуг і пріоритети розвитку туризму в Україні: монографія. Харків: ФОП Лібуркіна А. М. 2021. 470 с.
4. Домашенко М.Д., Школа В.Ю., Котенко О.О., В.С. Розвиток ринку туристичних послуг в умовах гібридних загроз: європейський досвід для України. Вісник СумДУ. Серія "Економіка". № 3. 2021. С. 69—79.
5. Лисенко Р.В. Напрями інтеграції України у світовий ринок туристичних послуг. Науковий журнал "Стратегія розвитку України". № 1. 2019. С. 125—129.
6. Нестерчук І. К. Формування та використання інтеграційних взаємозв'язків в гастрономічному туризмі. Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 814. Географія. 2020. С. 76—82.
7. Чорна А.В. Міжкультурна комунікація в туризмі: професійно-прикладний аспект. Карпатський край. № 1—2 (10—11). 2018. С. 137—143.
8. Alcidi, C. Labour supply, education and migration in south Mediterranean countries: political problems and options. Emmnes Policy Paper No 011 / June, 2019. Pp. 1—17.
9. Dineri, E. Are number of tourist arrivals the driving force of economic growth in Mediterranean countries? Augmented mean group estimator. Kahramanmaras Sutcu Imam Universitesi Sos. Bilimler Derg. 2020, 17, 987—1006.
10. Gossling S., Scott D., Hall M. "Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of Covid-19", Journal of Sustainable Tourism, 2020, № 29 (1), pp. 1—20.
11. Gretzel, U. (2018). Influencer marketing in travel and tourism. Advances in Social Media for Travel, Tourism and Hospitality: New Perspectives, Practice and Cases, pp. 147—156. New York: Routledge.
12. Kaur, G., (2017). The importance of digital marketing in the tourism industry. International Journal of Research - Granthaalayah, 5 (6), 72—77.

13. OECD Tourism Trends and Policies 2022. 362 P.

14. Ruggieri, G. Calo, P. Grasso, F., Sergi, B. Italy's Island Systems: Competitiveness in the Mediterranean Context. In Tourism in the Mediterranean Sea: An Italian Perspective. Emerald Publishing Limited: Bingley, UK, 2021; pp. 309—319.

15. (UNWTO). Compendium of Tourism Statistics Data 2017—2021. 2023 Edition. Madrid, Spain, — 835 p.

16. Wassler P., Fan D. (2021), "A tale of four futures: tourism, academia, and Covid-19", Tourism Management Perspectives, pp. 1—30.

17. World Travel & Tourism Council (2023). Travel & Tourism Economic Impact. London: World Travel & Tourism Council. — 417 p.

References:

1. Atamanchuk, Z. A. (2019), "Formation of the network tourism industry as a form of global integration of countries", Economic space, vol. 141, pp. 49—64.

2. Bosovska, M.V. Vedmid, N.I. and Kulyk M.V. (2019), "Diagnostics and structuring of integration processes of tourist enterprises", Economy and society, vol. 20, pp. 44—51.

3. Dekhtyar N. A. (2021), Svitovyj rynek turystychnykh posluh i priorytety rozvytku turyzmu v Ukraini [World market of tourist services and priorities of tourism development in Ukraine], FOP Liburkina L.M., Kharkiv, Ukraine.

4. Domashenko, M.D. Shkola, V.Yu. and Kotenko O.O. (2021), "Development of the market of tourist services in conditions of hybrid threats: European experience for Ukraine", Bulletin of Sumy State University, "Economy" series, vol. 3, pp. 69—79.

5. Lysenko, R.V. (2019), "Directions of Ukraine's integration into the world market of tourist services", Scientific journal "Development Strategy of Ukraine", vol. 3, pp. 125—129.

6. Nesterchuk, I. K. (2020), "Formation and use of integration relationships in gastronomic tourism", Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Geography, vol. 814, pp. 76—82.

7. Chorna, L.V. (2018), "Intercultural communication in tourism: professional and applied aspect", Carpathian region, vol. 1—2, pp. 137—143.

8. Alcidi, C. (2019), "Labor supply, education and migration in southern Mediterranean countries: political problems and options", Emnes Policy Paper, vol. 011, pp. 1—17.

9. Dineri, E. (2020), "Are number of tourist arrivals the driving force of economic growth in

Mediterranean countries? Augmented mean group estimator. Kahramanmaras Sutcu Imam Universitesi Sos", Bilimler Derg., vol. 011, pp. 987—1006.

10. Gossling, S. Scott, D. and Hall, M. (2020), "Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of Covid-19", Journal of Sustainable Tourism, 2020, vol. 29, pp. 1—20.

11. Gretzel, U. (2018), "Influencer marketing in travel and tourism. Advances in Social Media for Travel, Tourism and Hospitality: New Perspectives", Practice and Cases, vol. 1, pp. 147—156.

12. Kaur, G., (2017), "The importance of digital marketing in the tourism industry", International Journal of Research — Granthaalayah, vol. 1, pp. 72—77.

13. OECD (2022), Tourism Trends and Policies, OECD, Paris, France.

14. Ruggieri, G. Calo, P. Grasso, F. and Sergi, B. (2021), "Italy's Island Systems: Competitiveness in the Mediterranean Context. In Tourism in the Mediterranean Sea: An Italian Perspective", Emerald Publishing Limited: Bingley, vol. 1, pp. 309—319.

15. UNWTO (2023), Compendium of Tourism Statistics Data 2017—2021, Madrid, Spain.

16. Wassler P., Fan, D. (2021), "A tale of four futures: tourism, academia, and Covid-19", Tourism Management Perspectives, pp. 1—30.

17. World Travel & Tourism Council (2023), Travel & Tourism Economic Impact, London, UK. *Стаття надійшла до редакції 20.10.2023 р.*

<https://nayka.com.ua>

Електронне фахове видання

**Ефективна
ЕКОНОМІКА**

Виходить 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»)

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

e-mail: economy_2008@ukr.net

 viber: +38 050 3820663

УДК 338.43.02(477):339

О. І. Трембіцька,

к. с.-г. н., доцент, доцент кафедри ґрунтознавства і землеробства,

Поліський національний університет

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1152-0215>

С. В. Богдан,

здобувач ступеня магістра з агрономії, Поліський національний університет

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3249-7096>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.89

РЕГЕНЕРАТИВНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

O. Trembitska,

Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department
of Soil Science and Agriculture, Polissia National University

S. Bohdan,

Postgraduate student, Polissia National University

REGENERATIVE AGRICULTURE IN ENSURING ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC SECURITY

У статті досліджено сутність та концептуальний зміст регенеративного сільського господарства у забезпеченні еколого-економічної безпеки. Досліджено основні елементи моделі регенеративного сільського господарства, а саме: секвестрація вуглецю, надземне біорізноманіття, підземне біорізноманіття. Сформовано рекомендації для успішного впровадження моделі регенеративного сільського господарства у вітчизняну практику. Обґрунтовано, що регенеративне сільське господарство узгоджується з формами агроекології, які практикують фермери, які піклуються про продовольчий суверенітет у всьому світі. Вибір методів ведення сільського господарства, які створюють регенеративні системи, може збільшити запаси вуглецю в ґрунті, зменшити викиди парникових газів, зберегти врожайність, покращити утримання води та здоров'я рослин, підвищити прибутковість ферми та відродити традиційні сільськогосподарські спільноти, одночасно забезпечуючи біорізноманіття та стійкість екосистемних груп.

The article examines the essence and conceptual content of regenerative agriculture in ensuring environmental and economic security. Regenerative agriculture is the philosophy behind a set of agricultural practices aimed at reversing the depletion of natural resources caused by industrial agriculture. Soil depletion due to irrational land use, over-cultivation of land, climate change, chemical pollution — these factors cause land degradation and a rapid decline in their fertility. Regenerative agriculture is aimed at creating healthy soil for many years, increasing biodiversity, restoring the balance in ecosystems and mitigating the consequences of climate change. The main task of regenerative agriculture is to obtain healthy plant products at the expense of natural soil fertility, thereby reducing the carbon footprint that affects climate change, through the application of natural fertilizers that can be produced on site or other material that can be decomposed on site, or when this plant material is digested and left behind by grazing animals. Regenerative agriculture helps fight climate change, because when carbon is grown or returned to the soil due to crop rotation, cover crops, and zero-tillage practices, it allows to increase the content of organic matter in the soil, plants grow with a stronger root system, become stronger, healthy, having the ability to resist diseases and pests. The main elements of the model of regenerative agriculture were studied, namely: carbon sequestration, above-ground biodiversity, underground biodiversity. Recommendations for the successful introduction of the regenerative agriculture model into domestic practice have been formulated. Regenerative agriculture is argued to be consistent with forms of agroecology practiced

by farmers concerned with food sovereignty around the world. Choosing agricultural practices that create regenerative systems can increase soil carbon stocks, reduce greenhouse gas emissions, preserve crop yields, improve water retention and plant health, increase farm profitability, and revitalize traditional farming communities while ensuring biodiversity and ecosystem resilience groups.

Ключові слова: сільське господарство, еколого-економічна безпека, регенеративне сільське господарство, агроєкосистеми, біорізноманіття.

Key words: agriculture, ecological and economic security, regenerative agriculture, agroecosystems, biodiversity.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Як відомо, сільське господарство чинить значний вплив на навколишнє середовище. Даний вплив пов'язаний приблизно з однією третьою світового землекористування та є ключовим чинником змін у землекористуванні в усьому світі. Виробництво харчових продуктів також пов'язане з приблизно 15% світових викидів парникових газів. Водночас очікується, що глобальні потреби в продуктах харчування зростуть як наслідок збільшення як чисельності населення, так і попиту на душу населення. У відповідь на ці різноманітні впливи багато сільгоспвиробників шукають більш сталі методи здійснення діяльності. Регенеративне сільське господарство було запропоновано в якості альтернативного способу сільськогосподарського виробництва, який може мати менший або навіть мінімальний екологічний та/або соціальний вплив. Різні науковці та практики висувують низку тверджень щодо потенціалу регенеративного сільського господарства для підвищення сталості виробництва продуктів харчування, включно з можливістю того, що регенеративне сільське господарство може стати частиною стратегії пом'якшення кліматичних змін. Панують окремі думки, що регенеративне сільське господарство має в основі намір покращити здоров'я ґрунту або відновити сильно деградований ґрунт, що симбіотично покращує якість води, рослинності та продуктивність землі. Дослідники в даній сфері оцінюють, що регенеративне землеробство може зменшити або поглинати 14,5—22 гігатонни CO₂ до 2050 року [1]. Більш сміливі заяви включають те, що регенеративне сільське господарство має потенціал відвернути неминучу зміну клімату і можливість секвеструвати понад 100% поточних річних викидів CO₂ за допомогою переходу на широкодоступні та недорогі органічні методи управління. Водночас деякі практики залишаються більш обережними щодо потенціалу регенеративного сільського господарства для досягнення цілей сталого розвитку.

Останнім часом регенеративне сільське господарство привернуло значну увагу виробників, роздрібних торговців, дослідників і споживачів, а також політиків і ЗМІ. Інтерес до регенеративного сільського господарства охоплює державний, приватний і некомерційний сектори. У державному секторі уряди на міжнародному та місцевому рівнях вивчають можливості для відновлюваного сільського господарства для внеску в плани дій щодо зміни клімату. У міжнародному спеціальному звіті "Зміна клімату та земля" Міжурядової групи експертів зі зміни клімату регенеративне сільське господарство визначено як "практику сталого управління земельними ресурсами", зосереджено на екологічних функціях, які "можуть бути ефективними у створенні стійкості агроєкосистем" [2]. Враховуючи поширення ідей впровадження моделі регенеративного сільського господарства у практику сільгоспвиробників розглянемо сутність цієї моделі, дослідимо та проаналізуємо успішні кейси міжнародних компаній та здійснимо оцінку відповідності, можливостей та обмежень імплементації моделі регенеративного сільського господарства у вітчизняну сільськогосподарську практику в Україні.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У вітчизняному науковому середовищі питання регенеративного сільського господарства та його впливу на еколого-економічну безпеку належним чином не досліджувались. Значну поширеність у науковому колі дана тематика віднайшла у зарубіжній дослідницькій практиці, результати чого представлені у працях [1—11].

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є дослідження сутності та концептуального змісту регенеративного сільського господарства у забезпеченні еколого-економічної безпеки.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Регенеративне сільське господарство — це системний підхід до землеробства, який забезпечує здоров'я ґрунту шляхом підтримання рівня біорізноманіття над землею та під землею для повернення вуглецю і поживних речовин назад у ґрунт.

Біорізноманіття є основною рушійною силою поглинання вуглецю в ґрунті та фактором багатьох інших переваг для ферм та екосистем. Органічний вуглець ґрунту та органічна речовина ґрунту, в якій він міститься, життєво важливі для росту рослин, опосередкування агрегації ґрунту, температури, інфільтрації та утримання води і забезпечення кругообігу поживних речовин. Органічна речовина ґрунту також сприяє екосистемним функціям: зменшує ерозію, фільтрує забруднюючі речовини та забезпечує середовище існування та їжу для різноманітних видів.

Без достатньої кількості органічної речовини ґрунт не може підтримувати життя мікробів або життя рослин без величезної кількості ресурсів. Дві третини звичайних ґрунтів під посіви були виснажені до менш ніж двох відсотків органічної речовини, що обмежує врожайність і вимагає внесення хімічних добрив. Іншими словами, це — виробництво їжі на життєзабезпеченні, з ігноруванням величезного потенціалу для створення здорової їжі шляхом оздоровлення землі. Але є інший спосіб. Як визначив в 1942 році Й.І. Родейл, засновник органічного руху в Америці:

Здоровий ґрунт = Здорова їжа = Здорові люди

Завдяки регенеративному сільському господарству можна відновити посіви та пасовища, відновити органічну речовину ґрунту, а життя в ґрунті знову буде процвітати. Хоча регенеративне сільське господарство має бути заснованим на місцевості, індивідуальним системним підходом, існують певні взаємопов'язані практики, які є частиною більшості регенеративних систем.

Ці практики самі по собі не означають регенерацію, вони є початковою, а не кінцевою точкою в технології регенеративного землеробства. Як мінімум регенеративні сільськогосподарські методи, які сприяють поглинанню вуглецю в ґрунті, включають:

- урізноманітнення сівозмін;
- висадження покривних культур, сидератів і багаторічних насаджень;
- зберігання рослинних решток;
- використання природних джерел добрив, таких як компост;
- використання добре керованого випасу та/або інтеграції сільськогосподарських культур і худоби;
- зменшення частоти і глибини обробітку ґрунту;

— виключення синтетичних хімікатів.

Регенеративне сільське господарство зосереджено на результатах і практиках, які забезпечують результати: ці взаємопов'язані практики підтримують життя ґрунту та мінімізують ерозію, зберігаючи біомасу з різноманітних живих і мертвих коренів, пагонів і мікробів, які працюють синергетично, щоб поглинати вуглець. Хоча більшість практик, які забезпечують поглинання вуглецю в ґрунті, пов'язані з системами регенеративного землеробства, вони є "найкращими методами управління", які можна адаптувати до будь-якого типу ферми. Однак підтримувати життя в ґрунті не так просто, як просто додати одну практику; синергія взаємопов'язаних практик у загальній системі є ключем до біорізноманіття, яке поглинає вуглець у ґрунті.

Отже, основними елементами моделі регенеративного сільського господарства є секвестрація вуглецю, надземне біорізноманіття, біорізноманіття під землею. Розглянемо детальніше кожен із елементів моделі.

Секвестрація вуглецю ґрунтом означає максимальне видалення вуглекислого газу з атмосфери та мінімізацію втрат вуглецю ґрунтом. Для того, щоб відбулося поглинання вуглецю в ґрунті, увесь поглинений органічний вуглець у ґрунті повинен походити з атмосферного вуглецевого резервуару та переноситися в органічну речовину ґрунту через рослини, рослинні залишки, мікробні залишки та інші органічні речовини [3]. Органічна речовина ґрунту, незважаючи на те, що вона дуже різноманітна, складається приблизно з 50% відсотків органічного вуглецю ґрунту [3].

Секвестрація вуглецю відбувається на основі таких процесів:

1. фотосинтез: під час фотосинтезу рослини перетворюють вуглекислий газ (газ) на цукор (молекули вуглеводів);

2. обмін поживних речовин: цей рослинний вуглець надходить у ґрунт у вигляді підстилки або корневих ексудатів. ґрунтові мікроорганізми (гриби та бактерії) живуть разом із корінням рослин і розкладають ці органічні сполуки. Під час розкладання виділяються поживні речовини (азот, фосфор, сірка тощо), які підтримують ріст рослин;

3. вховування вуглецю: мікробна некробіомаса (мертва мікробна біомаса) може зберігатися в органо-мінеральних асоціаціях або мікроагрегатах. Цей фізично захищений стабільний вуглець переважно мікробного походження;

4. відновлення рівноваги: збільшення кількості мікроорганізмів у ґрунті допомагає відновити рівновагу вуглецю, що призводить до здоровішого ґрунту, здорової їжі та здорової планети.

Біорізноманіття під землею. Життя в ґрунті є надзвичайно складним і складається з великої кількості мікроскопічних бактерій, грибів, найпростіших і нематод, а також мезо— і макрофауни, як-от членистоногі, дощові черв'яки, веснянки, павуки та комахи. Всього в одній чайній ложці здорового ґрунту є мільярди цих організмів. Ґрунтова спільнота створює накопичувачі вуглецю через свою взаємодію під землею з фізичною структурою ґрунту, живим корінням і органічною речовиною, що розкладається, і над землею з рослинами, тваринами, погодою, людьми та їхньою практикою землеробства.

На чисельність і склад ґрунтового життя сильно впливає система землеробства. Щоб використовувати поглинання вуглецю в ґрунті та його додаткові переваги, фермери обирають взаємозв'язані стратегії управління, які збільшують біорізноманіття над землею та під землею. Систематичний огляд понад 50 міжнародних досліджень виявив майже на 60% більше біомаси від ґрунтових мікроорганізмів у органічно керованих фермерських системах порівняно зі звичайними [4]. Життя ґрунту в органічних системах також було більш ніж на 80% активніше, ніж у звичайних системах [4]. Це не дивно, оскільки більшість органічних систем і всі регенеративні системи побудовані на взаємопов'язаних практиках, призначених для збільшення біорізноманіття та підтримки здоров'я ґрунту.

Останні дослідження підкреслюють переважачу роль ґрунтових мікробів у формуванні запасів вуглецю в ґрунті. Всупереч попереднім думкам, це не непокірний рослинний матеріал, який зберігається і створює довгострокові запаси вуглецю в ґрунті, натомість це мікроби, які переробляють цей рослинний матеріал, найбільш відповідальні за поглинання вуглецю в ґрунті [5]. Стабільний вуглець ґрунту утворюється переважно мікробною некромасою (мертвою біомасою), зв'язаною з мінералами (мулом і глиною) у ґрунті.

Тривале зберігання вуглецю залежить від захисту вуглецю, отриманого мікробами, від розкладання. Цей захист відбувається в ґрунтових порах із певним діапазоном розмірів 30-150 мікрометрів, які створюються корінням із різноманітних полікультур, а не з монокультур [5].

Це означає, що для забезпечення зберігання вуглецю в ґрунті фермери повинні зосередитися на заохоченні різноманітних надходжень вуглецю для створення пористих структур і живлення ґрунтових мікробів, і те, і інше досягається за допомогою різноманітних коренів рослин. Ці корені допомагають мікробам будувати біомасу, яка стає некромасою-мінеральними амальгамами, які накопичують вуглець у дуже тривалі періоди часу [5].

Підживлення життя в ґрунті для заохочення біорізноманіття означає управління фермою так,

щоб у землі було живе коріння протягом якомога більшої частини року. Коріння сприяє здоров'ю ґрунту, безпосередньо живлячи мікроби своїми ексудатами, включаючи цукри, амінокислоти та органічні кислоти, створюючи правильну структуру ґрунту для захисту вуглецю, а також співпрацюючи з мікоризними грибами для зберігання вуглецю та кругообігу поживних речовин [5].

Фермери також повинні керувати ефективністю використання мікробного вуглецю, застосовуючи високоякісні рослинні ресурси. При обробці рослинних ресурсів мікроби одночасно використовують вуглець для росту та підтримки. Ефективність використання вуглецю — це частка надходження вуглецю, яку мікроби засвоюють, відносно вуглецю, втраченого або виведеного із системи у вигляді вуглекислого газу [6]. Ґрунт має консервативне співвідношення вуглецю до азоту приблизно 10:1. Це означає, що для поглинання вуглецю в ґрунті кожні 10 одиниць вуглецю потребують однієї одиниці азоту. Це пояснює, чому високі надходження вуглецю, незрозуміло інтуїтивно, не пов'язані з пропорційним збільшенням вуглецю в ґрунті. Застосування різноманітних, але низькоякісних (високе співвідношення C:N) матеріалів (наприклад, велика частка тирси або деревної стружки) або покривних культур (наприклад, лише зернових) призводить до низької ефективності використання вуглецю, що спричиняє більші пропорційні втрати вуглецю. Ці надходження високого співвідношення вуглецю до азоту також піддають мікроби стресу, що призводить до видобутку азоту з існуючої органічної речовини ґрунту. Щоб уникнути цього, фермери повинні включати високоякісні (з низьким вмістом C:N) вхідні матеріали, такі як бобові покривні культури та гній, рослинний компост або черв'яковий компост, які є більш ефективними у створенні вуглецю.

Рослини покладаються на доступні поживні речовини, які надає ґрунт. Цей цикл поживних речовин залежить від швидкого обороту вуглецевої речовини мікробами, що призводить до утворення твердих органічних речовин, які не зберігають вуглець протягом тривалого часу [6]. Управління сільськогосподарським ґрунтом для збільшення біорізноманіття та кількості життя в ґрунті під землею призводить до накопичення органічної речовини, яка зберігає вуглець на короткий і довгостроковий період. Обидва типи органічної речовини необхідні для належного функціонування екосистеми, утримання та кругообігу поживних речовин, а також виробництва їжі.

Коли компост замінює синтетичний азот, рослини відрощують більше коренів. Зменшення втрат азоту добрив є життєво важливим. Менше половини з 109 мільйонів метричних тон азотних

добрив на основі викопного палива, які використовуються щороку, засвоюються сільськогосподарськими культурами, решта або вимивається в ґрунтові води, створюючи морські мертві зони, або втрачається у вигляді сильних викидів парникових газів закису азоту [7]. Крім того, промислове виробництво азотних добрив безпосередньо спричиняє два-три відсотки всіх глобальних викидів парникових газів; а підкислення сільськогосподарських ґрунтів за рахунок синтетичного азоту також спричиняє ще два-три відсотки викидів [7].

Коли компост замінює синтетичний азот, рослини відрощують більше коренів, фіксуючи більше атмосферного вуглецю в процесі [7]. Встановлено, що покривні культури бобових вдвічі ефективніші у зберіганні органічного вуглецю в ґрунті, ніж азотні добрива [8].

Регенеративні системи можуть забезпечити азот, необхідний для поглинання вуглецю в ґрунті, включивши азотфіксуючі бобові та/або дерева в план ферми, що робить непотрібним штучне азотне добриво. Бобові культури, висаджені як покривні, фуражні або товарні культури в регенеративних системах, працюють з ризобіумом, ґрунтовою бактерією, щоб фіксувати атмосферний азот, який живить рослини та мікроорганізми.

Цей зв'язок фіксації азоту підтримує накопичення вуглецю, одночасно зменшуючи втрати азоту та шкоду навколишньому середовищу, яка виникає через синтетичні добрива [9]. Ектомікоризні гриби, ті, які найбільше пов'язані з деревами, співпрацюють з бактеріями, щоб контролювати кількість доступного азоту, підтримуючи баланс ґрунту, який пригнічує дихання вуглецю та збільшує накопичення вуглецю в ґрунті [9]. Фермери можуть стимулювати фіксацію атмосферного азоту шляхом інокуляції бобових або деревних культур азотфіксуючими бактеріями ризобіями або ектомікоризними грибами.

Надземне біорізноманіття. Велика кількість біорізноманіття над землею призводить до кращого здоров'я ґрунту та поглинання вуглецю в ґрунті під землею [10].

Відсутність життя над землею — "голий ґрунт" — заважає фотосинтезу та сприяє ерозії. Втрата ґрунту через вітер і дощ знижує продуктивність сільського господарства та зводить нанівець будь-яку надію перевести сільське господарство з кліматичної проблеми на кліматичне рішення. Іншою ознакою погано розробленої системи є монокультура — один вид культур, що вкриває величезний ландшафт. Монокультури та спрощені сівозміни вимагають хімічних речовин для боротьби з бур'янами, комахами та хворобами та для забезпечення родючості. Ці надходження руйнують біологію ґрунту та посилюють втрату вуглецю ґрунтом. Загалом системи, засновані

на принципах органічного менеджменту, сприяють біорізноманіттю. Нещодавні дослідження, які порівнювали понад 60 культур, вирощених у звичайних і органічних системах у всьому світі, показали, що органічні системи сприяли значно більшому біорізноманіттю, як у великій кількості, так і в видовому багатстві [10]. Будь-яка ферма, сертифікована органікою чи ні, може запозичити органічні моделі, щоб запровадити набір практик, які відновлюють життя в ґрунті, зосереджуючись на біорізноманітті над землею та під землею.

Лише дев'ять культур займають майже 70% сільськогосподарських угідь у всьому світі: цукрова тростина, кукурудза, рис, пшениця, картопля, соя, олійна пальма, цукровий буряк і маніок [10]. Ці культури часто вирощують у монокультурах або у вузьких товарних сівозмінах, як-от сівозміни кукурудза-соя. Вирощування лише одного чи двох видів сільськогосподарських культур робить ферму схильною до руйнування через спалахи шкідників або екстремальні погодні умови, які стають все більш поширеними з кліматичною кризою. Збільшення біорізноманіття над землею шляхом вирощування різноманітних культур у сівозміні, покривних культур, смугових культур, міжкультурних культур, багаторічних культур, а також інтеграції сільськогосподарських культур і худоби призводить до стійкості до таких потрясінь, одночасно сприяючи поглинанню вуглецю в ґрунті.

Покривні культури однаково важливі для великих і малих систем. Перехід у сівозміні від монокультури з паром до полікультури без пара збільшує біорізноманіття ґрунту та поглинає вуглець [8]. Наприклад, виявлено, що зміна сівозміни пшениця-пар на сівозміну пшениця-соняшник або пшениця-бобові значно збільшує запаси органічного вуглецю в ґрунті [8], а безперервна система ячменю більш ніж подвоює запаси вуглецю в ґрунті порівняно з системою ячмінь-пар [8]. Інтеграція посівних видів трав як покривних культур, живої мульчі або в сівозміні збільшує вуглець у ґрунті завдяки глибокій волокнистій кореневій системі цих багаторічних рослин [8]. І розширені сівозміни товарних культур, і впровадження покривних культур призводять до безперервного покриття, яке збільшує мікробну біомасу ґрунту та вуглець у ґрунті, забезпечуючи доступну енергію та кореневих господарів для бактерій і грибів.

Різноманітні культури також відіграють значну роль у поглинанні вуглецю ґрунтом, коли їх рослини та кореневі залишки зберігаються, а не видаляються чи спалюються [9]. Ці залишки підживлюють поживну мережу ґрунту, створюючи більш складні біохімічні структури, які служать попередниками утворення органічної речовини ґрунту [9]. Видалення решток основної то-

варної культури чи покривної культури стало звичним для виробництва біопалива, але така практика виснажує органічну речовину ґрунту [9]. Зберігання пожнивних решток у вигляді мульчі запобігає ерозії, пригнічує ріст бур'янів, пом'якшує температуру ґрунту, зменшує випаровування води з ґрунту, забезпечує органічну речовину, яку обертають дощові черв'яки, і захищає ґрунт від екстремальних погодних явищ.

Таким чином, відновлюване сільське господарство — це наукомісткий, системний підхід, заснований на екологічному мисленні. Воно не просто зводиться до кількох практик, натомість керується визначеними принципами та результатами. Навіть у органічних системах, які вирощують однакові культури та використовують той самий обробіток ґрунту, вибір методів управління, як-от тип покривних культур, частота та використання компосту, мають значний вплив на здоров'я ґрунту в довгостроковій перспективі. Дослідники, які протягом майже двадцяти років вивчали дев'ять різних систем овочівництва, деякі органічні, деякі звичайні, виявили, що лише одна з цих систем — органічна кукурудза, помідори, покривні культури та система гною — збільшила вміст органічного вуглецю в ґрунті вздовж повного профілю ґрунту.

Потенціал і швидкість поглинання вуглецю в ґрунті для будь-якої системи землеробства залежить від багатьох взаємодіючих факторів, включаючи: існуючий і історичний вміст органічного вуглецю в ґрунті, клімат і ландшафт, а також тривалість вегетаційного періоду.

Ця складність означає, що фермери можуть найкраще створювати регенеративні системи, коли вони опираються на базову екологічну грамотність для прийняття управлінських рішень для конкретного контексту ферми. Довші складніші сівозміни, включаючи покривні культури, багаторічні рослини та дерева, забезпечують існування різноманітних живих коренів у ґрунті протягом якомога більшої частини року — важливий принцип для регенеративного землеробства. Повторне запровадження тваринництва з високим рівнем догляду, збереження пожнивних залишків, зменшення обробітку ґрунту та додавання компостів або мікробних інокулянтів можуть ще більше покращити здоров'я ґрунту. Ці синергетичні практики поєднуються, щоб створити регенеративні системи, які сприяють біорізноманіттю над землею та під землею. Набір практик, які створюють відповідну систему для будь-якої окремої ферми, відрізнятиметься, але перелік регенеративних практик є широким і достатньо обґрунтованим, тому що кожна ферма може запровадити певні зміни в управлінні, які допоможуть перемістити сільське господарство від проблеми кліматичної кризи до частини рішення.

Усьому цивілізованому світові вкрай необхі-

дно скоротити викиди парникових газів в атмосферу, до цього світового тренду повинна доєднатися і аграрна спільнота України. Зрозуміло, що це вимагає рішучих політичних заходів, які можуть підтримати повну трансформацію енергетичного та транспортного секторів України. У той же час ми знаємо, що земний резервуар вуглецю є величезним резервуаром, який був осушений інтенсивною сільськогосподарською практикою. Поповнити цей резервуар можливо шляхом рекарбонізації ґрунтів ферм і пасовищ.

Саме фермери очолили революцію у відновлюваному сільському господарстві. І багатьом вітчизняним сільгоспвиробникам потрібно трохи більше, ніж знання, досвід і підтримка, щоб змінити практику. Масштабне звичайне промислове сільське господарство замкнене в системі, яка потребує не тільки волі фермера до змін. Це — система, побудована на високих капітальних витратах, власних вхідних ресурсах, насінні, цілеспрямовано розробленому для роботи лише в суворо контрольованих хімічних режимах, і в масштабах, що залежать не від гектарів, а від супутників, які геолокуються за милі. Великі капітальні витрати забезпечують виробництво недорогих товарних культур. Єдиний спосіб роботи цих систем — це екстерналізація витрат і самих масштабів у поєднанні з підтримкою державної сільськогосподарської політики та вкоріненими інтересами великих холдингів агробізнесу. Для рекарбонізації потрібно підтримувати регенерацію на локальному рівні.

Як вже було з'ясовано, у світовій практиці наявна велика кількість успішних кейсів впровадження моделі регенеративного сільського господарства. В Україні ж — зустрічаються поодинокі фрагментарні випадки. Зрозуміло, що в найбільшій перспективі урядовими документами та директивами ЄС передбачено забезпечення сталого розвитку сільського господарства та мінімізація його впливу на навколишнє середовище. А із вступом України в ЄС вітчизняний агробізнес вимушений буде відповідати визначеним вимогам і стандартам, зокрема у сфері регенеративного сільського господарства.

Які ж рекомендації можна сформулювати для успішного впровадження даної моделі у вітчизняну сільськогосподарську практику?

Парламенту України та профільному міністерству:

1) налагодити комунікацію та встановити тісний зв'язок із причінниками ідей регенеративного сільського господарства. Регенеративне сільське господарство — це рух, який очолює фермер і підтримує споживач в усьому світі, воно не має лобістської сили промислового агробізнесу. Слід надати пріоритет активній розбудові відносин із цим рухом. Навіть у малоімовірних місцях є люди, які працюють над тим, щоб зміни-

ти продовольчу систему з кліматичної проблеми на кліматичне рішення. Вони можуть бути регенеративними фермерами, покупцями природних продуктів харчування та кооперативами, організаціями сталого сільського господарства або навіть університетськими дослідниками. Слід підтримувати такі стосунки, які будуть інформувати про регенеративне сільське господарство на місцевому та глобальному рівнях.

2) забезпечити державну підтримку регенеративного, органічного та регенеративного органічного сільського господарства. Уряди та галузева політика, яка підтримує регенеративне сільське господарство, визнає та винагороджує фермерів за створення органічної речовини ґрунту. Ця політика найкраще зосереджена на підтримці та винагороді за позитивні результати. Існує широкий спектр політичних варіантів, від прямого розподілу витрат на покривні культури до сприяння взаємному навчанню фермерів, фінансування органічних досліджень, створення місцевих або регіональних рад щодо харчової політики та інтегрованих ландшафтних ініціатив тощо.

3) запобігти руйнуванню ґрунтів. Уряд можуть змінити політику, що руйнує ґрунт, різними способами. Почати варто із переосмислення субсидій і підтримки на основі сировинних товарів, страхування врожаю, державних програм закупівель, державного фінансування наукових досліджень із інтенсивним використанням хімікатів тощо.

4) створити орган сертифікації, стандартизації та маркування продукції регенеративного сільського господарства. Як-от, наприклад, успішний досвід функціонування відповідного органу Regenerative Organic Certification.

У свою чергу, перед вітчизняним фермером формуються такі виклики:

1) розвиток руху прибічників ідей регенеративного сільського господарства. Рух за регенеративне сільське господарство очолює фермер. Фермер також може створити місцеву чи регіональну групу для регенерації в ландшафтному масштабі, організувати альянс регенерації або заснувати і приєднатися до ради харчової політики, де різноманітні складові прокладають шлях до регенеративної системи харчування, адаптованої до місцевого контексту. Фермер, як учасник такого руху чи професійного об'єднання, може брати участь у законотворчому процесі.

2) проведення експериментів із впровадження окремих елементів моделі регенеративного сільського господарства та обмін досвідом. Як рух під керівництвом фермерів, експерименти на реальних фермах є критично важливими. Коли змінюються методи управління на основі того, що український фермер навчився робити, спостерігати та вимірювати зміни в

здоров'ї ґрунту та біорізноманітті, а потім ділитися цими результатами з іншими. Коли фермер експериментує, він може надати дані дослідникам і вести неформальні розмови з іншими фермерами, проводити дні поля, співпрацювати з дослідниками чи виступати на конференціях та інших зустрічах. Зокрема фермер може стати розробником політики та збільшити переваги для ферми, громади та ширшої продовольчої системи.

3) фіксація результатів впровадження елементів системи регенеративного сільського господарства. Регенеративні системи забезпечують широкий спектр корисних результатів, які цінує суспільство. Висока загальна продуктивність ферми, щільність поживних речовин, стійкість до аномальних погодних умов, екосистемні послуги, такі як зменшення стоку або використання добрив, а також створення робочих місць — лише деякі з них. Крім того, ферми можуть відстежувати накопичення органічної речовини в ґрунті, якщо послуги тестування доступні. Загалом 50% органічної речовини ґрунту становить органічний вуглець ґрунту. Для деяких регіонів тестування поглинання вуглецю в ґрунті може бути можливим у найближчому майбутньому за допомогою доступних датчиків ґрунту та інших точних вимірювань вуглецю в ґрунті. Існує також багато безкоштовних спостережень для визначення впливу на здоров'я ґрунту, пов'язаного зі змінами в управлінні, включаючи спостереження за біорізноманіттям, тести на агрегацію ґрунту та проникнення води. Можна отримати або створити картку здоров'я ґрунту, щоб записувати спостереження та відстежувати прогрес ферми.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Таким чином, регенеративне сільське господарство узгоджується з формами агроєкології, які практикують фермери, які піклуються про продовольчий суверенітет у всьому світі. Вибір методів ведення сільського господарства, які створюють регенеративні системи, може збільшити запаси вуглецю в ґрунті, зменшити викиди парникових газів, зберегти врожайність, покращити утримання води та здоров'я рослин, підвищити прибутковість ферми та відродити традиційні сільськогосподарські спільноти, одночасно забезпечуючи біорізноманіття та стійкість екосистемних груп. Секвестрація вуглецю в ґрунті за допомогою регенеративного землеробства — це людський засіб боротьби з глобальним потеплінням, який вже готове до впровадження. Фермери вже ведуть еволюцію до регенеративних систем. Але українському фермеру потрібно масштабувати дану модель, щоб зробити регенерацію можливою.

Література:

1. Bodirsky B. L., Rolinski S., Biewald A., Weindl I., Popp A., Lotze-Campen H. Global food demand scenarios for the 21st century. PLoS ONE10, 2015. URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0139201> (дата звернення: 23.07.2023).
2. Project Drawdown. Regenerative Annual Cropping. URL: <https://www.drawdown.org/solutions/regenerative-annual-cropping> (дата звернення: 23.07.2023).
3. Symnaczik Lori M., Mader S., Deyn P., Gatteringer G.D. Organic farming enhances soil microbial abundance and activity — A meta-analysis and meta-regression. PLOS ONE, 2017, vol.12. URL: doi:10.1371/journal.pone.0180442 (дата звернення: 23.07.2023).
4. Cotrufo M.F., Wallenstein M.D., Boot C.M., Denef K., Paul E. The Microbial Efficiency-Matrix Stabilization (MEMS) framework integrates plant litter decomposition with soil organic matter stabilization: do labile plant inputs form stable soil organic matter? Global Change Biology 2013, vol. 19, pp. 988—995.
5. Liang C., Schimel J.P., Jastrow J.D. The importance of anabolism in microbial control over soil carbon storage. Nature Microbiology 2017, vol. 2, pp. 1—6.
6. Kravchenko A.N., Guber A.K., Razavi B.S., Koestel J., Quigley M.Y., Robertson G.P., Kuzyakov Y. Microbial spatial footprint as a driver of soil carbon stabilization. Nat Commun 2019, vol. 10, pp. 1—10.
7. Lavalley J.M., Soong J.L., Cotrufo M.F. Conceptualizing soil organic matter into particulate and mineral-associated forms to address global change in the 21st century. Global Change Biology 2020, vol. 26, pp. 261—273.
8. Canarini A., Kaiser C., Merchant A., Richter A., Wanek W. Root Exudation of Primary Metabolites: Mechanisms and Their Roles in Plant Responses to Environmental Stimuli. Front. Plant Sci. 2019, vol. 10. URL: doi:10.3389/fpls.2019.00157.
9. Kallenbach C.M., Wallenstein M.D., Schipanski M.E., Grandy A.S. Managing Agroecosystems for Soil Microbial Carbon Use Efficiency: Ecological Unknowns, Potential Outcomes, and a Path Forward. Front. Microbiol. 2019, vol. 10. URL: doi:10.3389/fmicb.2019.01146.
10. Nafziger E.D., Dunker R.E. Soil Organic Carbon Trends Over 100 Years in the Morrow Plots. Agronomy Journal, 2011, vol. 103, pp. 261—267.
11. Macdonald A.J. Rothamsted long-term experiments: Guide to the classical and other long-term experiments, datasets and sample archive; Rothamsted Research: Harpenden, UK, 2018.

References:

1. Bodirsky, B. L., Rolinski, S., Biewald, A., Weindl, I., Popp, A., and Lotze-Campen, H. (2015), "Global food demand scenarios for the 21st century", PLoS ONE, vol. 10: e01329201, available at: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0139201> (Accessed 23 Sep 2023).
 2. Project Drawdown (2023), "Regenerative Annual Cropping", available at: <https://www.drawdown.org/solutions/regenerative-annual-cropping> (Accessed 23 Sep 2023).
 3. Lori, M., Symnaczik, S., Mader, P., Deyn, G.D. and Gatteringer, A. (2017), "Organic farming enhances soil microbial abundance and activity-A meta analysis and meta-regression", PLOS ONE, vol. 12, e0180442
 4. Cotrufo, M.F., Wallenstein, M.D., Boot, C.M., Denef, K. and Paul, E. (2013), "The Microbial Efficiency-Matrix Stabilization (MEMS) framework integrates plant litter decomposition with soil organic matter stabilization: do labile plant inputs form stable soil organic matter? ", Global Change Biology, vol. 19, pp. 988—995.
 5. Liang, C., Schimel, J.P. and Jastrow, J.D. (2017). "The importance of anabolism in microbial control over soil carbon storage", Nature Microbiology, vol. 2, pp. 1—6.
 6. Kravchenko, A.N., Guber, A.K., Razavi, B.S., Koestel, J., Quigley, M.Y., Robertson, G.P. and Kuzyakov, Y. (2019), "Microbial spatial footprint as a driver of soil carbon stabilization", Nat Commun, vol. 10, pp. 1—10.
 7. Lavalley, J.M., Soong, J.L. and Cotrufo, M.F. (2020), "Conceptualizing soil organic matter into particulate and mineral-associated forms to address global change in the 21st century", Global Change Biology, vol. 26, pp.261—273, doi:10.1111/gcb.14859.
 8. Canarini, A., Kaiser, C., Merchant, A., Richter, A. and Wanek, W. (2019), "Root Exudation of Primary Metabolites: Mechanisms and Their Roles in Plant Responses to Environmental Stimuli. Front", Plant Sci., vol. 10.
 9. Kallenbach, C.M., Wallenstein, M.D., Schipanski, M.E. and Grandy, A.S. (2019), "Managing Agroecosystems for Soil Microbial Carbon Use Efficiency: Ecological Unknowns, Potential Outcomes, and a Path Forward", Front. Microbiol, vol. 10.
 10. Nafziger, E.D. and Dunker, R.E. (2011), "Soil Organic Carbon Trends Over 100 Years in the Morrow Plots", Agronomy Journal, vol. 103, pp. 261—267.
 11. Macdonald, A.J. (2018), Rothamsted long-term experiments: Guide to the classical and other long-term experiments, datasets and sample archive, Rothamsted Research, Harpenden, UK.
- Стаття надійшла до редакції 18.10.2023 р.*